

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्मथुराधीश्वरचरणसरसिजमधुकरवरैः श्रीमह
चार्यवर्यवंशमौक्तिकैः गोस्वामिवर्यैः श्रीमद्वल्ल
त्मजैः श्रीमद्विठ्ठलनाथमहाशयैः
विरचितः

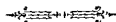
ॐ प्राभञ्जनः ॐ

द्वितीयो भागः

श्रीशुद्धाद्वैतमतमंडनग्रंथः

तच्चरणारुणाब्जचंचरीकचेतसा गोस्वामिश्रीदीक्षितेन
तथा च सायनेकरोपाह्वानंतशर्मजनुपा विठ्ठलेन
यथामति विशोधितविभागः

—: प्रकाशक :-

गोस्वामि दीक्षितजी महाराज

मुम्बापुरे

निर्णयसागर मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्राकाश्य न

शके १८८९, सन १९६७

प्रकाशक :-

गोखामि दीक्षितजी महाराज,
बडामंदिर, ३ मोईवाडा,
मुलेश्वर मुंघई, नं. २

मुद्रक :-

महर्षीबाई नारायण चौधरी,
नि. विद्यानगर ब्रेग,
२९/२८ हॉ एम. पी. वेन्स स्ट्रीट,
मुम्बई २

अथ प्राभञ्जनोत्तरभागः प्रारभ्यते ।

ॐ श्रीः ॥ पूर्वभागे शुद्धाद्वैतमातेण्डं केनचिदोपदूयितप्रज्ञादष्टिनोद्भाविता दोषा-
भासा निरस्तास्तदुक्तयश्च दूषिताः । द्वितीयभागे विद्वन्मण्डनस्य पंचाशत्खण्डान्कल्पयित्वा
तदर्थोद्भावात्तन् कल्पिता ये खण्डनाभासास्तेषु क्रमेणाभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ तत्र प्रथमं
श्लोकत्रयात्मकं विद्वन्मण्डनस्य प्रथमं खण्डं प्रकल्प्य तत्खण्डनाभासं चिकीर्षुरीर्ष्याविग्रहा-
आदौ निंदात्मकश्लोकौ रचितवान्, यद्यप्यस्माभिरपि तद्विन्दापरास्मद्वृत्तः श्लोका रचयितुं
शक्यते तथापि निंदा निंदकस्यैव निंदां द्योतयतीति प्रसिद्धिरतस्तथैव तस्य निंदितत्व-
सिद्धेः, सिद्ध इच्छाविरहाच्च न तदर्थं यत्नः क्रियते ॥ परनिंदात्मकस्तुत्यादीनां धर्मशास्त्रे
निषिद्धत्वाच्च । यान् हीत्यादिना कथंचित् गद्यमुक्त्वा (नास्मिन्मंत्रादिरीतिरस्ति न चेदं
मंत्रशास्त्रादिपूपलभ्यते) इति यदुक्तं तदपि शास्त्राज्ञानादेव, भगवच्छरणागतेर्मोक्षहेतु
त्वस्य सर्वत्र प्रतिपादनात् । उक्तं गोपालतापनीये “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्या-
स्तस्यै गोपायति कृष्णः । तं देवमात्मवृत्तिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमनुब्रजे” इति ।
भगवद्गीतायामपि ‘दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते
मायामेतां तरन्ति ते । पुनश्च ‘तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युमसारसागरात् । भवामि
न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ अग्रे ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं
व्रज । अहं त्वा मय्यपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’ ॥ ‘मन्मना भव मद्भक्तो
मद्याजी मां नमस्कुरु’त्यादौ शरणागतेरवोक्तत्वात् मंत्रग्रहणानंतरं च कर्तव्यबोधकं
तंत्रसारे धृतं वचनं ‘शरीरमयं प्राणांश्च पुनस्तस्यै निषेदयेत् । हितं तस्याचरे-
न्नित्यं मनोवाक्कायकर्मभि’रिति ॥ किंचेत्यादिना यदुक्तं तापादिकं कृष्णवियोगं प्रति
हेतुत्वेऽपसिद्धान्तं ईश्वरेच्छाया एव सर्वत्र हेतुत्वोपगमादिति तन्न साधीय, ईश्वरेच्छैव
सर्वत्रास्मन्मते कारणं परंतु यया रीत्या यद्विषयिका सा भवति तथैव तदुत्पद्यते ।
अस्यैतावत्कालपर्यन्तं मद्विरहजनिततापानंतरं मत्प्राप्तिर्भवत्विति यदि फ्रीडेच्छा जाता
तदा सा लीला तथैव भवति, तथा च कालतद्वियोगादीनां न स्वतंत्रतया कारणत्वं
किंत्वीश्वरेच्छैव, एवं च तेषां कारणत्वेपि नेश्वरेच्छायाः कारणत्वहानिर्ह्यस्याः सर्वकारण-
त्वात्, अन्यथा त्वन्मतेपि दंडादीनां घटादिकं प्रति कारणत्वस्य त्वदीयैरुक्तत्वेन ब्रह्मणो
जगत्कारणत्वहानिः स्यात् । प्रथमश्लोकस्य द्वितीयचरणेन (तदीयप्रथमश्लोकस्य दुरभि-
प्राप्यत्वं सूचित) इति यदुक्तं तदुचितमेव दोषदूषितचित्तस्य । उक्तं च-‘निजदोषावृत्त-
मनयामतिसुंदरमेव भाति विपरीतम् । पश्यति पित्तोपहतः शशिभ्रं शैलमपि

पीतम्' ॥ १ ॥ यत्तु (आर्द्राद्रि इति प्रयोगश्चित्यो द्वित्वे बहुव्रीहिवद्भावाद्यप्यास्या पूर्वभागे विभक्त्यभावायोगा) दित्युक्तं तदप्यविचारितरमणीयं, भक्तैर्ब्रजसुन्दरीनिरुपमस्नेहविचित्र-
 तरोर्मिमिराद्वाद्रिप्रभुरसदृशां विपयोस्तु इति वाक्ययोप्याशयोधनार्थं, ब्रजसुन्दरीसंयद्ध
 इति वक्तव्ये तेषां ब्रजसुन्दरीनिरुपमेत्यादिभंग्या कथनं स्वविरहं व्यनक्ति ॥ तत्राप्यार्द्राद्रि
 इति पदेनातिशयो व्यज्यते अतिस्नेहयुक्तप्रभुदर्शनस्याशास्यमानत्वात् । तथा च 'आवाधे
 चे'ति सूत्रेणैव द्वित्वं चकाराद्बहुव्रीहिवद्भावश्च, अत एव पूर्वपदे सुपो लुक्, तथा चोक्तं भाष्ये
 'एकं बहुव्रीहिव'दिति सूत्रे अथ बहुव्रीहिवत्त्वे किं प्रयोजनम् ? सुब्लोपपुंवद्भावौ सुब्लोप
 एकैकं पुंवद्भावौ गतगता इति । अतिशयेनार्द्र इत्यर्थाभिधानं तु व्यंग्यार्थमादायैव क्रिया-
 सममिहारे चेति वार्तिकेन क्रियाया एवातिशये द्योतये द्वित्वस्य विधानात्, लोढंतस्यैव
 द्विवचनं लोटः समुच्चये विधानादिति कैयटोक्तरीत्या तस्याप्राप्रवृत्तेश्च । एवं चाप्रेपि युवतिं
 लक्ष्मीकृत्य यः स्नेह इत्यादि यन् टीकाकृता व्याख्यातं तदपि व्यंग्यार्थमादायैव । प्रतिलक्षणे-
 त्यस्य तु प्रतिलक्षणरूपार्थप्यञ्जक इत्यर्थः । अत एवाप्रे टीकायां न चेदं रूढ्या प्राप्यते
 नापि योगेन विशेषाणां बहुत्वात्, अतो व्यञ्जनयैवेति निश्चयः । व्यञ्जना च तात्पर्यवृत्तिरेव
 नत्वतिरिक्त्यादिव्यञ्जनाया वृत्तिर्यं पूर्वप्रतिपादितस्य व्यंग्यार्थत्वं च व्यवस्थापितम् ।
 समासस्तु प्रत्यर्थमिति वत् व्यापकत्वरूपे वाच्यार्थे संभवति । तथा च युवतिं युवतिं प्रति
 संभेदस्तत्रत्ययुवतित्वव्यापकसंभेद इति वाक्यार्थः । लक्ष्मीकृत्येत्यादिकं व्यंग्यमिति न
 कोपि दोषः । अग्रे च यत्चित्यादिना टीकाकृदुक्तं किंचिदनूद्य तत्र युक्तमित्यादिना वक्ष्य-
 मानस्य तृतीयखण्डस्थस्य तथा सति प्रक्षालनादित्यस्य व्याख्याने वाचो मनश्च लौकिक्यो-
 ऽशुद्धं चेति तच्छ्रुत्यर्थवर्णनपरस्वोक्तेर्विरोधादिति दोषापादनं तदपि तदभिप्रायाशाना-
 देव । निजमुरलिकेत्यादिश्लोके किमपि परितश्चार्द्राद्रि इत्यस्य व्याख्याने किमपि अनिर्वा-
 चनीयं यथा स्यात्तथा प्रकटीभवन् प्रभुरसदृशां वृत्तिरूपज्ञानानां नेत्राणां वा विपयो
 गोचरोऽस्त्वित्युक्तम् । तत्रानिर्वाच्यता तु "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे"ति
 श्रुत्या ब्रह्मण्येव श्राविता, तस्यैव "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वाज धिमेति कुतश्चन" इत्युपसंहार
 उक्तत्वात् । कथमेतादृशस्य श्रीकृष्णस्यानिर्वाच्यत्वमित्याशंका स्यादतस्तादृशशंकानिवृत्त्यर्थं
 टीकाकरेणानिर्वाच्यत्वं तु रसरूपस्यैव "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्धवान्दी भवती"त्य-
 नेनोपक्रांतत्वात्, अत एवानेदादिपदं त्यक्त्वा रसपदमुपात्तम्, अत्र च यद्यपि 'यतो वाचो
 निवर्तन्त' इत्यादिश्रुत्या बाह्यनोगोचरत्वकथनान्, वाक्यपदेन चंद्रियगणस्य विवक्षितत्वात्
 सर्वेन्द्रियागोचरस्य सर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरत्वस्यानुपपत्त्या इन्द्रियैर्विपयाकृष्टैरिति न्यायेन
 भगवतोर्तर्हिरिन्द्रियाकर्षणं या सर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरता तस्या आशास्यत्वं व्यज्यत इत्य-
 संगतं, तथापि लौकिकवागादीन्द्रियाशुद्धमनसोऽगोचरत्वस्य श्रुत्या प्रतिपादनात्तत्वात्वा-
 निर्वाच्यत्वस्यापि सिद्धौ भगवतोर्तर्हिरिन्द्रियाकर्षणं या अलौकिकेन्द्रियवृत्तिगोचरता
 तस्या आशास्यमानत्वे विरोधाभावात् । एतदभिप्रायेणैवाप्रे वाचो मनश्च लौकिक्योऽशुद्धं
 चेत्यादिना तादृशश्रुतिव्याख्यातेति न विरोधः । अथवाप्रे जगत्कर्तृत्वादिविशिष्टनिर्दिशे-
 षयोर्भेदमंगीकरोष्युताभेदं, भेदपक्षे तारिखकमतारिखकं वा ? न तावदाद्य इत्यादिना युक्ति-

यत्नेन विचार आरब्धः । तत्र “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा”दित्यादिना भेदपक्षं रण्डिरिया द्वितीयस्तु स्यान्न स्याद्विरोधादित्यादिना द्वितीयपक्षमंगीकृत्य तत्र पूर्ववद्विरोधाशङ्कायां युक्तिबलेनैवमेवमित्यादिना विरोधपरिहार आरब्धे श्रोतव्यत्वादीनां श्रुतिसिद्धानां वाक्यन-
सामगोचरत्वानामपि परस्परं विरोधपरिहारः युक्त्यैव कर्तव्य इत्यभिप्रायेण चाद्यो मनश्च
लौकिक्योऽशुद्धं चेति टीकाकारेणोक्तम् । अधुना “सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषा”दिति
सूत्रभाष्योक्तब्रह्मणोनंतरूपत्वेपि यानि यानि रूपाणि विविधैर्नवैरुपासितुं शक्यानि
तानि रूपाणि तैस्तेष्वेदान्तैर्निरूप्यन्त इत्यादिरीत्या रसरूपस्यानिर्वाच्यत्वमीश्वरादिरूपस्य-
द्रव्यादिविषयत्वं च प्रतिपादितम् । तावद्रूपात्मकमेकमेव ब्रह्मेति सिद्धांतः प्रकटीकृतः
टीकाकारैः । ननु यथा द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदस्तथाऽनिर्वाच्यत्वनिर्वाच्यत्वादीनां भेदा-
ब्रह्मभेदः कुतो न स्यादिति चेन्न, सर्वेषु वेदांतेषु एकेन ब्रह्मत्वेनैव रूपेण “ब्रह्मैवोपासीत
आत्मानमुपासीते”त्यादिनोपासनाया विहितत्वात् ॥ तथा चायं प्रयोगः, ब्रह्म तदुपा-
सन् च सर्ववेदांतप्रतीतं तत्तदुपासनाशब्देषु तत्तत्त्वानाधर्मरत्तया प्रतिपादनेपि न भिद्यते
विद्याद्यविशेषात् यत्र चोदनाद्यविशेषस्तदनेकवाक्येषु तथा प्रतिपादनेपि न भिद्यते
नानाशास्त्रोक्तज्योतिष्टोमादिकर्मवत् । नच स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम्, अविशिष्टचोद-
नावत्त्वस्यैव हेतुत्वात् तद्वत्त्वं च स्वध्वरणप्रयोज्यावृत्तिविषयत्वसंबन्धेनेति । ननु
“ज्योतिष्टोमेन यजेत” “दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गहामो यजेते”त्यादी यजेतेति वाक्यस्यै-
कत्वेपि द्रव्यदेवताभेदाद्यथा यागभेदस्तथा चोदनादिशेषेपि तत्तद्वर्गभेदात् कथं न
धर्मभेदस्तथा च ब्रह्म भिन्नं भिन्नधर्मवत्त्वादाभिज्ञायागवदित्यप्यनुमानं कथं न
स्यादिति चेन्न । ब्रह्म धर्मभेदेपि न भिन्नं भिन्नधर्मवत्त्वस्यातिरात्रे व्यभिचारित्वेन
स्वसाध्यासाधकत्वात् । अतिरात्रे द्विषोडशप्रहणे अप्रहणे वा गृहीतषोडशिकेऽगृही-
तषोडशिकापेक्षयाऽधिकगुणपत्वेपि नातिरात्रं परस्परं भिद्यतेतिरात्रमधिकृत्यैव षोडशि-
प्रहणाप्रहणयोर्विहितत्वादेवमेवात्रापि ब्रह्मैवाधिकृत्य यागादिगोचररत्तदगोचरत्वयोर्विहि-
तत्वात् ब्रह्मभेदः, किंतु विरुद्धधर्माश्रयं ब्रह्मस्वरूपमेकमेव धर्मिग्राहकमानेनैकस्यैव
शुद्धस्यानंतरूपत्वेन सिद्धत्वात् । नन्वेवं विरुद्धधर्माश्रयस्यैकत्वं यद्यपि शब्दप्रमाणसिद्धं
तथापि न युक्तिसिद्धं दृष्टांताभावादिति वाच्यम्, यथा एकस्यैवान्योन्याभावस्य घटप्रति-
योगिकरूपप्रतियोगिकत्वादिविरुद्धधर्मभेदेपि न भेद एव घटभेदनिष्ठप्रत्यभावावस्य घट-
त्वाभावघटभेदादीनां च विरुद्धधर्माश्रयत्वेपि न भेदस्तथात्रापि विरुद्धधर्माश्रयस्यैकत्वेपि
न दोषः ॥ वस्तुतत्त्वस्मरन्ते युक्तेर्मुक्यता नास्ति “तर्कप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति
चेदेवमप्यविमोक्षप्रसंगः” इत्यादिसूत्रेण तस्या निदितत्वात्, किंतु ब्रह्मविचारे श्रुतिरेव
प्रधानं “श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा”दित्युक्तेः । श्रुत्या तु विरुद्धधर्माश्रयत्वेनैव तत्प्रत्याप्यतेऽत-
न्नादृशमेव तदिति मंतव्यम् ॥ एतदभिप्रायेणैवाग्रे चतुर्विंशतिपत्रे तथाच श्रुतिरपि यथा-
स्थितं ब्रह्म प्रतिपादयन्ती न पर्यनुयोगार्हा, विकृतत्वादिधर्माश्च लोके समवायिषु दृश्यंते
तथा चोभयरक्षायै ब्रह्माविकृतमेव समवायीति लोके च तादृशमेव समवायित्वमिति
व्यवस्था मंतव्या । ब्रह्म समवायविकृतं चेत्पि गुडजिह्विका, वस्तुतस्तु विरुद्धधर्माश्रयम-

पीत्यादि प्रतिपादितम् ॥ एतेन (चतुर्विंशतिखंडविरोधाच्चे) त्यादिकमपास्त्रं । तद्वाच्य-
स्यावाङ्मनोगोचरत्वमिति तु मम मुखे जिह्वा नास्तीति वाक्ययद् व्याहृतम् ॥ रसशब्दार्थस्य
ग्रहणत्वे रित्रष्टापत्तिः । ईश्वरस्य शक्त्यैवौपनिषदत्रसंभवे लक्षणाकल्पने मानाभावात् चेदे-
लक्षणाया अन्वययत्राचेत्यादिवृत्तपणगणप्रसूत्वा “दानंदं ग्रहणो विद्वानि”त्यादिको न
‘श्रुत्यादिप्ररोध’ इत्यंतो ग्रंथोऽसंगत । किंचेत्यादिना शृंगाररूपस्यानंदरूपाद्ग्रहणो भिन्नत्वे
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति यदुक्तं तदपि पूर्वोक्तैर्नैव निरस्तम् ॥ रसरूपस्यानंदरूपस्य
ग्रहणत्वेन भेदाभावात् ॥ किंच त्वन्मतं जीवग्रहणोर्भेदाभावात् ॥ “रसं ह्येवायं लब्धवानंदी
भवती”ति श्रुतिसंगता ॥ अपि च जीवपक्षे त्वन्मत एवकारासंगतिः, जीवस्य विषयसुखे-
नाप्यानंदितत्वात् ॥ यत्तु किंचेत्यादिना तद्रूपेण भेदांगीकारेऽपि नात्र तस्याऽथाद्मानस-
गोचरता प्रतीयते किंतवानंदरूपस्यैव प्रकरणाद्वान्यस्य बलीयस्त्वादित्युक्तं, तत्र, प्रकरणा-
द्वाक्यस्य बलीयस्त्वं तत्र भवति यत्रैकवाक्यत्वनिश्चयः । यथा “ईद्राप्ती इदं हविरनुपेताम-
विवृथतां महोऽज्यायोक्राता” मित्यत्रैद्राप्तीपदस्य “यद्राप्तेयोष्टाकपालोमात्रास्वायां ऐंद्रं
दध्यममावास्याया”मित्यादिना विहितानामिन्द्राग्निदेवताकयागीयदेवोपस्थितिजनकत्वेन
दर्शांगत्वे सिद्धे इदं हविरित्यादेरपि तदेकवाक्यत्वनिश्चयाद्दर्शांगत्वमेव नतु प्रकरणाद्दर्श-
पौर्णमासांगत्वं, न च प्रकृते तथास्ति एकवाक्यत्वनिश्चयाभावात्, प्रत्युत रसो वै सः इत्यत्र
तच्छब्दश्रवणात् यतो वाच इत्यत्र यच्छब्दश्रवणात् यतो वागादयो निवर्तन्ते स रस इति
वाक्यार्थो जायते यत्तदोर्नित्यसंबंधात्, प्रत्यक्षं तत्पद त्यक्त्वाऽध्याहारकल्पने मानाभावात्
तेनैवैकवाक्यत्वनिश्चयात् प्रकरणाच्च तस्यैवानिर्वाच्यत्वं नत्वानंदमित्यादिनोक्तस्येति ॥
किंचेत्यादिना यदुक्तं तत्तु भेदानंगीकारेणैव परास्तम् ॥ ननु रसस्य रसादिशब्दे व्यग्रहायं-
त्वादज्ञातस्य चापुरुषार्थत्वात् कथं तस्यावाङ्मनोगोचरत्वमिति चेत्तस्य रसादिशब्दात्
प्रतीतत्वेपि ईदृशं तदित्यस्याज्ञानात्तस्य स्वमवेद्यत्वादेवानिर्वाच्यत्वोपपत्तेः ॥ यदि च तच्छब्द-
वाच्यत्वमेवानिर्वाच्यत्वहानिकरमिति त्वत्संमतं तदा मायाया अपि मायाशब्दवाच्यत्वेन
तथा अप्यनिर्वचनीयत्वं न स्यात्, रूपादेर्विशेषस्यापि यदि वागाद्यगोचरत्वं त्वया स्वीकृतं
चेत्तदा त्वन्मत आनंदरूपग्रहण एव तद्गोचरत्वकथने कथं न न्यूनता वैयर्थ्यं कथं नेत्यपि
विभावनीयम् । वस्तुतोऽणुरूपादेर्विशेषस्य नीलत्वपीतत्वादिव्यवहारगोचरत्वं प्रत्यक्षादि-
प्रमाणप्रतीतमनिवार्यमेव ॥ रसरूपस्य त्वनिर्वाच्यत्वं श्रुत्यैव प्रतिपादितम् ॥ एतेन (अथ
सामान्येन तद्गोचरत्वेपि विशेषेण तद्गोचरे) त्यादिकमपास्त्रं, मनसाप्यगम्यस्य यदि
पुरुषार्थत्वं न स्यात्तर्हि ब्रह्मणोपि त्वन्मतं वागाद्यगोचरत्वात्तस्यापि पुरुषार्थत्वानुपपत्तिः ॥
ग्रहणभास्यैव त्वन्मतं परमपुरुषार्थरेनेष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् ॥ “यन्मनसा न मनुते”
‘इदयते त्वप्रया बुद्ध्या’ ‘कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष’ इत्यादिश्रुतीनां विरुद्धधर्माश्रयत्वेन
ग्रहणप्रतिपादकत्वेनैवोपपत्तौ प्रमाणगतविशेषाश्रयत्वेन व्यवस्थायां मानाभावात् ॥ प्रमेय-
स्वरूपस्यैव तादृशत्वेन दोषाभावात् ॥ एवं च प्रमाणगतविशेषेणेत्यादिकमसंगतमेव ॥
यदपि यच्चेत्यादि टीकाकारोक्तघ्नो भक्तिरित्युक्तमित्यादिकमनूद्य तदप्ययुक्तमित्यादिना
स्नेहस्येच्छाया भिन्नत्वांगीकारे कामादेरपि तथात्वापत्तिरित्यादिना दोषापादनं, तदपि न

विंचित् । जिज्ञासीत्याद्यनुव्यवसायसिद्धाया इच्छात्वभिन्नाया ज्ञानत्वविलक्षणाया स्नेहस्य
जातेस्तदाश्रयस्य स्नेहस्य च प्रथकाराभिप्रेतत्वात् ॥ ननु स्नेहस्य ज्ञानमेवैतन्नानुव्यवसाय
तथा चानुव्यवसायपदार्थाज्ञानादेवेतत्त्वधनमिति चेद्भातोऽसि, न्यायमते आत्मविशेषगुणाना
ज्ञानादीना ज्ञानमेवानुव्यवसाय, अत एव जानामीत्याकारकज्ञानादीनामनुव्यवसाय ॥
त्वदीयाना मतेपि वृत्तिविशेषरूपाणा ज्ञानसुप्तादीना य साक्षिणा प्रकाश स एवानु
व्यवसायन्तथा च तत्रैवानुव्यवसायपदार्थाज्ञानमूलक प्रलाप ॥ नच स्नेहस्येच्छाभिन्नत्वे
कामभिन्नत्वापत्ति कामशब्दस्येच्छार्थकर्मनिष्पन्नत्वादिति वाच्यम्, यदि तद्वदस्तदर्थक
धातुनिष्पन्नशब्दार्थमेदव्याप्य स्यात्तदेवमापत्ति स्यात् । स एव च न सम्भवति सत्ताभिन्न-
स्यापि द्रव्यगुणादे सत्तार्थकभूधातुनिष्पन्नभाषशब्दार्थभिन्नत्वाभावात् । श्रीहामिन्नस्यापि
दाशरध्यादेन्मदर्थकधातुनिष्पन्नभाषशब्दार्थभिन्नत्वाभावात्तत्र तत्र व्यभिचारेण तादृश
व्याप्तौ मानाभावेनेच्छाभिन्नस्यापि स्नेहस्य कामभिन्नत्वे मानाभावेन “समुद्र इव वाम
नातोऽनिकामस्य न समुद्रस्ये”ति श्रुत्या स्नेहस्याभोधितुल्यप्रतिपादनेन तस्यानतत्प्रदर्शने
विरोधाभावात् ॥ यश्च यथेत्यादिना टीकाहृदुक्त “वशस्तु भगवान् रुद्र ” “वेद शिव
शिवो वेद” इति तापिन्यादिरचनेन मुरलिकाया चेदात्मकत्वमनूद्य तदयुक्तमित्यादिना
समानशब्दवाच्यानामभेदे हरिश्चन्द्रैकैतिकोशाद्यसूर्ययोरैक्यापत्तिरूपो दोष उद्भाविता,
सोप्यस्थान एव, नहि कोशवत्तापनीयादौ तत्तच्छब्दवाच्यं प्रतिपाद्यते कित्वमेदोऽभेद
भाषना वा, उभयथापि चेदात्मकरुदाभिन्नमुरलिकाया चेदात्मकत्वं तत्त्वेन प्रतीतिर्वा न
विरुद्धा ॥ विद्वद्वागित्यादिना स्त्रीयस्य निंदात्मकस्य श्लोकस्य व्याख्या सापि निंदा, तेन स्वस्य
निंदितत्वं व्यकीकृतं तत्र च पुष्टिमार्गो व्यामोहनायेत्युक्तम् ॥ पुष्टिमार्गस्तु भक्तिमार्गं स च
‘भक्त्याहमेकया ग्राह्य’ इत्यादिना स्वयं श्रीकृष्णोक्त एव, तस्यापि व्यामोहकत्वं चेत्तर्हि
तदुक्ताना सन्यासादीना व्यामोहकरं कुतो न स्याद्विनिगमनाविरहस्य तुल्यत्वात् ॥ किंच ते
पुष्टिमार्ग तु स्थिता त्व तु कुत्रापि न स्थितासि, न ज्ञानमार्गो नापि कर्ममार्गो कित्भयभ्रष्ट
एवास्ति तस्माद्युक्तमेव गालिप्रदानादिक, तत्र तु मौनमेवोत्तरम् ॥ वासीत् कश्चिदित्यादिना
यदुक्तं तदप्यात्मवन्मन्यते जगदिति प्रवादानुसारादेव ॥ अधिकं तु नोच्यते, शिष्टसंप्रदाया
भावात् । यत्तु नेनोक्तं विद्वहेति नाम चक्रे तदज्ञानात्, विद्वहेति नापूर्वं नाम किंतु दाक्षिणात्ये
जनपदे विद्यानगरे श्रीविद्वहेति नाम्ना प्रसिद्धा प्राचीना भगवत् पुरपोत्तमस्य मूर्ति
संज्ञायापि प्रसिद्धता वैष्णवे शिष्टे पूज्यते च, तस्मिन्नगरे एव अन्धकारसंज्ञितमेखलाया
श्रीवल्लभाचार्यं श्रीविद्वलाच्यभगवन्तं पूजिता स्वमे निजस्वरूपं दर्शयित्वा श्रीवल्लभार
ख्यान् श्रीविष्णुस्वामिमार्गमुपादिष्टवत् । तस्माद्वैवाश्रितं नाम कुर्यादिति प्रसिद्धे स्वपुत्रस्य
तदाश्रितं नाम कृतवत्तत्त्वैव भगवत् पुरपोत्तमस्य नाम्नो निरुक्तिरियं विदा टा शून्या
विद्वान्मात्रं लाति आदत्ते विद्वह इति ॥ तत्र यदि स देवाना प्रिय इति वदेत् अत्र तृतीया
न सम्भवति तदा प्रष्टव्य किं पिधायकाभावात्तृतीया न सम्भवति वा प्रतिवधकस्य कस्य
चिद्विद्यमानत्वात् । नात्यन्तस्यात्रादर्शनात् । नापि द्वितीय ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसर्गध्यान’मिति
धार्तिकस्यैव पिधायकस्य पिद्यमानत्वात् यथा घटेन शून्यो विधुरो रहित इत्यादि, तद्वदत्रापि

तृतीयायां बाधकाभावात्, अत एव शब्दशक्तिप्रकाशिकायां घटेन शून्य इत्याद्युदाहृत्य
घटश्चावच्छिन्नं प्रतियोगितरमेव शून्यत्वान्वयि तृतीयाये इत्युक्तम् ॥ नच पदार्थः पदार्थेना-
न्वेति नतु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तेः शब्दार्थाभ्यामिति शिष्टैकदेशेऽभावे कथं तृतीयायान्वय
इति वाच्यम्, संपन्नो ग्रीहिरित्यत्रानेकग्रीहितात्पर्यके पद एकवचनार्थस्यैकत्वस्य ग्रीहि-
पदार्थेषु नानाग्रीहिवन्वयासंभवेन पदार्थेताच्छेदकग्रीहिर एव तदन्वयस्य वक्तव्यतया
तादृशव्युत्पत्तिसंकोचस्यावश्यकत्वात् । शरैः शानिपत्रश्चैत्रस्य दासभार्य इत्यादौ शरकरण-
त्वचैत्रनिरूपितत्वादीनां पदार्थैकदेशज्ञातानन्वयतादावन्वयदर्शनेन ससंबंधिकार्थयोधक-
पदमिन्नपदार्थैकदेश एव पदार्थांतरान्वययोधकस्याव्युत्पन्नत्वनिश्चयाच्च ॥ किंचेत्यादिनाऽ-
स्यंतज्ञानाभावस्य शिलादिपत्रेव सावेन विह्वलशब्देन पारमार्थिकज्ञानाभाववानित्याद्युक्तत्वा
यदुक्तं तदपि न साधीयः । 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः' 'नहि ज्ञानेन सदृशं
पवित्रमिह विद्यते' 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमि'त्यादिभगवद्वाक्येषु ज्ञानपदस्य पारमार्थिक-
ज्ञानपरत्वस्यापि दर्शनेन ज्ञानपदस्य तदर्थं शक्तेर्निर्वहलक्षणाया वा स्वीकर्तव्यतया पार-
मार्थिकज्ञानरत्नस्याप्यन्वयितावच्छेदकत्वसंभवेन तद्वर्मावच्छिन्नाभावबोधे बाधकाभावात् ।
सह सुपेति समासस्य भाष्यसंमतत्वेन तत्र क्लेशामिधानेऽन्यसूत्रविहितसमासस्यापि
क्लिष्टता कुतो न स्यात् विनिगमकाभावस्य तुल्यत्वात् । तादृशसमासानां क्लिष्टत्वे योग-
विभागस्य वैयर्थ्यापत्तेः । विदो दकारस्य ठकारस्तु पृषोदरादित्वात् । न च तस्य पृषोदरा-
दित्वे किं मानमिति वाच्यम् । शिष्टोच्चारितत्वस्यैव प्रमाणत्वात् । दाक्षिणात्ये जनपदे सर्वैः
शिष्टैस्तस्य भगवतो विह्वलेति संज्ञा व्यवह्रियते । शिष्टाचारस्यापि श्रुत्यादिवत् प्रमाणत्वात्
श्रुत्याद्यनुमापकत्वाच्च । नच तत्तद्देशीयशिष्टानां य आचारस्तस्य च तद्देशीयशिष्टविषयकत्वे-
नैव प्रामाण्यं कल्पनीयं नतु सर्वसाधारणमिति कथं तस्य निरंकुशं प्रामाण्यमिति वाच्यम्,
तत्तदाचारेण कल्पमानस्य वेदस्य सर्वसाधारणप्रामाण्यस्यैव नैमिनिना पूर्वकांटे प्रति-
पादनान्, अत एव "अनुप्यवस्थानात्तत्समुक्तं प्रमाणं स्या" इति सूत्रे होलिकादिशिष्टा-
चाराणां स्मृतिविशेषाणां चानुष्ठानपुरुषभेदेन व्यवस्थितं प्रामाण्यं, कुतः ? देशविशेषे तेषां
दृष्टत्वात् । होलिकादयः प्राच्यैरेव क्रियंते वसंतोत्सव आह्वोनीवकादयो दाक्षिणात्यैः ।
स्वस्वकुलागतकरंजार्कादिस्थावरपूजादेवतापूजादिकमाह्वोनीवकशब्देन व्यवह्रियते । उद्धृष-
भादय उद्धीच्ये, ज्येष्ठमासस्य पौर्णमास्यां बलीवर्दानभ्यर्च्य धावयंति सोयमुद्धृषभयज्ञः । एवं
हारीतादिस्मृतिरपि क्वचित् क्वचिद्देशविशेषे दृश्यते तस्माद्व्यवस्थितं प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे
तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य सर्वसाधारणत्वेन सर्वसाधारणत्वादिति भट्टैरुक्तं तत्रैव
प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमितौ यदि अर्थाचोद्येदमात्वं(?) चेन्न सामान्यानुमानत इति
प्रभाकरैरप्युक्तं प्राच्यादिभिर्व्यवस्थाया होलिकादिष्वनुष्ठीयमानेषु तन्मूलभूता श्रुतिरपि
तादृश्येव प्राच्यादिपदयुक्त्यनुमातव्या । तत्र प्राच्यादिपदस्यार्थबोधकत्वं न संभवति, प्राच्यां
किंचित्कालं निवसमानानामपि प्रतीच्यां दासदर्शनादतस्तादृशश्रुतेरप्रामाण्यमिति चेन्न
तत्पदरहिताया एव श्रुतेः कल्पनीयत्वेन तस्य सार्वत्रिकमेव प्रामाण्यमिति तदर्थः ॥ तस्मा-
दिष्टाचारानुमितश्रुतेः प्रमाणत्वात् विह्वलशब्दस्य गूढारमेत्यादिशब्दवत्पृषोदरादित्वा-

प्रामाण्यं साधुत्वापरपर्यायमविरुद्धम् ॥ एतेन (लोके देवविशेषे तादृशप्रयोगस्तु कनैपादि-
शब्दवज्ज्ञेय) इति प्रलपितमवास्तं, कनैपादिशब्दानामपभ्रंशत्वेनैव सिष्टव्यवहारविषयत्वं
ननु स्तोत्रादिषु तेन शब्देन व्यवहारो, विट्ठलशब्दस्य स्वप्तिपुराणादिषु प्रयोगो वदयत इति
दृष्टांतैरप्युपात्तत्वाद्विट्ठलशब्दः साधुरेवेति संशयः ॥ इति प्रथमखंडखंडनाभासस्याभा-
सत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ द्वितीयखंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्शयेत् ॥ तत्रादौ निखिलजनाप-
वर्गाय श्रवणादयो विधीयंत इत्युक्त्वा मुक्तेरप्यधिकं भक्तियोगमीश्वरो ददाति भक्तैभ्य इति
स्वसिद्धान्तविरुद्धमिति दोष आपादितः, स तु तत्समभिव्याहृतविविधवृजिनतापोपतप्य-
मानेत्याकारकविशेषणमनवलोक्यैव, भक्तानां तादृशतापतप्यमानतयाभावादेव धारणसंभ-
वेन सिद्धांतविरोधशंकाया एवाभावात् । न च निखिलपदं व्यर्थत्वादनुपादेयमिति
वाच्यम्, तथा सति श्रवणादीनां तादृशसकलजनसाधारणापवर्गसाधनत्वानिश्रयेन जिज्ञा-
सूनां निरंकुतप्रवृत्तिस्तत्र न स्यात् ॥ यत्तु (श्रवणादीनां निखिलजनापवर्गार्थत्वमपश्चादधि-
कारणविरुद्ध) मित्युक्तं तदपि तुच्छम् । तथा सति यागस्य स्वर्गकामस्वर्गार्थत्वमपि तदधि-
कारणविरुद्धं स्यात् ॥ तत्रापि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुत्या यागस्य निखिलस्वर्गकामस्वर्गार्थत्वं
पष्ठेध्याये प्रपंचितं, श्रद्धायापि स्वर्गकामः संभवत्येव, यागानधिकारस्तु “श्रवणाध्ययनार्थं
प्रतिषेधा” इत्यादि सूत्रेण तस्मिन्नेवाधिकरणे प्रतिपादितः । “अथास्य चेदं शृणुतस्त्वनुज-
तुभ्यां श्रोत्रप्रपूरण” इत्यादिना श्रवणस्यैव निषेधाद्यागाधिकारस्य दूरत एवापास्तत्वात् ।
यदि च “अयातो धर्मजिज्ञासे” इति सूत्रोक्तस्वाध्यायाध्ययनस्य सर्वयागसहकारित्वन्या-
येनाधीतम्वाध्यायस्यैव स्वर्गकामस्य तत्पदेन ग्रहणमत एव “फलार्थित्यात् कर्मणः शास्त्रं
सर्वाधिकारं स्या” इति सूत्रे अंधपंगुवधिरभूकादीनामपि स्वर्गकामसंभवेन तेषामप्यधि-
कारमाशङ्क्याशक्तस्य नास्त्यधिकार इत्यादि प्रपंचितमित्युच्यते तदात्रापि विविधेत्यादि-
वाक्येनापि श्रद्धादिभिन्नोऽधीतवेदो मुमुक्षुरेव प्रतिपाद्यते ॥ श्रवणादय इत्यत्रादिपदेन
पुराणादीनामपि ग्रहणे तु दोष एव न संभवति ॥ यत्तु (पूर्वपक्षे नहि श्रुतिसिद्धा इति
यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं ततो विरुद्धमप्रे श्रौतानामपीत्यादि कथनं तत्र पूर्वप्रतिज्ञाऽसंगते)
त्युक्तं तदसत् । पूर्वोपरग्रंथानवलोकनेनोक्तत्वात्, नहि सिद्धांतिन इयं प्रतिज्ञा किंतु
पूर्वपक्षिण एव । तथाहि पूर्वं निर्दिष्टं ब्रह्म सविशेषं वेति विप्रतिपत्तौ निर्दिष्टपक्षेवेति
यादिना प्रतिज्ञातम्, तस्मादकतया च निर्दिष्टपक्षप्रतिपादकश्रुतीनां सविशेषश्रुत्युपजीव्यत्वं
तद्वाधे चोपजीव्यविरोधो हेतुत्वेनोपन्यस्तः, अस्यूलादिवाक्यैर्धर्मनिषेधातिर्धर्मकमेव
पर्यवस्यतीत्युक्तम् । तत्र सिद्धांतिना नवित्यादिना यदि अस्यूलादिवाक्यैः स्थौल्यादिनिषेध-
पुरःसरं निर्दिष्टं निरूप्यते चेत्तदा निषेधस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणोपपत्त्या प्र-
तियोगिनिरूपकश्रुतेरुपजीव्यत्वेन तद्वाधेऽप्युपजीव्यविरोधस्य तुल्यत्वात्तदनादरेण शून्यवाद
आपतनीत्युक्तम् । तत्र वादी सिद्धांतिसंमतीत्याह । नहि श्रुतिसिद्धा धर्मा निषिध्यंते
किंत्वनुवादपूर्वं लौकिकाः स्थौल्यादय इत्यादिनोपजीव्यविरोधनिर्णये पुनर्दोष उक्ताविते
स्वसंमतीत्या तदोपनिरासार्थमुक्तान् श्रौतानामप्यर्थानामिति । इतरथा पूर्वपक्षिमेते
सर्वत्र स्थौल्यादिधर्मप्रतिपादकश्रुतीनामनुवादकत्वान्नहि श्रुतिसिद्धा इत्यादिकथनमेवासंगतं

स्यात् । तस्मादज्ञानविजृम्भित एवाय प्रलाप । एवमप्येवमपि इयामत्वस्येवेत्यत्र पञ्चनु
 पपन्नेत्यादिकं शब्दं प्रयुक्त इत्यतः प्रथोऽप्युपेक्षणीय । जीमूतस्येवेत्यादिषु पञ्चया उप
 लभ्यमानत्वात् । यश्च सिद्धातप्रधारमे मिथ्यावादी प्रष्टव्य इत्युक्ते रोपं सोपि निरर्थकं ।
 नहि मिथ्यावादित्वं भवत्सु नास्तीति वक्तुं शक्यम्, अन्यथा ब्रह्मप्रमातिरिक्तवाध्यत्वे
 सति सत्येन प्रतीत्यहं चिद्विद्म मिथ्या न चेति विप्रतिपत्तौ सत्या विमत मिथ्या
 दृश्यत्वात् जडत्वात्परिच्छिन्नत्वादित्यादिहेतुमिमिमिथ्यात्वसाधनाग्रहो भवता किंमूलकः ?
 नहि मिथ्येति पक्षपरिग्रहं विना तादृशप्रतिज्ञाहेत्वादिप्रदर्शनं कथकसप्रदायसिद्धं
 भवति । तथा च द्वयोर्वादिनोर्मध्ये य एव वदति विमत मिथ्यैवासौ मिथ्यावादीति
 लोकं व्यवहियते । यदि च मिथ्यावादित्वं भवता नाभिमतं चेत्तर्हि विमत सत्य-
 मित्युक्त्वाऽऽस्मन्मतानुसरणं कर्तव्यम् । तादृशं पक्षस्त्यक्तव्यं । ननु तथापि मिथ्या
 वादीति पदस्य निरुक्तिर्वक्तव्या किं सर्वं मिथ्या वदत्यसौ मिथ्यावादी वा यार्त्कचिन्मिथ्या
 वदतीति वा इति चेदुच्यते । सर्वं मिथ्या वदतीति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः । नच
 ब्रह्मणो मिथ्यात्वानगीकाराच्चिरनुयोज्यानुयोग इति वाच्यम्, ब्रह्मणोपि त्वन्मते
 मिथ्यात्वादत्त एव 'मायात्माया कामधेनोर्वत्सौ जीवेश्वरावुभौ । तद्वद्भक्षो नापि जीव
 शक्तिकोशाविग्रहणा' इत्यादिनेश्वरस्यापि जीवसमत्वं त्वदीयै प्रतिपादितम् । जगत्कवृत्त्वा
 दिविशिष्टस्यापि मिथ्यात्व, किमधिकमखडाकारवृत्तिविषयस्यापि मिथ्यात्वमेव भवन्नि
 स्वीकृतमतो मिथ्यावादित्वं सुस्थिरम् ॥ यथा कदाचिदुष्णं भुजानोपि भोष्णभोजीति
 प्रयोगस्तथा स्वप्नादिकं मिथ्येति वदत्स्वस्मासु न मिथ्यावादीति प्रयोगः । एव देवात्कदा
 चिच्छीतमपि भुक्तं चेत्तदाप्युष्णभोतिनो भोष्णभोजित्वहानिस्तथा किञ्चिन्निर्विदेशं
 सत्यत्वेनाभ्युपगच्छतस्तत्र न मिथ्यावादित्ग्रहानि । किं च श्रुतिस्मृतिषु सत्यत्वेन प्रतिपादि-
 तस्यार्थमिथ्याकारिणो जगत् सत्यस्य प्रैकालिकात्यताभावप्रतियोगित्वाश्रयस्य वदत् कुतो
 न मिथ्यावादित्वम् ॥ यथा सतमेव घटमत्र घटो नास्तीत्यादिना भुवनं मिथ्यावादीत्युच्यते ।
 अपि च 'नाप्रतीतिस्तयोर्गंधं किनु मिथ्यात्वनिश्चयः । नो चेत्सुषुप्तिमूर्च्छादौ मुच्येतायन्नतो
 नरः' इत्यादिना मिथ्यात्वनिश्चयस्य तद्भाषनाया अपि मोक्षसाधनत्वेन प्रतिपादनात् कथं
 मिथ्यावादीति कथनस्य गालिमात्रे पर्यवसायित्वमुक्तम्, नहि मोक्षसाधनसम्पन्नतया
 प्रतिपादनं गालिप्रदानं सम्भवति कित्वासीत्कश्चिदित्यादिना यत्तया प्रलपितं तदेव लोके
 गालिप्रदानत्वेन व्यवहियतऽतस्तत्रैव वदतु वदतु गालीरिति न्यायविषयत्वम् । एतेन न
 सारदाद्य इत्यादिकं निरस्तम् । एव मायावादित्वमपि त्वयि सगच्छते, सर्वप्रथेपु सदसत्या-
 मनिर्बन्धनीयभाररूपज्ञानसिद्धमित्यादिनातिनिर्बन्धेन तस्या एव प्रतिपादनात्पूर्वप्रथेपि
 मायाया एव प्रतिपादितत्वाज्जगत् ईश्वरस्य च मायिकत्वेन वर्णनात् तद्विषयैरपि न निरूप-
 यितुं शक्या प्रत्यक्षं भासते च या 'सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः सप्रतिपेदिरे' इत्या-
 दिना इन्द्रजालानुव्यत्य प्रतिपादितम् । 'निर्बन्धस्तत्रविधायो इन्द्रजालत्वसंस्मृतौ' इत्यादिना
 तत्रविधायकमपीन्द्रजालतया ज्ञानमेव दर्शितम् । एव च तादृशमायाप्रदर्शकं यथा
 मायासिद्धं एव व्यवहियत एव तादृशमायाप्रतिपादकं मायावादित्वमपि तर्कम्यवहियत

इत्यत्र शोक एव नियामकः । नहि सामर्थ्ययुक्ते स्वसामर्थ्येन पर्यतोत्पादनादिकार्यं कुर्याति
हन्मदादौ वेनचिन्मायाचित्व व्यग्रहृत नापि तादृशशक्तिप्रतिपादके च मायावादित्व-
व्यग्रहार , एवमेवेश्वरस्य “परास्य शक्तिर्विधिरेव दृश्यते स्वाभायिकी ज्ञानबलक्रिया
चे”त्यादिश्रुतिप्रतिपादितमायापदवाच्यशक्तिस्वीकर्तृत्वस्मात् न मायावादित्वव्यग्रहार ॥
यद्वा, तत्तत्पदार्थाकारविज्ञानपरपर्यायवृत्तिस्वीकारेपि त्वयि न विज्ञानवादित्वव्यग्रहार
किंतु बौद्धेष्वेव, यथा वा शब्दज्ञानादीनां क्षणिकत्वस्वीकर्तृपु नैयायिकेषु न क्षणिकवादित्वं
किंतु सौत्रांतिकादिष्वेव, तथैव तादृशशक्तिस्वीकारेपि नास्मात् मायावादित्वं किंतु
त्वय्येव । एतेन किंचेत्यादिकमपास्तम् । यत्तु (अस्माभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य सत्यत्वानुगीकारेण
अस्मन्मते तस्यासत्कल्पस्याहं तमो द्रव्यं नास्तीति वदँस्तार्किकादिरामोवादीत्युच्यते
अभावो नास्तीति वदन् प्राभाकरादिर्वा भागवदी) त्यागुक तन्मन्दम्, मायाया असत्त्व-
स्वीकारे तस्या जगदेतदनुपपत्ति “कथमसत् सज्जायत”इत्यादि श्रुतिविरोधात् अत एव
जगतोऽसत्त्वमपि श्रुतिविरुद्धम् । तार्किकादिदृष्टातस्तु विषम , नहि तार्किकैस्तमसोतिरि-
क्तत्वं स्वीक्रियते किंतु परैर्दशमद्रव्यत्वेन स्वीकृतस्य खण्डनं तै क्रियते । एवमेव सप्तम-
पदार्थत्वेन वैशेषिकै स्वीकृतस्याभावस्य प्रभाकरेणाधिकरणात्मकत्वं प्रतिपाद्यते, एव परेण
यदि माया स्वीकृता स्यात्तया च तस्या असत्त्व प्रतिपात्ति स्यात्तदा तयापि मायावादित्वं
न स्वास्त्येव किंतु तदसत्त्वामनिर्बन्धीया भावस्या च महतायासेन महाविद्यानुमानैश्च
साधिता । यथा तमोवादिभिस्तमसोऽतिरिक्तत्वं साधितमतस्तथैव मायावादित्वं कथं न
स्यादस्माभिश्च तमसो भावात्मकत्वमिवाभावासाधिकरणात्मकत्वमिव मायाया भगवच्छक्त्य-
त्कर्तृत्व तार्किकादिवत्साधितं तेषु तमोवादित्वाव्यग्रहारवदस्मात् न मायावादित्वव्यग्रहार ।
महणो लीलादिवर्णनं तु ध्यासशुकाद्यैर्यथा कृतं तथैवास्माभिरनूद्यते नापूर्वं, तत्र मायावा-
दित्वं मिथ्यात्वादिवत् किञ्चित्कल्प्यते कल्प्यताम् । ग्रामीणत्वाद्यारोपस्त्वसुरबुद्धीनामेवा
तत्त्वोपामेव मायावादित्वमिथ्यावादित्ववद् दुर्वादित्वमपि समरुद्धे । प्रकृतमनुसराम -
मिथ्यावादिनस्तावदयं सिद्धांत , यादिप्रतिवादिगुरुशास्त्रवेदादीनां सर्वेषां मिथ्यात्व मायि-
कत्वं चेति । तात्त्विक्येनैव सकलमादिपराजयसमवे पुन खडनादिप्रयास उन्मत्तत्वर्योक्त
एव । यथा रजुसर्प मिथ्यात्वेन जानतस्तथैव वदतमन्त्राशयं च दृढाद्याद्वरणादिकं लोक
उन्मत्तत्वव्यग्रहहेतु , एव॥ किंच मायाया अघटनघटनापटीयस्त्वस्वीकारेण स्वमतखण्डन-
स्यापि सभावितत्वात्तदुद्धारार्थं यत्नोपि निरर्थक एव, तथा च स्वमतमज्ञातैवाय प्रथरचना-
दिप्रयास स्वमतानभिज्ञत्वप्रकाशक एव । अस्माभिरासुरयुक्तिमोहिता लोका मा भूवन्नतो
वैदिक पथा प्रदर्श्यते । अत एव तदुक्तयो दुष्यते । तत्र पारमार्थिकमेदो न न समत
इत्यादिविद्वन्मण्डनोक्तमनूय (मनोमयत्वादिविषयभावयोक्तधर्मविशिष्टब्रह्मैवास्मिन्वाक्य
उच्यत इत्येतत्कथनमसंगत सूत्रात्तथार्थाभावात्) इत्यादि यदुक्तवान् तदपि सूत्रार्थाज्ञानात्
तत्र हि वेदबोधितस्यान्मनोमय प्राणशरीरो भारूपत्वेन विज्ञानमयो जीव प्राणधारण
प्रयत्नान्ब्रह्मत्वेनोपास्य , सम आत्मेति कथनाय वा सत्यसकल्पादिपदोक्तधर्मवैशिष्ट्याद्
ब्रह्मोपास्यमिति सदेह उपक्रमस्यासत्तातविरोधित्वेन बलवत्प्राप्तं जीवस्येव प्रतिपादनात्

मनोमयत्वेन जीवस्यैव प्रतिपिद्धत्वाच्च नेदं ब्रह्मवाक्यं किंतु शास्त्रातरोक्तविज्ञानमयस्यात्र भारूपत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् कार्ये जीवे कारणस्य ब्रह्मण उपचार विधाय सत्यसकल्पाधिधर्मवत्तया वेदाभिमानो देवता जीवो वास्तिवति पूर्वपक्षे सिद्धातमाह “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्” इति ‘सर्वं खल्विदं’तिपूर्ववाक्यैर्यज्जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनं तद्भवत् एव विराट्त्वेनोपासनं सत्फलं चातं करणशुद्धिर्ब्रह्मत्वेनोपासनया शुद्धात् करणस्य सर्ववेदात्प्रसिद्धब्रह्मोपदेश एवमुक्तो मननरूपो नतु कश्चित् प्रसिद्धस्य जीवस्योपासना, तस्मात् सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्मोपदेशादिकं वाक्यं मनोमयत्वादिगुणकं ब्रह्मैव प्रतिपादयति ॥ “स सर्वथा वृत्त्यनुभूतसर्वं आत्मा यथा स्वप्ननेक्षितैकं । तं सत्मानदनिधिं भजेत नान्यत्र सज्जेद्यत आत्मपातः” इत्यादिवाक्यानुरोधात् । नन्वत्र सूत्रे पक्षस्यानुक्तत्वाद्देत्वसंगतिरिति चेन्मैवम्, सूत्रे पक्षानुक्तावपि प्रकरणबलेन तत्तिर्णयस्य शक्यत्वात् । एव विषयवाक्यमेव पक्षः । सर्वं खल्विति वाक्यं ब्रह्मप्रतिपादकं सर्ववाक्यसमर्पितसर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मोपदेशरूपत्वात्, यदेव तदेव, तदेव कं ब्रह्मेत्यादिवाक्यवत् ॥ नन्वस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वं न सम्भवति । फलस्य प्राकृततया जघन्यत्वात् यथासकल्पमभिप्रदेहकथनात् लोकान्तरभावितादशदेहप्राप्त्यर्थं वेदास्मिन्निदेवतायां क्रतुमय इत्यादिना साधकस्योपक्रान्ततया जीवस्यैवोपासना युक्ता । देहस्य लोकान्तरे प्राप्यस्य प्राकृतत्वव्याप्यत्वात् । ब्रह्मज्ञानस्य ‘तमेव विदित्वातिमृत्युमेती’त्यादिवाक्यैर्मुक्तिफलत्वबोधनात्तादृशफलकथनमसंगतं ब्रह्मवाक्यत्वकल्पने स्यादतः सूत्रकार आह “विवक्षितगुणोपपत्तश्च”विवक्षिता वक्तुमिष्टा उपादेयत्वेनाभिप्रेता वा ये गुणा लोकान्तरे सकलरूपदेहप्राप्तिरूपा ये गुणास्ते ब्रह्मज्ञानपक्षेऽप्युपपद्यन्ते, भगवत्सारूप्यलाभाच्च हि देहत्वं प्राकृतत्वव्याप्यं मानाभावात् । किंच यथा क्रतुरित्यादिना लोकांतरप्राप्यत्वे सकलपानुरूपेण व्याप्तेरुक्ते क्रतुं कुर्यतेत्युपदेशयोधितं क्रतुरधमस्य प्राकृतदेहस्य प्राप्त्युपायो न युक्तः, परमशान्तस्य पूर्णोपासनाशुद्धात् करणस्याशुद्धसकल्पवशात्तदभावे प्राकृतदेहायोगात् परमपुरुषार्थ एव तस्य फलं, तथा च सिद्धं मनोमयत्वादिधर्मकं ब्रह्मैवास्मिन्वाक्ये प्रतिपाद्यत इति । एतेन (मनोमयत्वादिगुणानामीश्वर उपपत्त्यनुक्तौ सद्वाक्यस्य जीवपरत्वशकानपगमाच्च) त्यादिकमपास्तम्, तादृशशकाया सूत्रेणैव निरस्तत्वादिति शोभ्यते । पचम्यसंगता वक्तुमुचितमित्यादि तु बालभाषितं, तादृशपचम्या तादृशव्याख्यानस्य बहुप्रशेषेण दृष्टत्वात् (यथा चाविद्याया अनादित्वं हेतुत्वं च, तदनादित्वेपि नाविरतं सृष्टिर्न वा सदपेक्षेवकारविरोधो यथा च कर्मणा हेतुत्वं तथोक्तं तृतीयश्लोकव्याख्यावसरं) इति यदुक्तं तदपि न किंचिन्, यद्यपि त्वयोक्तं तत्तत्सर्वं तत्रैव सम्यक्तया रक्षितमिति ते दोषा जागरूका एवेति यदि स्मार्तमतमवलम्ब्येत्युक्तत्वाद्यदि त्वया स्मार्तमतमवलम्ब्य कियते तदा गुणानामित्याद्युक्तो दोषस्त्वदुपरि पतेदेवेति कथं निरनुयोगः ? किंच मायाम्भरूपातिरिक्तगुणपेक्षायास्तन्मतनगीकारेपि कर्मणामपेक्षा तु त्वय्युक्ता । एव च तेषां जडानां स्वयं कर्तुमसमर्थानामीश्वरेच्छैव सहकारिणी वाच्या, तथा च तद्देहोत्तरिनि व्यापेनेष्टैव हेतुरस्तु किं कर्मभिरिति दोषस्तु दुरद्वर एवेति कृतेष्वप्यहमे न दोषपरिहारः, न च तद्देहोत्तरेषां न्यायः कुलान्ताद्यैर्मन्त्रिभिरिति वाच्यं, तद्देहोत्तरिनि न्यायस्य

‘कारणमादाय वा यस्येत्यन्यथासिद्धिद्योतकत्वात्, यथा रूपस्य घटं प्रति हेतुत्वं स्वतो न सम्भवति किन्तु दण्डमादायैवातो दण्डस्यैव घट प्रति हेतुत्वसम्भवे तद्रूपस्यान्यथा सिद्धत्वं, एव गुणानां स्वकार्यजननेऽसमर्थानां स्ववैपम्यायैमीश्वरेच्छापेक्षणे स्वतन्त्रा न्यव्यतिरेकशून्यतया कारणत्व न स्यात्किंतिरेच्छाया एव कारणत्व, तेषामन्यथा सिद्धत्वमिति तात्पर्यम् । तत्र कुलालादौ व्यभिचारप्रदर्शनं तस्यार्थानभिज्ञतयैव । नहि कुलालेन घटे जननीये स्वहेतुभूतपित्रादिकमपेक्षते येन तद्धेतोरेवेति न्यायस्य व्यभिचारस्तत्र स्यात् । एवं च स्वतन्त्रान्यव्यतिरेकशालित्वेन कुलालस्य हेतुत्व युक्तमेवेति (सन्मूल इत्यादेस्तु सतः प्रजाभ्रमाधिष्ठानतयोपपत्तिरुक्ता पूर्वभागे) इति यदुक्तं तदपि तादृशभ्रमासम्भवेन तत्रैव निरस्तम् ॥ किंच तादृशभ्रमस्वीकारे सदायतना सत्प्रतिष्ठिता इत्यादि श्रुतेरसगतिर्नहि श्रुतिरजतस्य श्रुतिप्रतिष्ठितत्वं तथा सति त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वकथनमसंगतं स्यादिति दिक् ॥ यत्तु (नतूपहिते घटक्रियेवेति तु न युक्तं, आकाशस्य विभुत्वेन वास्तवक्रियानाधारत्वेन तादृशक्रियाया घटमात्रे सत्त्वेपि कल्पितक्रियायास्तादृशतत्वादेष्वयथाकाशे सत्यं) मित्यादिना यदुक्तं तदपि मन्द, आकाशकल्पितक्रियाया सत्त्वाकारेण घटक्रियेवेति दृष्टातस्य युक्तत्वप्रतिपादने ‘घटसद्वृत्तमाकाशं नीयमाने यथा घटे । घटो नीयेत नाकाशं तद्वदात्मा नभोपम’ इत्यादिगौडपादवचनविरोधापत्तेः । तैराकाशस्य स्पष्टतया क्रियासामान्यानाधाररूपप्रतिपादनात् । यदि च कल्पितस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वात्तत्त्वेपि क्रियानाधाररूपमेवाकाशस्येति न तादृशवचनविरोध इत्युच्यते तदा घट एव क्रियाया स्वीकृतत्वेन न युक्तमिति कथनं बालिशत्वद्योतकमेव । एव सोपाधिकस्य हेतुत्वे उपाधेरेव हेतुत्वपर्ययसामानाजगद्धेतुत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधो दुरुद्धर एव, “जन्माद्यस्य यतः” इत्यादिसूत्रविरोधश्च स्यात्, उपाधेरनादित्वसादित्वविकल्पदोषाः । अधिकं च चतुर्थश्लोकस्याप्याया यत्रयोक्तं तत्तत्रैव दूषितं इति द्वितीयखड्गखड्गनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् । अथ द्वितीयस्तु स्यात् स्याद्विरोधाद्यत्यादि तृतीयखड्गखड्गनाभासस्याभासत्वप्रदर्श्यते । तत्र जडजीवधर्माणां ब्रह्मणि निषेधप्रतिपादितो विष्णौ जीवगतकर्तृतेति श्लोकखड्गनावसरे ब्रह्मणि विशेषा न निरूप्यन्ते अतस्त्रिषेधे विशेषाणां मिथ्यात्व न स्यादित्यपि तत्रैव निरस्तं दृष्टापत्तिपरा इतः च वेदस्य प्रतारकत्वापत्तिश्च स्यात् । न च मिथ्यात्मना विशेषाणां मिथ्यात्वेनाकथनात् नहीमे विशेषा मिथ्या एव कुत्रापि वेदे प्रतिपाद्यते नापि तात्पर्येण, तथा सर्ववेदातानां ब्रह्मणि तात्पर्यस्योक्तत्वात् उपक्रमोपसंहारादिपङ्क्तिघातात्पर्यं निश्चायकमिगतां ब्रह्मविषयत्वात् । उपासनार्थं कचिद्विशेषानुवाद इत्यपि न किंचित् । ब्रह्मधर्माणामन्यत्राप्रतिष्ठाना यदैकसमधिगम्यानां प्रमाणातराप्राप्तयानुवादासम्भवात् । एतेन तत्र जडगर्ग्येत्यादिकं निरस्तम् । यत्तु तथाहीत्यादिना अध्यारोपापवादस्वरूपकथनं त्वज्ञानादित्युक्तं, तदज्ञानं त्वद्विष्टमेव । नह्यनुवादकस्य परोक्तमनुवदतस्तदुक्तार्थस्य सम्पत्त्येऽसम्पत्त्ये वा दोषोक्तिः किंतु यत्तुरेव । अन्यथा आतिशयापि भ्रान्तेत्वापत्तेः । अस्थूलमनणित्वाद्युक्त्वा एतस्यैवाक्षरस्य प्रज्ञासन इत्याद्युक्तेर्विस्तृत्यधर्मेविशिष्टं ब्रह्मैव तत्र तत्र प्रतिपाद्यते । त्वदुक्तगातिश्च पञ्चमचतुर्थश्लोकनिरासकाले

पूर्वभाग एव निरन्तरः । अनुवादस्य बाधितविपर्ययमिष्टं चे "द्वितीर्हिमस्य मेपज" मित्याद्यनुवादस्य प्रामाण्यसंका स्यात् । जगदनुवादस्य बाधितविपर्ययस्य जगदन्तर्गतपेक्षस्य बाधितत्वात्तदनुवादस्य बाधमस्यादकस्यानुवादो पेक्षस्य स्वाकृद्भावात्पेक्षानुसृत्य ण्वेति । एतेन (स्वाकृद्भावात्पेक्षानुवादित्वात्तस्य विपर्ययः) इति निरन्तरम् । "अथ रयान् रययोगान् पयः सृजत" इत्यादौ व्यभिचारश्च । तत्र हेतुसंभवात् । "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिव" इत्यादिना प्रतिपादितस्य व्यभिचारजगद्विपर्ययप्रतिपाद-
कत्वस्यैव हेतुत्वात् । एतां तस्य व्यभिचारीत्यप्यसंगतं एतां तस्य व्यभिचारित्येपि हेतोरप्यभिचारित्येन क्षतेरभावात् । नहि एतां तस्य व्यभिचारित्ये हेतोरुद्देश्यं संभवति येन तात्प्रदर्शनं संगतं स्यात् । पृष्ठजालिकेन यथा सत्यद्रव्यलिप्पया बाधितवस्तुनिर्माणं क्रियते तथेश्वरस्य प्रयोजनाभावात्, त्वन्मते सत्यप्रयोजनस्याप्यभावात्प्रमाणं न संभ-
वति । तथा पृष्ठजालिकयदिति एतां तस्य संगतः । स्वप्नादिव्यभिचारश्च वैधर्म्यादित्यादिना प्रतिपादितस्यार्थतत्त्वप्रतिपादकत्वस्य हेतुभावादेव न संभवतीत्युक्तं प्रायम् ॥ तात्पर्य-
विपर्ययं तु निर्दिशेयं प्रक्षेपेत्संगतं, तात्पर्यं कस्यचिच्छब्दस्य वाच्य एव संभवति, यथा संधव-
पदस्य वाच्याधघोटकादौ प्रकरणात्तात्पर्यज्ञानं, यथा वा तीरपदवाच्ये तीरादौ गंगापदस्य ।
ग्रहणस्त्वन्मतेऽवाच्यतया तत्र तात्पर्यं न संभवति वाच्यस्य निर्दिशेयत्वहानिः स्यात् ।
यत्तु (प्रतीतिविपर्यये दिव्यं व्यवस्था सञ्चिदक्षणस्य जगतः स्वप्नस्य प्रतीति) रित्युक्तं,
तदपि मन्दं, स्वात्मप्रतीतेर्यस्यनाजन्त्यत्वेन जाग्रत्प्रतीतेरपि वासनाजन्यत्वे विनापि चक्षु-
सयोगादिकं घटादिप्रतीत्यापत्तिमादृशं स्मृतित्वं च स्यात्, चक्षुरादीनामपि तत्र सहकारित्व-
कल्पनात् दोष इति चेत्, प्रत्यभिज्ञात्वापत्तिमात्रा सति सोऽयं घट इत्येव ज्ञानं स्यात् त्वयं
घट इति । नच दोषात्प्रमुष्टतत्त्वं ज्ञानं जायत इति वाच्यम् । अत्र दोषस्य मूलाविद्यारूपस्यैव
त्वया वक्तव्यत्वेन तस्य च सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि सत्तात्तत्रापि देवदत्त इत्येव ज्ञानं स्यात् ।
तस्माद्घटादिप्रत्ययादौ वासनाया हेतुत्वासंभवेन स्वप्नादिदृष्टांतोऽसंगत एव । यदपि
(हेतुभूतवासनायाः सत्यविपर्ययानुभवजन्यत्वगौरवादननुभवजन्यत्वमेवांगीक्रियत) इत्या-
द्युक्तं तनुच्छेदं, संस्कारं प्रत्यनुभवत्वेन कारणत्वं उपेक्षात्मकानुभवादपि संस्कारोत्पत्तिः
स्यादत उपेक्षान्यानुभवस्यैव कारणत्वमवसेयमेवमपि सशयात्मकानुभवादपि संस्कारो-
त्पत्तिभिर्यथा सशयान्युपेक्षान्यानुभवत्वेनैव हेतुत्वं यक्तव्यम् ॥ न च सशयस्यानुभवत्वा-
भावादेव संशयान् संस्कारानुपपत्तौ सशयान्यत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्, तर्ह्यसत्यविप-
यकस्याप्यनुभवत्वासंभवेन भ्रमसप्रमार्थमनुभवजन्यत्वमेवांगीक्रियत इति कथनं तवा-
संगतं स्यात्तस्माद्भ्रमप्रमासाधारणमेवानुभवत्वं त्वत्समतमिति सशयान्यत्वनिवेश आव-
श्यकः । एवं च सशयान्यत्वघटकस्य सशयत्वस्य स्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबंधकतानिरूपित-
प्रतिबध्यताच्छेदकीभूता या स्वनिरूपितविरोधविपर्ययता तन्निरूपितप्रकारतासामाना-
धिकरण्यसंबन्धेन तत्प्रकारताविशिष्टप्रकारतारूपस्य निवेदो गौरवात्प्राप्येन भ्रमान्यानु-
भवत्वेनैव संस्कारं प्रति हेतुत्वात् प्रतीतिस्त्वन्मते बाधिता । भवतीत्यन्यत्र विस्तरः ।
अत्र यावन्निः संस्कारैरित्युक्तं । ११४. ६१ । प्रष्टेनेति प्रतिपादितं

तत्र विचारसह, सृष्टेः पूर्वमदृष्टस्थित्यसम्भवादत्त करणस्य तदुपाधिकस्य जीवस्य वा तदानीं त्वन्मतेऽभावात् मायाया तत्स्वीकारे तस्यानादित्वस्वीकारे च “एकमेवाद्वितीय”-
मित्यादिश्रुतिविरोधः । अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीद्वारैव कार्यहेतुत्व तस्या स्वीकरणीयमित्य-
भिप्रायः तेनादृष्टत्वादिकमसङ्गतम् ॥ वैधर्म्याच्चेत्यादिसूत्रविरोधोद्धारस्तु त्वत्कृतस्रग्रेव
दूषितः ॥ इति नृतीयपक्षसङ्गनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ ननु जीवाविधैवेत्यादेस्त
योल्लोके दर्शनादित्यतश्चतुर्थसङ्गनाभासस्याभासत्व प्रदर्श्यते । तत्र मायायास्त्रिगुणा
त्मकत्वात्स्वच्छत्वं न सम्भ्रति, तमसः कलुषत्वस्य त्वदीर्यवर्णनात् । रजसोऽपि निर्मलत्वा
भावात् ब्रह्मणश्च निरूपत्वात्त्रिंशदोषत्वाच्च प्रतिबिम्बो भवः । सर्वव्यापिनश्च प्रतिबिम्बो न
सम्भवतीति सर्वमुक्तं प्राक् ‘मायया प्रतिबिम्बत’ इति श्लोकसङ्गनायसरे गगनास्य प्रति
बिम्बेति यदुक्तं तदपि तत्रैव प्रतिपादितम् । यत्तु किञ्चेत्यादिना कल्पनाशब्देन ध्रौवार्थ
ज्ञानस्यापि ब्रह्मण इत्यादिनोक्तं तदपि तदुक्तार्थस्य श्रौतत्वे सति स्यात्, नहि तदुक्तरीत्या
निर्दिशेयस्य प्रतिबिम्बः श्रुतौ प्रपञ्चित इति तत्कल्पनाहेतुदर्शनमूलैव, सा च दृष्टात् रिना
न स्वार्थसाधिकेति दृष्टाते प्रतिबिम्बो रूपतः, स एव चोभयवादिभिर्द्वै, ब्रह्मणश्च
रूपाभासनिर्दिशेयत्वाभ्यां प्रतिभासानुमानेन तादृशहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वमित्यभिप्रायेण
तत्कथनमिति, अधिकं तु पूर्वमेव प्रपञ्चितम् ॥ जीवब्रह्मणोरभेदोऽपि न सम्भ्रति “द्वा सुपर्णा
सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपश्यताः” इति श्रुतिविरोधात् । नच तत्सदृशश्रुता
वच्यमेद एव तात्पर्यविषय इति वक्तुं शक्यते उपक्रमोपसंहारविरोधात् । भेदनैवोपक्रम
पुनरपि “यदा पश्य पश्यते ह्यमर्यं कर्तारमीश पुरः प्रहयोनिम् । तदा विद्वान्गुण्यपापे
विधूय निरजनं परमं साम्यमुपैती” त्युक्तम् । तत्रापि साम्यस्य भेदघटितत्वाद्भेद एव
प्रतिपादितः । एव च यदे विध्वंसप्रतिबिम्बरूपौ जीवेशौ तादृशश्रुतेरभिप्रेतौ चेत्तदा
ब्रह्मज्ञानेन जीवस्य ब्रह्मसाम्यस्य प्रतिपादनं विरुद्धम् ॥ नहि त्वन्मते मुक्तस्यापि
प्रतिबिम्बरूपत्वा येन साम्यं स्यात्, नच साम्यपदेनाभेद एव विवक्षित इति वाच्यम्,
साम्यस्य भेदघटितत्वादत्त एव तद्विध्वंसे सति तद्वत्तभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यमिति प्रवादोऽपि
सगच्छेत् । किञ्च तद्वत्तभूयाधर्मवत्त्वाशोऽपि त्वन्मते दुर्घटं ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वेन तद्वत्त
भूयोधर्मस्यैवाप्रसिद्धे ॥ मोक्षदशाया जीवस्यापि निर्दिशेयब्रह्मस्वरूपत्वागीकारेण भूयो
धर्मवत्त्वस्य तदानीमसम्भवात् । एव ऋतं पिबती सुकृतस्य लोक” इत्यादिश्रुतिविरोधश्च ।
तत्रापि कर्मफलभोगस्य कृतस्यैव त्वदभिमतोऽस्मात् । नच छत्रिणो यातीतिरदकस्य
पातृत्वेऽप्यनृत्स्वार्थलक्षणया द्वापेयं पिबतावित्युच्यते इति वाच्यम् । वेदे लक्षणाया
अन्वयवत्त्वादेव “गुहां प्रविष्टात्मानौ तद्दर्शना” इति सूत्रविरोधः । अस्मन्मते नाय
दोषः । गुहां प्रविष्टौ आत्मानौ जीवब्रह्मरूपौ, गुहाया हृदयाकाशस्तत्र प्रविष्टौ जीवपरमा
त्मानौ, कस्माद्भेदे तथैव दर्शनात् । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी”
त्यादिश्रुतावुभयोः प्रवेशश्रवणात्, “ऋतं पिबती” विति श्रुतेरत्ययमर्थः । “ऋतं सत्यं परं
ब्रह्म” इति वाक्यादत्तं ब्रह्मैव, तथा च स्वरूपाभूतपातारौ, सुकृतमपि ब्रह्मैव “तस्मात्तत्सुकृत
मुपपत्त” इति श्रुतेस्तस्य लोकोक्षरब्रह्म तत्राक्षरात्मकभगवन्नोक्तस्यानां परमपराधोपरि

जीवप्रज्ञो परिदृश्यमानस्यात् तान्प्रत्येय यथा परोक्षवाद , छाया अतिमोक्षं गतस्य जीवस्यापि तथात्वाच्छायास्वरूपस्य, ब्रह्म प्रकटनदत्त्वादात्तम् । एवमेव द्वा मुपगमाधित्वादाय प्यम्नन्मते न विरोधः । त्वन्मते जीवस्वरूपनाशस्यैव मोक्षपदार्थतया विरोधो दुर्धार एव । एव “शुद्ध यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमान्” मिनि शुनिविरोधोपि । एव मायाया ब्रह्माधिरात्ये ब्रह्मणोऽस्त्यापत्तिरूपो विद्वन्मदनोक्तदोषोपि दुष्परिहर एव, त्वदुक्तं च पूर्वभाग एव त्वद्विक्तम् । इति चतुर्थेऽप्यष्टाभासस्याभासत्वदर्शनम् ॥ अपरं चेत्यादे-
रहमतिप्रसंगेनेत्यतस्तस्य पञ्चमग्रद्वयद्वानाभासस्याभासत्व प्रदर्श्यते ॥ त्वन्मते जीवस्वरूप-
नाश एव मोक्ष पर्यवस्यति, कुत “चेतन्य यदधिष्ठान लिंगदेहश्च य पुन । चिच्छाया
लिंगदेह स्यात्तत्सधो जीव उच्यते” इति जीवस्वरूप त्वदीयै प्रतिपादितम् । तत्र मोक्ष
स्याधिष्ठानाशजन्यत्वादधिष्ठानाशे तत्कार्याणां लिंगदेहचिच्छायादीनां नाशेन सधस्य
नाशात् । अविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति मते चाधिष्ठानाशान्तप्रतिबिम्बस्यापि नाशान्नीवस्या
लीकत्व स्यात् । त्वदुक्तसमाधानं तु पूर्वभागेऽष्टमश्लोकसङ्गनाशर एव दूषित, अस्मन्मते
च जीवस्वरूपस्य नित्यराशच्छब्देन नाशतरति । एतेन प्रत्युत त्वन्मत इत्यादिकमपास्तम् ।
यत्तु (सर्वं मिध्येति निश्चयस्तु श्रवणादे , पर तदानीं तु न वापि प्रवृत्तिरिष्यतेऽत
एव जनकादयः सन्यासेपि न प्रारतत) इत्युक्तं तत्तुच्छम् । जनकादीनां राज्यसपादन
कार्येषु प्रवृत्तेर्देशनात् न वापीत्यस्यासंगतत्वात् । सन्यासादौ तु फलाभावात् प्रवृत्तिः ।
किञ्च सर्वं मिध्येति ज्ञानस्य प्रवृत्तिसामान्यप्रतिषेधकत्वे ज्ञानित्वेनाभिमतानां घृतश्रवणम-
ननादीनां शुकादीनां परीक्षिदुपदेशादौ प्रवृत्तिरिच्छा स्यात् । याज्ञवल्क्यादीनामपि
शोप्रतिग्रहादौ तदर्थं शास्त्रार्थादौ वेदप्रतिपादिता प्रवृत्तिः श्रूयते बृहदारण्यकादौ, सापि
विरुद्धा स्यात् । किञ्च सन्यासग्रहणजन्यापूर्वस्य ज्ञानहेतुत्व यत्त्वन्मते प्रतिपादितं तदपि
जनकादेर्विनैव सन्यास ज्ञानोत्पत्तिं स्वीकुर्यता त्वया त्यक्तं स्यात् । तथा च तत्र व्यभि-
चारेण कारणत्वानुपपत्त्या सन्यासस्यावश्यकत्वमपि न स्यात् । वस्तुतस्तु कर्मफलत्याग
एव सन्यास । अत एव—“न कर्मणामनारम्भैष्कर्म्यं पुरोभुते । न च सन्यसनादेव सिद्धिं
समधिगच्छती” त्यादि भगवद्वाक्यमपि संगच्छते । ‘नाश्रम कारण धर्मे श्रियमाणो
भवेद्दि स’ इति याज्ञवल्क्यवाक्यात्केवलश्रमग्रहणस्य धर्मेहेतुत्वाभावादाधुनिकानां सन्या-
साश्रममात्राद्दिनामभितस्ततो जीविकार्थं धावमानानां न धर्मसिद्धिर्नापि मोक्ष इति
निश्चीयते । यत्तु सर्वं मिध्येति ज्ञानस्य श्रवणादिभिरसंभावनादिनिवृत्तिसहसृत्तस्य
श्रवणादिकप्रवृत्तिसामान्यप्रतिषेधकत्वोपपन्नकतया “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर
पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवानुत्केन क पश्येति”त्यादिवाक्यमुपन्यस्तम्, तदप्यज्ञानात्ता
दशश्रुते मुपुत्तिरप्यत्त्वात् । अत एव “स्वाप्ययसपत्न्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही”ति
सूत्रभाष्ये मुपुत्तिपरममुत्तयोरन्यतरापेक्षयेद विशेषविज्ञानाभावात्श्रवणं हि यत् प्रकरणा
देवमाविष्कृतं मुपुत्तिप्रकरणे तद्वाक्यमित्याद्युक्तम् । किञ्च तद्वाक्यस्य ज्ञानविषयत्वे याज्ञ-
वल्क्यादेराचार्यत्व न स्यात् । यदि शिष्यादिज्ञानं तस्यास्ति तदा तु ज्ञानाभावो, यदि
नान्ति तदोपदेशासंभव इत्युभयतः पाश स्यात्, तस्मात् स्वमताज्ञानविजृम्भितमेवेदम् ।

किंचेत्यादिना दृष्टान्तो यः प्रदर्शितः सोऽपि विषयः तत्र लिपौ मिथ्यात्वज्ञानाभावात् तज्ज्ञानजन्यार्थज्ञानस्यापि सत्यत्वात्तद्विषयभूतार्थस्यापि मिथ्यात्वाभावाद्दृष्टान्तिके च संन्यासादीनां तत्फलानामैहिकामुष्मिकादीनां साधनानां च मिथ्यात्वात् । एवं च शास्त्रीयमार्गोच्छेदो दुरुद्धर एव । किंच सर्वस्य मिथ्यात्वे वेदस्यापि मिथ्यात्वात्प्रतिपाद्यत्वापि मिथ्यात्वमेव स्यात् हि प्रतिविधितरसालफलस्य सत्यत्वं तदर्थं च प्रजावतां प्रवृत्तिरपि स्यात् मिथ्यात्वस्योभयत्राविशिष्टत्वादेकस्याभिमतसाधकत्वमपरस्य नेत्यत्र विनिगमकाभावात् एतेन प्रतिविधितान्नफलेत्यादिक निरस्तम् ॥ अस्मन्मते च वेदगुरुशास्त्रादीनां सत्यत्वाद्व्याधितार्थबोधकत्वात्सर्वसिन् मिथ्यात्वबुद्धेरभावाच्च त्वदुक्तस्य पूर्वं दूषितत्वाच्च न शास्त्रीयमार्गोच्छेदः । यत्तु (मुक्तेरपारलौकिकतया पारलौकिकत्वोक्तिश्चितं) त्युक्तं, तत्रोच्यते—मुक्तिस्त्वन्मतेऽनर्थनिवृत्ति “स्तरति शोकमात्मवि”दित्यादिश्रुत्या, तस्या एव ब्रह्मज्ञानफलत्वेन प्रतिपादनात् सा च ब्रह्मण्येव वाच्या । ध्वंसस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्प्रतियोगिनोविद्याकार्यशोकस्य तत्रैव कल्पितत्वांगीकारात् । एवं च ब्रह्मणोपि लोकशब्दवाच्यत्वात् ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इत्यादिना प्रतिपादितत्वात्तस्य चैतल्लोकाकार्यरूपात्परात्वात्परलोकवद्व्योष्यत्वेन तत्र विद्यमानानर्थनिवृत्तिरूपमुक्तेः कथं न पारलौकिकत्वमिति । वेदस्य व्यवहारमात्रबोधकत्वं तु न पूर्वमुक्तमिति वेदस्तु न व्यवहारमात्रबोधक इति निषेधोऽयुक्तः । व्यावहारिकं प्रामाण्यं तु यत्रया स्वीक्रियते तत्पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गमेव । किंच त्वदुक्त्युक्तिभिर्वेदार्थो न विचारयितुं शक्यते । उक्तं च यतः “अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते । तदसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः” इति । तस्माद्ब्रह्म यादृशं वेदेवगतं तादृशमेव संतप्यम् । स्वबुद्धान्यथाकल्पने तु ‘योऽन्यथासतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पार्थ चौरिणात्मापहारीणा’ । “असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृता । तांस्तं प्रेत्याभिगच्छन्ति येके चात्महनो जना” इत्याद्युक्तदोष स्यात् । वेदस्याज्ञानकल्पितत्वस्वीकारे तु “स्वयंभूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा । ब्रह्माया ऋषिपर्यता वक्तारोऽस्य न कारकाः - अनादिनिधना नित्या वागुत्तमस्त्वा स्वयंभुवे”त्यादिवचनविरोधः । न च वेदस्याज्ञानकल्पितत्वेऽप्ययाधितत्वात्पर्यविषयार्थकत्वात् तन्महिमापगम इति वाच्यम् । शब्दस्य महिमा त्वालोक्तत्वाच्चित्वाद्वा भवति । यतो भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिदोषवदुक्तशब्दोऽप्रामाण्यप्रदसंभवेन महिमापगमो जायते । आलोके नित्ये वा तदसंभवात् तत्र चाप्रामाण्यशंकाऽभवेन शिष्टानाद्वरणीयदशाच्च महिमा । त्वन्मते चाज्ञानकल्पितद्वयान् कल्पितगुरुलोक्तत्वाच्चाप्रामाण्यशंकाकलंकितत्वसंभवेनाव्याधितार्थविषयकत्वेऽपि न दोषपरिहारः । एतेन (इदं चाज्ञानकल्पितत्वे नापैति मानाभावा) इति प्रलपितमपास्तम् ॥ असत्त्वं तु कल्पितस्य नाधीयत इत्यप्युक्तप्रलपितं, कल्पितत्वस्य मिथ्यात्वव्याप्यत्वस्वीकारेण मिथ्यात्वस्य च त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपत्वात्तस्य सत्त्वे तादृशव्याप्तिभंगापत्तेः । कल्पिते मिथ्यात्वं न च सिद्ध्येत् ॥ किंच श्रुतीनां मिथ्यात्वे नियतपूर्वसत्त्वरूपहेतुत्वमपि न स्यात् । त्वदुक्तं च सम्यक्तया दूषितं प्रागेव । तस्मात्त्वदुक्तीत्या विचारः कर्तुं न शक्यते । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” ‘एतत्सत्यं’ ‘एतदतन्मयमिदं सर्वं’ मित्यादि-

श्रुतेश्चै प्रपंचस्य सत्यरनिश्चयेन प्रपंचेऽज्ञानकल्पितत्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । “भानन्द-
मात्रकरपादमुखोदरादी” स्यादिश्रुतेर्ब्रह्मण साकारत्वनिश्चयाच्च । नचोपश्रमादिभिस्ता-
दशश्रुतीना न स्याथै तात्पर्यमिति वाच्यम्, उपक्रमस्य ब्रह्मप्रियकृत्वेन निर्विशेषत्व-
मित्यात्वयो श्रुतितात्पर्याविषयत्वेन तयोरपि त्वदभिमतयोरसिद्धापत्ते । तस्मात्तपसा
भगवत्कृपया वा चेदप्रतिपाद्य ब्रह्म ज्ञातुं शक्यम् । अत एव “भृगुर्वै वारुणेर्वरुण
पितरमुपससार अवीहि भगवो ब्रह्मे” इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयोपनिषदि “तपसा ब्रह्म विजि-
ज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति तपस एव हेतुत्वमुक्तम् ॥ शुक्लतर्कस्तु तर्काप्रतिष्ठानादित्यादिना
निर्दिष्ट ॥ यतु श्रुतीना बलवत्वाच्च तत्त्वमुक्तं तनुच्छम् । उभयोरपि चेदत्वेन प्रामाणिक
त्वादेकतरनिर्द्धारणस्याशक्यत्वात् “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती” स्यादिना सर्वेषां वेदानां
साक्षात्परपरया ब्रह्मपरत्वात् । नच विरुद्धवाक्यश्रवणाद्विरोधनिरासार्थं विचार कर्तव्य
इति वाच्यम्, अर्चित्यानतशक्तिमति सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावाद्विरोधस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । स्यादेतत् ॥ दशमस्तवमसीत्यादौ शब्दादपि दशमोहमित्याकारकात्सा-
क्षात्काररूप फल विचारद्वारा दृश्यत इत्यसद्गीत्या विचारे दृष्टमेवाज्ञाननिवृत्तिरूपमात्म-
साक्षात्काररूप च फलमिति चेन्मैवम् । उक्तवाक्यदृष्टातेन विचारद्वारा आत्मसाक्षात्कार
फलपाद्यते । किं देहविशिष्टस्यात्मवेदिनो देहात्मवेदिनो वा विविक्तात्मवेदिनो वा ?
नाय । व्यामुग्धादिषु परेण बोध्यमानस्य दशमस्तवमसीति वाक्येन तद्विशिष्टस्य वाङ्मयैव
देहादेरात्मतत्पत्तिश्चा तादृशज्ञानस्यात्मविषयकत्वाभावात् । अत एव न द्वितीयोपि नापि
तृतीय, तस्यात्मविस्मृत्यभावेन तत्र शब्दस्याकारणत्वात् । नहि समीपवर्तिभिर्निर्द्रियैरग्राह्य
आत्मा तद्वाह्येण शब्दप्रमाणेन ग्राहयितुं शक्यते । अथ दर्शनाव्यवधानेन श्रवणस्य
विधानाच्छक्यत इत्युच्यते तदा मनननिदिध्यासनवैध्यम् । तथा च दृष्टातवैषम्यान्मनन
निदिध्यासनविरोधाच्चात्मसाक्षात्कारस्य न श्रवणफलत्वं विचारफलत्वं सम्भवति ॥ अथ
मुख्याधिकारिण शब्दादपरोक्ष भवति न तु मदादेरिति तादृशेषु मननाद्युपयोगात्तत्त-
द्विचारानर्थक्यमिति चेन्न । शब्दजन्ये ज्ञानेधिकारिभेदस्तदा कल्पनीयो यदि तत्कल्पने
विधिसार्थकता स्यान्न त्वेव, मदस्य पदशक्त्यादिज्ञानशून्यतया मननादौ सामर्थ्याभावात् ।
मध्यस्य पदपदार्थसंसर्गज्ञानत्वेन आकाक्षायोग्यतादिवशाद्दशमादिवदपरोक्षज्ञान मनना-
दिक विनैव भविष्यतीति मननाद्यनुपयोगान्मननादिविधिवैध्यं दुर्वारमेव । नच पदार्थ
संसर्गज्ञानसत्त्वेपि विपरीतभावनाविदोषदूषितस्य तात्पर्यनिश्चयाभावाच्छब्दादपरोक्ष
ज्ञानासम्भवात्तादृशमध्याधिकारिणि विधिसार्थकत्वसम्भवाच्च वैध्यमिति वाच्यम् ।
“अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञान शब्द करोति ही”ति सिद्धांतस्वीकर्ता त्वया शब्दबोधे
योग्यताज्ञानस्याकारणत्वस्य स्वीकर्तव्यतयाऽसम्भवादीनां त्वन्मतेऽकिञ्चित्करत्वात् । किंच
शब्दादपरोक्षज्ञानोत्पत्तिस्वीकारेपि न तन्मात्रात्तदुत्पत्ति स्वीकर्तव्याऽन्यथाऽधस्यापि
दशमस्तवमसीति शब्दन्य प्रत्यक्षात्मक ज्ञान स्यात्, तथा च तादृशज्ञाने शब्दस्य
मन सदकारित्वं वक्तव्यम् ॥ एव च शब्दस्य प्रमाणांतरत्वं न स्यात्, तदेव हि प्रमाणांतर
यदा साधारणप्रमाणांतरासहकारिसहकार्यासाध्यमनोबहिर्गोचरा प्रमा जनयति,

तत्रालोके चाधुपप्रमाऽसाधारणसहकार्यासाध्यमगसो बहिर्गोचरप्रमाजनकत्वाद्दालोक्य
 प्रमाणान्तरापत्तिभिरा प्रमाणान्तरासहकारित्वस्याप्रयं निषेदनीयतया तेन विशेषणेन
 यथाऽऽलोकस्य चधुःसहकारित्वेन न प्रमाणान्तरत्वं तथैव शब्दस्यापि प्रमाणान्तरस्य
 चधुपः सहकारित्वात्प्रमाणान्तरत्वं न स्यादित्यलं पल्लवितेन । ज्ञानिनामपि चेतांसीति
 श्लोके ज्ञानिपदमोहपदयोरेधान्तरपरत्वं यदुक्तं, तदपि प्रमादात् । तत्र ज्ञानिपदस्यासा-
 धारणज्ञानप्रतिष्ठावाचकत्वादन्वयाऽपिकारस्यासंगतिः । किंचेत्यादिकं तु निंदापठितत्रादु-
 पेक्षितम् । इति पंचमखंडखंडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथापरं च लोके हीत्यारभ्येति
 पक्षोऽमगत इत्यंतस्य पष्टखंडखंडनाभासस्याभामत्वं प्रदर्श्यते । तत्र द्रष्टृनियामकत्वं
 न शुद्धस्य किंतु शबलस्येति कर्तृत्वयत्तदुपपत्तिर्मायासंबंधस्यावच्छेदरीत्या प्रतिबिंबरीत्या
 वा स्यादित्यादि यदुक्तं तदसंगतम् । शबलस्य द्रष्टृत्वे मायासंबंधोपि तथैव वाक्यः ।
 सा माया एकाऽनेका वा नात्यः, अजामेकामित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः, नाद्यः मायासंबंधं
 विना शबलत्वानुपपत्त्या मायासंबंधश्च शबलत्वाधीन इत्यात्माश्रयप्रसंगात् । किंच
 निर्गुणस्य मायासंबंधास्वीकारे शबलं पदार्थान्तरमेव स्वीकरणीयम्, एवं चाद्वैतहानिः ।
 यदि च शुद्धस्य मायासंबंधस्तदा मायाया अनादित्वाच्छबलं ब्रह्मानादीत्युक्तं स्यात् ।
 निर्विशेषरत्वं तु मायानाशे संभावितं, तथा च सिद्धवन्निर्गुणप्रतिपादनं विरुद्धं स्वमतदा-
 निश्च । अपि च “सदेव सौख्येदमग्र आसीत्तदैक्षत आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्स ईक्षा-
 चक्र” इत्यादिश्रुतिषु सर्वत्र द्रष्टृत्वप्रतिपादनाच्छबलमेव प्रतिपाद्यमिति तस्या वाच्यम्,
 तथा च निर्गुणप्रतिपादकश्रुतेरभावाज्निर्विशेषे मानाभास एव स्यात् । नच “निर्गुणं निष्कलं
 शांतं निरवयं निरंजन” मिति श्रुतिः प्रमाणमिति वाच्यम्, तत्रापि “एतस्माज्जायते प्राणो
 मनः सर्वेन्द्रियाणि च । एवं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” ति जगत्कर्तृत्वस्याग्रे
 प्रतिपादनात्तस्य च कर्तृत्वद्रुपपत्तिरिति तदुक्तत्वात् तथा शबलधर्मतममेव स्वीकृतम् । एवं च
 तादृशश्रुतीनां निर्गुणपरत्वं कर्तृत्वविरुद्धं निर्गुणस्यैव कर्तृत्वेऽपसिद्धात् । संबंधोपि न
 संभवति प्रतिविंबादस्य पूर्वं दूषितत्वादवच्छेदरादोपि न संभवति, संबंधं विनाऽच्छिन्न-
 त्वस्यैवासंभवेन मायाऽच्छिन्न ईश इति परिभाषाया असंभवात् अवच्छिन्नपदानिरुक्तेश्च
 तार्किकादितस्वरूपसंबंधरूपस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्य वाऽवच्छेदकत्वस्य त्वन्मते मायायां
 यत्कुमशक्त्यत्वादधिकमन्यत्रानुसंधेयम् । मायाया एकत्वेपि जीवे तत्कृतमाश्रयणमस्ति
 नेश्वर इति यदुक्तं तदपि न किंचित् । उपाधेरकत्वे फलवैलक्षण्यस्य यत्कुमशक्त्यत्वात् ।
 उपाधयोर्भेदे मायाजीवेशाश्रयभासेनेत्यादि तदुक्तमसंगतम् । अधिकं च निरूपितमधस्तात् ।
 यत्तु (जीवरूपितद्रष्टृत्वादेः प्रवेशस्य च स्वप्नस्यैव श्रुतावनुवादे दोषाभावाच्च) त्युक्तं
 तदत्यन्तमसंगतम् । “तदैक्षत सेयं देवतैक्षत, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविश” इत्यादिश्रुतिप्रति-
 पाद्यद्रष्टृत्वस्य प्रवेशस्य च तत्काले कल्पकस्य जीवस्याभावात् तत्प्रकरणे जीवकल्पितत्व-
 बोधकपदाभावाच्च तादृशश्रुतिर्बोधो दुरुद्धर एव । एतेन (शरीरादिकं तु परकल्पित)
 मिल्यप्यास्यम् । तथासति ब्रह्मापि पराज्ञानकल्पितमिति कथं न ब्रह्माजीवन्मुक्तिरपि न संभ-
 वति । तत्रापि ये दोषास्ते तृतीयश्लोकखंडने दर्शिता इति किं पिष्टपेपणेन । यदपि (भोतायं

स्वीकृतप्रारब्धस्य भोगदातृता न युज्यत) इत्याद्युक्तं तदपि मन्दं, तादृशस्वीकारस्यैव युक्तिरिच्छत्वात्, ज्ञानेनाविद्यानाशे प्रारब्धस्याविद्याकार्यस्य स्यानुमशक्यत्वात् । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुरुनेजुनेति' स्मृतैः । सुषुप्तौ भोगाभावादिनि यदुक्तं तदपि प्रत्यक्षविरोधादुपेक्ष्यम् । 'सुषुप्तिकाले सकले विलीन' इत्यादिश्रुतेश्च सकलपदस्य सुषुप्तपुरुषमिच्छलीनत्वेन सकोप्यत्वाद्विद्रियलयमेव सा श्रुतिः प्रतिपादयति न शरीरलयमिति । एतेन तदुपलब्धकतया श्रुतिप्रदर्शनं निरन्तम् ॥ इति पष्टल्लङ्घनद्वान्मासस्याभासत्प्रदर्शनम् । अथ स्यादेतत्तत्र वयमिच्छादेः सप्तमल्लङ्घनद्वान्मासस्याभासरं प्रदर्शयते । प्रतिविम्बवादस्य दूषितत्वाद्यद्यपीत्याद्यसंगतः, तथापीत्यादिना दृष्टान्तेन भेदप्रतीत्यसंभवो नान्तीत्येवोपपाद्यते । तदपि तदा स्याद्यदि तादृशदृष्टान्तेन प्रकृते भेदप्रतीत्यसंभवो न स्यात्स एव तु तदवस्थः, अत्र भेदप्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत्वात् । द्विचन्द्रदर्शनस्थले दोषदूषितचक्षुर्दृष्टा दृश्यश्चन्द्रश्च पूर्वं सिद्धस्त्र भेदप्रतीतिः संभवति । प्रकृते दोषविशिष्टस्य द्रष्टृभावाद्भेदप्रतीतिर्न संभवतीत्याक्षेपस्य यत्रलेपत्वादुपैवेदं ग्रंथगौरवम् । यदपि (नियामकत्वं द्रष्टृत्वादि स्वप्नदृष्टान्तेनोपपाद्यते स्वप्ने देवदत्तस्यैकस्यैव नियन्तृत्वद्रष्टृत्वादेर्दर्शना) दित्युक्तं तत्र रमणीयम् । दृष्टान्तस्योभयवाधिसंमतस्यैवाभिमतार्थसाधकत्वेनास्मन्मते स्वप्ने यद्येकस्य द्रष्टृत्वं नियामकत्वं च सिद्धं स्यात् तदा तद्दृष्टान्तेन प्रकृतेऽपि तत्स्यात्तदेव तु न, स्वप्ने ईश्वरेण जीवस्यामोहार्यं सृष्टिः क्रियते, यथैन्द्रजालिकेन नटेन सामाजिकव्यामोहनकौतुकार्थं मायिक-सृष्टिः क्रियते तथा । एवं च द्रष्टा जीवो नियन्ता च परमेश्वर इति स्वप्नेऽपि नैकस्मिन् द्रष्टृत्वनियन्तृत्वेऽस्मत्समते तद्दृष्टान्तेन प्रकृतेऽप्येकस्मिन् स्यातां, अत एव "मायामात्रं तु कारस्म्येनानभिव्यक्तरूपत्वा"दिति सूत्रेण स्वप्नस्य भगवता मायामात्रत्वमुक्तं तन्नियामकत्वमपि भगवत एव युज्यते तस्यैव भावेशत्वात् । अष्टमस्कन्धे श्रीमद्भागवते 'नटवन्मूढमायाभिर्मायेशाक्तो जिगीपसि' प्रथमस्कन्धे च 'अपश्यत्पुरुषं पूर्वं मायां च तदपाश्रयाम् । यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते' । तस्माद्विश्वस्य व्यामोहिका शक्तिर्माया, तदेकोपादानक एव स्वप्न इति तत्रापि नैकस्य द्रष्टृत्वं नियन्तृत्वमिति दृष्टान्तासिद्ध्या दाष्टान्तिकासिद्धिः । ब्रह्मणि मायासंबन्धेऽसङ्गतहानिः तत्कृतविशेषागीकारे निर्विकारत्वहानिः । जीवे तत्कृतारण्यस्वीकारे जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन ब्रह्मणि मायाकृतस्यावरणस्याभावप्रतिपादनमसंगतम् । एतेन (ब्रह्मणि मायाकृतस्यावरणस्याभावेऽपि) त्यादिकं निरस्तम् ॥ ब्रह्मण्यनेकाभासस्यासंभवेन तदवभासविषयेऽनेकावभासप्रतिपादनं तु रवपुष्पसौरभप्रतिपादनमुल्लभम् । किंचनेकावभासस्वीकारे स्वप्ने दृश्यमानानां पुरुषाणामपि त्वन्मतेऽनेकावभासापत्तिः । यतु विषयविषयिभावविरोधप्रतिपादके जीवो न जीवाभासवान् तदभावविषयत्वादित्यनुमाने जडत्वोपाधिप्रदर्शनं तत्र सम्भक्, उपाधेः साधनाव्यापकतासम्भवात् । यथा चन्द्रे दण्डत्वमुपाध्य-शमादाय स्वीकृतं, तथैवोपाधिसंबन्धस्य जीवेऽप्यवर्जनीयत्वेन तत्राप्युपाध्यशमादाय जडत्वसत्त्वेन तस्य साधनाव्यापकत्वाभावात् । चंद्राभासाभाववति तच्चैतन्याक्षे जडत्वस्यासत्त्वेन साधनाव्यापकत्वाच्च । नच न द्विरेन चंद्रात्मनोर्दर्शनं किंतु तन्मण्डलस्येति

वाच्यम् । सद्भातस्यैव प्रलक्षणे ग्रहणात् एकतराग्रहणे हेत्वभावात् । एकस्मिन् भेदप्रतीति प्रकृतेऽस्यभावादिव चेत्यादिकमसंगतम् । विशुद्धयसयोगो नास्तीति निर्मूल-
मिति यदुक्तं तदेव निर्मूलम् । अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः स संयोग इति संयोगलक्षणम् ।
सा चोभयकर्मणा एकतरकर्मणा वा भवति । विभ्वो पूर्वमप्राप्तत्वाभावात् पुनः प्राप्ति-
हेतोः कार्णश्च तत्राभावात्कथं संयोगस्तयो स्यात् । न च जन्यसंयोगस्यैवेदं लक्षणं
तस्यैव कर्मजन्यत्व न नित्यसंयोगस्येति वाच्यम् । रन्मते कालाकाशयोरनित्यत्वे-
न तत्संयोगे नित्यत्वस्य यत्संभवत्वान्, अन्यथा द्वैतहानि स्यात् । 'भामूतसह्य
स्थानममृतत्वं तदुच्यते' इति वाक्यात्प्रलयावधिस्थायित्वमेव नित्यत्वं विरक्षितमिति चेदु-
दयाचलासाचल्योर्निभागोपि नित्यः स्यात्, न च संयोगनाशको गुणो विभाग इति
तद्वक्षणात्तस्य च संयोगनाशकत्वाभावात् कथं विभागत्वमिति वाच्यम् । जन्यविभागस्यैव
तद्वक्षणं नतु नित्यस्येति न तत्र संयोगनाशकत्वनियम इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । किंच
लक्षणात्तमितरभेदानुमापकतया संयोगस्य नित्यत्वे तत्र लक्षणासत्त्याद्भागासिद्धिः स्यात् ।
यत्तु अध्यासोपि जीवस्यानादिर्भवत्येव स एवेशाविद्ययोः संबन्ध इत्युक्तं, तदपि तत्तत्तम् ।
उन्मत्तप्रलपिततुल्यं च । जीवस्याध्यास इत्यनेन जीवाध्यास इत्युक्त्वा पुनरीशमाययो
संबन्ध इत्युक्तिर्न सभरति, नहि घटनिष्ठसंयोग पटभूतल्लयो संबन्ध इति वदन्नादरणी
यवचनो भवति । संबन्धित्वात्तन्वियमात् । न च जीवेशयोर्भेदाभावात् जीववृत्त्यध्यास
ईशवृत्तिरपीति भगवत्विशेषयोगसंबन्ध इति वाच्यम्, तस्य जीवेशवृत्तिताया बहुशो
निरस्तत्वाच्चीवेऽविद्यासंबन्धसंभवात् । ब्रह्मण्यविद्यासंबन्धस्वीकारे निर्विकारत्वहानिरवश्यं
च । शब्दे तत्स्वीकारे चान्योन्याश्रय इति न किंचिदेतत् । मुक्तात्मनस्तन्मते ब्रह्म
स्वरूपत्वेन ब्रह्मण्यविद्यासंबन्धस्य स्वीकारे कथं न मुक्तात्मनः ससारिता । यत्तु मायाया
यदुत्तरस्वीकारे स्वप्नप्रतिपादितान् दोषान्निरीक्ष्य तत्पक्षं त्यक्त्वा मायाया एकत्वपक्षे
मुक्तात्मनस्तद्विनाशोपरितरेषा दृष्ट्या विद्यमानत्वाच्चेत्यादिना एकत्वपक्षाश्रयणं कृतं तत्र
विचार्यते मुक्तात्मपदेन शुद्धं ब्रह्म विरक्षितं जीवमुक्ता वा नाद्य । ब्रह्मण्यविद्याया विद्य-
मानत्वादित्यथा सत्यजीवमोक्षप्रसंगः । ब्रह्मण्यविद्यासंबन्धं विना जीवभावस्यैव तन्मते-
ऽभावात् नापि द्वितीयः, जीवन्मुक्तेष्वविद्यालेशस्य प्रारब्धकर्महेतुभूतस्य त्वदीयैरस्वीकृत-
त्वात् । तत्राप्यविद्यानाशस्यासंभवात्तथा च मुक्तात्मनस्तत्वाशोपीत्यसंगतम् । किंचैकाविद्या-
पक्षे शुक्ती रजत पश्यता पुरुषाणां मध्ये एकस्य शुक्तिसाक्षात्कारेण तद्रजतनाशे इतरैषा
दृष्ट्या तदस्त्वयेत्यादिदृष्टातो न युज्यते । दशपुरुषभ्रमविषय नैकं रजतं किंनु रजतदसकम् ।
अत एव शुक्तिरजतस्य स्वप्नराजादिवदन्यवेद्यत्वमुपपद्यते । उक्तं चाप्यदीक्षितेन यदीया
ज्ञानोपादकं यत्तत्तस्यैव प्रत्यक्षं न जीवातरस्यैवेत्यनन्यवेद्यस्य रजतस्येति । यद्रजतं यत्पुरुषी-
याज्ञानरूपितं तद्रजतं तस्यैव पुरुषस्य प्रत्यक्षमिति तदर्थं । एव चानेकाविद्यापक्ष-
पक्षे दृष्टातं सत्यमुपपद्यते तत्र पुरुषभेदेन सृष्टेर्भिन्नत्वाच्चत्वेकाविद्यापक्षे तद्वृष्टातस्य
विषयत्वान् । एकाविद्यापक्षे मुक्तात्मनस्तदभावेपीत्यादिकथनमप्ययुक्तम् । तस्मिन् पक्षे
ब्रह्मण्यविद्याया जीवभावः । कौन्तेयस्य शोधयत्ववत् । तथा च तत्पक्षे मुक्तस्यापि

स्वप्नमुक्ततुल्यारये यामदेवशुकादीनामप्यमुक्तत्वन्वीकारेण तत्कथनस्यासंगतत्वात्तस्मात्स्व-
मताज्ञानविभूतिसमेवेदं सत्यमिति मंशेषः । इति सप्तमखण्डप्रसङ्गादभासस्याभासत्प्रदर्शनम् ।
अथ ननु श्रुतियोधित इत्यारम्भ्य अग्रे यक्ष्याम इत्यंताष्टमखण्डप्रसङ्गादभासस्याभासत्प्रद-
श्यते । तत्र “यंधोस्याविद्ययानादिरिति वाक्याजीवग्रहविभागस्यानादित्वं न संभवति, तत्र
तृतीयाविरोधान् । तथा हि अविद्यायाः कारणत्वं बोध्यते, तच्च पूर्व्यरतित्वघटितम्, तथाच
यंधस्यानादित्वे पूर्व्यरतित्वानुपपत्त्या तृतीयाविरोधः स्यात्तस्याद्यथा “ऽक्षय्यं ह वै चातुर्मास्य-
याजिनः सुकृतं भवती”ति वाक्यस्याऽक्षय्यपदस्य यथा प्रलयपर्यंतस्यापि परत्वम्, तथाप्रा-
नादिपदस्यापि चिरंतनपरत्वमेव युक्तम् । नच जीवग्रहविभागोऽनादिरयं बुद्धिकृत इति
वाच्यम् । तस्यानादित्वे बुद्धिकृतत्वे प्रमाणाभावात् । नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं जीवभासस्य
कल्पितत्वेन, तत्रत्यक्षस्यापि न्यामिकमायिकपुरप्रत्यक्षरूपं प्रामाण्यायोगात् । अत एव
नानुमानादिरपि, श्रुतयस्तु तत्र विस्फुल्लिगप्रबुध्चरणं यदस्यो ग्रहण्यप्ययं चाभिदधत्यो
जीवग्रहविभागस्य सादित्वमेव बोधयंति । नच “न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वा”दिति
सूत्रेण कर्मानादित्वबोधनेन विभागानादित्वमपि “पुण्यः पुण्येन कर्मणे”ति तद्विषयश्रुत्या
बोधितमेवेति वाच्यम्, श्रुतौ सत्कर्मणा सदेहभजनमात्रबोधनेन विभागानादित्व-
स्याबोधनात् । नच तत्र संसारानादित्वव्याख्यानं युज्यते । तथा सतीश्वरस्थानीश-
त्वम् । “सदेव सौम्येदमग्र आसी” इत्यादिश्रुतिविरोधश्च, संसारहेतुभूताया
अविद्याया जीवानां च सत्तात् । नच सा असतीति वक्तुं युक्तं तथा सति तथा संसारा-
भावापत्तिः । नापि सदसद्विलक्षणा । तथा सति ब्रह्मानतिरेकस्तस्याः स्यात् । ब्रह्मणः
सदसद्विलक्षणताया “अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तद्भासदुच्यत” इत्यादिना गीतायां भगवता
प्रतिपादितत्वात् । तस्मादनादित्वमप्रामाणिकमेव । नच विभागस्य सादित्वमनादित्वं
वा आस्ताम् । परंतु विस्मृतकण्ठमणिन्यायेन विस्मृतस्वस्वरूपं ब्रह्मैव जीव इति
जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्तीति वाच्यम् । “यः सर्वज्ञः सर्वविद्” इत्यादिश्रुतिविरोधान् ।
एवं च भगवदधीनो भगवद्विच्छया तिरोहितज्ञानानंदो जीव इति । “जीवेशायाभासे-
न करोति मायाऽविद्या स्वयमेव भवती”ति श्रुतेरविद्याया जीवशक्तित्वमिति यत्तेनोक्तं
तत्र संभवति, नहि कारणीभूता शक्तिः कार्यस्य संभवति । अन्यथा दाहहेतुप्रह्नि-
निष्ठशक्तेरपि दाहशक्तित्वं स्यात् ॥ यथा दाहानुकूलशक्तेर्वह्निशक्तित्वमेवं जीवानुकूल-
शक्तेर्ब्रह्मशक्तित्वमेवेति (एतेन भगवदाराधकत्वेपि अविद्याया न जीवशक्तित्वविरोधः)
इत्यादिकं निरस्तम् ॥ यत्तु तच्छक्तित्वेपि तदधीनोत्पत्तिकत्वं मायायां नास्तीत्युक्त्या
मानाभावादित्युक्तं तदपि तुच्छम्, “इदं सर्वमसृजत” इति वैचिरीयश्रुतेरेव प्रमाणत्वात् ॥
तत्रत्यभाष्ये “इदं सर्वं देवतः कालतो नाम्ना रूपेण च यथानुभवं सर्वप्राणिभिः
सर्वत्रानुभूयमानमत्रासृजते”ति व्याख्यातम् । तथा च मायाया अप्यनुभूयमानतया कथं
न तदधीनत्वम् । प्रादुक्तकर्माभावादित्यपि न सत् । विपक्षे वेदाप्रामाण्यापत्तेरेव बाधकत्वेन
तस्यैवानुकूलतर्कत्वात् । शुकादीनां मुक्तत्वे तु पुराणादिवाक्यमेव प्रमाणम् । किंचेत्यादिना
संसारस्य सादित्वे यवनतुल्यत्वापादनं यत्तदपि निराकारनिर्गुणग्रहस्वरूपवादिनामपि

तदंशे तुल्यत्वात्स्वमतानालोकनप्रवृत्तिभित्तमेव । किंच, किंचिदंशमादाय तुल्यत्वप्रतिपादने सर्वेषां सर्वतुल्यतापत्तिः । गालिप्रदानादिकं त्वासुरधर्मतारत्रयेव शोभते । इत्यलमस-
 दावेशेन । इत्यष्टमसंख्येयं इनाभासस्याभासत्प्रदर्शनम् । अथान्यथेत्यादेनैवमसंख्येय-
 नाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते (तत्र मायायां प्रतिबिम्बत इत्यादिश्लोके मायायाः परिच्छिन्न-
 द्वादि तत्र ब्रह्मप्रतिबिम्बश्च प्रत्यपात्री) त्याद्युक्तं तत्र युक्तम् । मायायाः परिच्छिन्नत्वेपि
 ब्रह्मणो विभुत्वात्तस्य परिच्छिन्ने प्रतीत्यसंभवात् । यथा जलगर्भिसिक्तता स्वातर्गतजले न
 प्रतिबिम्बने तद्वत् । गगनदृष्टांतस्तु पूर्वमेव निरस्तः । “पादोस विधा भूतानी”ति श्रुतिस्तु
 ब्रह्मण एकदेशे सृष्टिरिति प्रतिपादयति, नतु ब्रह्मणो मायासंबन्ध एकदेशोऽस्तीति तस्याथ-
 न्नत्र मायागचरूपदाभावात् । किंच प्रतिबिम्बपक्षेऽविचारितरमणीये कथंचिदोपोढारेपि
 ब्रह्मण स्वाविद्यया संसरति, कौतयेत्यैव राधेयत्वप्रदविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवत्वमिति
 पक्षेऽस्तसमते सर्वज्ञत्वविशिष्टपरमात्मनोऽसिद्धौ “यः सर्वज्ञः सर्ववि”दित्यादिश्रुत्युपपन्नो
 दुरुद्धर एवेति । किंच तादृशमत ईश्वरस्यापि स्वप्रकल्पितेश्वरतुल्यतया जीवानामपि
 स्वमदृष्टनिर्गुणरूपतुल्यतया सर्वनाश एव स्यात् । विषप्रतिबिम्बभासमादाय भेदस्या-
 पारमार्थिकत्वसाधनं तु पटप्रपाठकस्यमृदादिदृष्टांतविरुद्धम् । नहि मृदादीनां विष-
 प्रतिबिम्बभावेन किंचिदपरिच्छिन्नत्वेन वा औपाधिको भेदः संमतो येन तत्रपक्षे तेषां दृष्टां-
 तत्वा स्यात् । यथा मृदुर्गुणादीनामप्यस्याविशेषो घटकुंडलादिस्तद्ब्रह्मणोऽवस्थाविशेष एव
 संसारो जीवादिरूप इति पक्षे तेषां दृष्टांतत्वं युज्यते । तस्मान्न विषप्रतिबिम्बादिपक्षाः
 श्रुतिसंमताः । चतुर्थश्लोकस्यास्यायां च यत्किंचिच्छ्रयोदितं तत्सर्वं तु तत्रैव दूषितं
 किं पुनः पिष्टपेपणेन । यत्तु “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं” मित्यत्र ऐतदात्मा यस्य सर्वस्य स
 एतदात्मेति बहुव्रीहिसमास प्रदर्श्य समभिध्याहृतसर्वपदार्थस्यान्यार्थताबोधनायैव
 यस्येति पृथ्वंतपदसमानविभक्तिकं सर्वस्येतिपदं तेन न सर्वमित्यस्य वैयर्थ्यमित्युक्तम्,
 तदप्यात्रान्न पृष्टः कोविदारानाचष्ट इति श्लोकप्रवादधिपयसममेव । तत्र टीकाकारस्यायं
 प्रश्नः । एष आत्मा यस्य स एतदात्मा, तस्य भाग ऐतदात्म्यं, यद्येवं समासस्तदा सर्वपदस्य
 कथमन्य इति वक्तव्यम् । यद्येतदात्मा यस्य सर्वस्य स सर्वं इत्यत्र समासघटकांतपद-
 लक्ष्यताच्छेदकसमर्पकतया “वैश्वदेव्यामीक्षे”ति वाच्यघटकाभीक्षापदवत्सर्वपदमप्युप-
 युज्यत इत्युच्यते चेत्स्यादेवं यद्येतदेव वाक्यं स्यात्, वर्तते तु ऐतदात्म्यमिति । तत्र
 सर्वपदस्यानन्वितार्थकतया वैयर्थ्यं दुर्वासमेव । नहि पीतमंबरं यस्य विष्णोः स
 पीताम्बरो विष्णुरित्यत्र भावे त्वप्रत्यये कृते पीताम्बरत्वं विष्णुरित्यत्र विष्णुपदस्यान्य-
 योन्यता । समासोत्तरभासप्रत्ययस्य संबन्धबोधकत्वादत एवोक्तं “कृत्तद्वितसमासेभ्यो
 मतवेद्विनिबंधनम् । त्वतलोर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम् ।” त्वतलोरिति भावप्रत्यय-
 नाशोपलक्षण”मिति भूषणकारेण । तथा च समानविभक्तिकपदोपस्थाप्ययोरभेदा-
 न्वयस्यैव व्युत्पत्तत्वेन यथा पीतांबरवत्पदयोर्व्यसंबन्धाभेदस्य विष्णौ बाधितत्वात्तादृश-
 रिहारं वैश्वदेव्यामीक्षेति न्यायेन कुर्वतुपेक्ष्य एवात्मन्यते च एष आत्मा एतदात्मा तस्य

भाय ऐतदात्म्यं एतत्संबंध इति यावत् । संबंधस्यैवस्याविरोपरूप एव, स च सर्वस्मिन्न-
 याधित एव, शुद्धस्य ग्रहण एव लीलया जगद्रूपेणांगीकारात् । एतेन भावार्थकप्रत्ययार्थ-
 स्यान्नयानुपपत्तिरिति परामर्शम् । त्वन्मते भावार्थकप्रत्ययार्थान्वयानुपपत्तिरुक्तैव ॥ तत्सत्य-
 मित्यत्र तच्छब्देन पूर्वोक्तं यत्तेजोयन्त्रादि तस्य सत्यत्वं प्रतिपाद्यते । नच तच्छब्देन
 कारणमेव गृह्यते प्रकरणाश्रयत्वं कार्यं मानाभावादिति वाच्यम् । एवं सति “तेज
 ऐक्षत ब्रह्मस्य प्रजायेय तदपोसृज” इत्यादिषु तच्छब्देन ग्रहण एव परामर्शापत्तेः ।
 किंच तच्छब्दस्य प्रकान्तवाचित्वमेवेति नियमो नास्ति । किंतु बुद्धिविषयताच्छेद-
 कत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकत्वम् । अत एवानुगतधर्मावच्छिन्नवाचकत्वान्न नानार्थ-
 कत्वम् । किंच तच्छब्देन कारणस्य परामर्शो तस्य सत्यत्वं “सदेव सौम्येदमग्र आसी” इति
 श्रुतिघटकतच्छब्देनैव ज्ञातं, पुनस्तत्सत्यमित्यादिना तस्यैव परामर्शो तच्छब्देन कृत्वा
 तस्य सत्यत्वप्रतिपादने पौनरुक्त्यापत्तिः । कार्यस्य सत्यत्वे तु वैनाशिकार्द्धवैनाशिकमाया-
 यादिनो विप्रतिपक्षास्तन्मतनिरासार्थं तत्सत्यमित्यनेन तस्य सत्यत्वप्रतिपादनं सार्थकम् ।
 नचैवमपि पूर्वोक्तसर्वशब्देन जडस्यैव ग्रहणे किं मानम् । चिदचित्समुदायस्यैव कुतो न
 ग्रहणमिति वाच्यम्, ईदंशब्दस्य प्रत्यक्षबुद्धिविषयताच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्न-
 वाचकत्वात् । चेतनस्य प्रत्यक्षबुद्धिविषयत्वाभावात् । जडजातस्यैवेदमिति बुद्धिविषयत्वा-
 दत एव तस्य प्रत्यक्षत्वमपि संगच्छते । तस्मात्सर्वशब्देन संकुचितवृत्तिना जडमेव
 प्रतिपाद्यते ननु चेतनमपि, तस्य ‘तत्त्वमसी’त्यनेन प्रतिपाद्यत्वात् । यच्च (स आत्मेत्य-
 त्रापि कार्यस्य तच्छब्देन ग्रहणे तत्त्वमसीत्यात्रापि तस्यैव ग्रहणं स्यात् कारणप्रकरणस्य
 विच्छेदा) इत्युक्तं तदपि स्वमतमनवलोक्यैव, त्वन्मतेपि “तदपोसृजत्” इत्यादौ
 तच्छब्दे कार्यस्य ग्रहणेन प्रकरणविच्छेदात्तत्सत्यं तत्त्वमसीत्यादौ कार्यस्यैव ग्रहणं कुतो
 न स्यात्, यदि च तच्छब्दस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकत्वात्
 दोष इत्युच्यते, तदा तुल्यं प्रकृतेपि । ननु तदादिसर्वनाम्नां बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वो-
 पलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकत्वेपि ह्यादिपदवक्ष्यानार्थकत्वं स्यात् । साक्षात्परंपरयाऽवच्छेद-
 कैव्य एव शक्तेरैक्यनियमादन्यथा नानार्थमात्रोच्छेदप्रसंग इति चेन्न, तच्छब्दो बुद्धिप्रकारा-
 वच्छिन्नं बोधयत्वित्याकारकभगवत्सकेतेन घटत्वपटत्वाद्विधर्माणामनुगतेन बुद्धिविषय-
 तावच्छेदकत्वेनैव विषयीकृतत्वात्तस्य न नानार्थकत्वम् । ह्यादिपदेषु तु गोत्वंद्रत्वविष्णु-
 त्वादीनां सकेतेन स्वरूपत एवावगाहनान्नानार्थकत्वोपपत्तिः । एवं च यत्पदशक्तावनुगत-
 धर्मेण शक्यतावच्छेदकानां न भानं तत्पदस्यैव नानार्थकत्वमधिकमन्यत्र विस्तरेणोक्तम् ।
 प्रकृतमनुसरामः । एवं च प्रकरणविच्छेदेपि तच्छब्देन कारणपरामर्शात्तत्त्वमसीत्यादौ
 कारणस्यैव ग्रहणात् “तन्निरस्य मोक्षोपदेशात्” “हेयत्वावचनाच्च” इति सूत्रयोर्विरोधः ।
 यदपि (ग्रहणः सर्वकार्यात्मकत्वे तद्वदसत्त्वशंका प्रसक्ता सा तत्सत्यमित्यनेन निवारिता)
 इत्युक्तं तदपि तुच्छम् । ग्रहणोऽविकृतस्य सर्वकार्यात्मकत्वश्रवणेन कारणस्य सत्यतायां
 सदेवैत्यादिवाक्यैः श्रुतायां मूलोद्घातैर्निश्चितायां सदेहानुदयेन त्वादृशानां वैनाशिकानां
 च वाक्यान् कार्यस्यानित्यत्वसन्देहे तत्सत्यमित्यनेन तस्य परामर्शो युज्यते । तत्तच्च

कार्येनित्यत्वनिश्चयः । नच कार्यस्य सत्यत्वं प्रतिविपादयिष्यते चेदिदंशब्दमेव सत्सिद्धपरामर्शकं प्रयुंजीत तस्य सत्सिद्धत्वात्तु तच्छब्दमिति वाच्यम्, कारणपरामर्शेऽपि तदोपस्य तुल्यत्वात्कारणस्यापि “य एवोणिमैतदात्म्य”मित्यादिना पूर्वं प्रतिपादितत्वेन तस्यापि सत्सिद्धत्वात् । एवं च कार्यस्य नित्यत्वात्तादोत्पत्त्योरसंभवेनाभिर्भाविरोभास-
 येव श्रुतिसंमतौ । स आत्मेत्यादिवाक्यस्य तत्त्वमसीत्यादिप्रतिपाद्येऽसंभावनानिवृत्त्यर्थं यत्पदुक्तं तदपि स्वमताज्ञानात् । नहि त्वन्मते स आत्मेति श्रवणेनैवासंभावना निवर्तते किंतु मनननिदिध्यासनाभ्यामन्यथा तावन्माद्येणैवात्मभावनादिनिवृत्तौ मंतव्य इत्यादिना तयोर्विधाने निरर्थकमापद्येत । वस्तुतस्तु तस्य भावस्तत्त्वं तदंश इति यावत् । तत्त्वमसि तदात्मकस्तदंशो वाऽसि । ननु त्वंपदाध्याहारेऽतिगौरवमिति चेद् भ्रान्तौसि । नहि मध्यम-
 पुरुषे शुभ्रच्छब्दप्रयोगो नियतो येन गौरवं, अत एवोक्तं “शुभ्रमिदं प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यम” इति । भाग्यप्रत्ययानन्वयस्तु ऐतदात्म्यमित्यत्र त्वन्मतेऽप्युक्त एवेत्यलं विस्तरेण । इति नरमलंढलंढनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् । अथ नन्वाभिर्भावतिरोभास इत्यादेर्दश-
 मलंढलंढनाभासस्याभासत्वं प्रदर्शयेत् । तत्र प्रथमं तत्रेत्यादिना टीकाकृतं किंचिदनूय तत्र स्वयं दोषानुक्तावयितुमशक्तो विद्वन्मंडने नन्वित्यादिनोक्तावितान् दोषान् (ती चेद्-
 स्तुसच्चावच्छिन्नौ कुतो नातीतादेश्चाधुपत्यं युगपत्सकलोपलंभश्चतयानंस्वयोरन्यतरघ-
 वस्तुनो घटादेः सत्त्वस्य सर्वदांगीकारा) दित्यादि नो चेत्तदुत्तरं तत्रोच्यत इत्यादिना तत्रैव यद्यप्युक्तं तथापि किंचिदुच्यते । उत्पत्तेः पूर्वं घटादीनां सत्त्वं त्वयाम्युपगम्यते नवेति, प्रथमे सिद्धं नः समीहितम् । द्वितीये घटो भविष्यतीतिव्यवहारानुपपत्तिः । भविष्यत्त्वस्य धर्मत्वेन धर्मिणं विनाऽस्त्वात् । धर्मस्य धर्मिवृत्तित्वनियमादन्यथा तस्य धर्मत्वानुप-
 पत्तिः ॥ नच धर्मधर्मिसंबंधानामनिर्यचनीयतया व्याप्तेरसिद्धिरिति वाच्यम् । अनिर्यच-
 नीयत्वस्य व्याप्त्यसिद्धिप्रयोजकत्वे जगन्निध्यात्प्रसाधकानुमाने विपक्षताप्यहेत्वादीनाम-
 निर्यचनीयत्वस्य तस्याभ्युपगंतव्यतया तेषामसिद्ध्या व्याप्त्यसिद्ध्या मिथ्यात्वमपि त्वदभि-
 मतं न सिध्येदिति । किंच पदार्थानामनिर्यचनीयत्वं त्वया युक्त्या साध्यते श्रुत्या वा नाशः, युक्तेरुपपत्तिरुपाया व्याप्त्यनतिरेकात् । तस्याश्च धर्मिधर्ममंत्रधटितत्वेन तेषां त्वन्मते-
 सिद्ध्या कथं तद्वदितव्याहयाऽनिर्यचनीयत्वसिद्धिः । नापि द्वितीयः, जगदनिर्यचनीयमित्या-
 कारिकायाः श्रुतेरदंगेनान् । प्रत्युत “सदेव सौम्येदमप्र भासी” दित्यादिश्रुत्येदंशब्दप्रति-
 पाद्यस्य जगद्भिन्नत्वं प्रतिपाद्यते । नच कारणात्मना सत्त्वं पूर्वमपि, न स्वरूपेणेति वाच्यम् ।
 भवतु तादृशं केनापि रूपेण सत्त्वं तयाप्यधिकं स्थिति न्यायेन सत्त्वं तु नापैति । एवं च सत्त्वं पूर्वमपि श्रुतिसिद्धं तयाभ्यंगीकृतम् । तत्र भावित्वमपि स्वीकर्तव्यमन्यथा सृष्टि-
 काल आसीदिति प्रयोगानुपपत्तिः । तथा च भावित्वभूतदवर्तमानात्तत्राप्य एक एव घटः सिद्धः । किंच सर्वमनिर्यचनीयमिति वदता मह्यमपि कुतो नानिर्यचनीयमुच्यते । यथा धर्मधर्म्यादीनां निरक्तिरशक्या, एवं मह्यमपि निरक्तिः कर्तुं न शक्यते । इष्टापत्तिरिति चेत्तस्याप्यसिद्धिः स्यात् । नच मह्यमपि वेदे सत्यतया प्रतिपादनात्तस्यानिर्यचनीयत्वमिति वाच्यम् । यदि वेदस्य प्रामाण्यं तस्याभ्युपगंतं चेत्तत्सत्यमित्यादिना वेदेन प्रतिपादिते

जगत्सत्यत्वे किमिति विद्वेष । एव च जगत् सत्यत्वात् तस्य कारणात्मना सर्वं तिरोभाज्यं, स्वरूपेण सत्यमाविर्भावः । तत्र ज्ञाया प्रत्ययस्थाने तु तन्मतेऽपि तथैव पर्यनुयोगे सूक्तैव स्यात् । एतेन श्रुत्यनुसारादनिर्वचनीयतादोऽभ्युपगम्यतामिति प्रलपितमपास्तम् । अनिर्वचनीयवादस्य श्रुत्यनुसारित्वाभावात् । यत्तु किंचेत्यादिना भावित्वाभावात् । अत्र घटादेः सत्त्वं सिद्धतासु तैलस्य भावित्वाभावेऽपि सत्त्वाभावादित्युक्तं तदप्यज्ञानात् । नहि भावित्वाभावेन घटादेः सत्त्वं साध्यते । किंतु भावित्वं धर्मिनिष्ठं धर्मत्वाद्वदत्तवदित्यनुमानेन सामान्यतो दृष्टेन तस्य धर्मिभूतित्वं प्रसाध्य कपालकालादिरूपधर्मिभूतित्वव्याधात् परिशेषानुमानेन तस्य घटादिभूतित्वं साध्यते । परिशेषश्च प्रसक्तप्रतिषेधेन्यप्राप्तौ परिशिष्यमाणे सप्रत्ययः । तथा च प्रयोगः भावित्वं घटपटादिभूतित्वं घटाद्यतिरिक्ताभूतित्वे सति धर्मत्वात्, यद्वैतम् तद्वैतम् । एवं चाज्ञानादेव दोषोद्भावनं मिदम् । यदपि (सर्वस्य ब्रह्मरूपतया ब्रह्मणः सर्वान्तर्गतकालोपाधौ सर्ववैशिष्ट्यं धीर्दुर्वारे) त्याद्युक्तम् । तत्र कालोपाधौ केन सबधेन सर्ववत्त्वबुद्धिरापाद्यते । कालिकेन उपादानोपादेयभावनियामकेन स्वरूपविशेषेण वा, आद्य इष्टापत्तिः । इदानीं घट इदानीं पट इत्यादिप्रतीतेः सर्वसमतत्वात् । ब्रह्मणः सर्वाधारतयेत्यादेरनुपयोगश्च । द्वितीये तु ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वोपि कालाद्यात्मना न तस्योपादानत्वम्, किंत्वविकृतस्यैवेति न तद्विशिष्टबुद्धिरिति सक्षेपः । इति दशमखण्डखण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् । अथ ननु मम यथेत्यादेरेकादशखण्डखण्डनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते । (तत्र प्रमाणातरव्याधेऽपि घटादेर्भूतादिव्यवहारश्चेत् स्वतः सिद्धप्रामाण्यश्रुतिबलादङ्गीक्रियते तर्हि युगपद्भूतभावि व्यवहारावापयेतां विनिगमकाभावादित्यादिना दोष उद्भावितः) सोप्यस्थाने । नहि तथा हीत्यादिनोक्तवाक्येन घटादौ भूतादिव्यवहार उपपादितः । किंतु घटादौ ब्रह्मात्मकतया भूतत्वादिधर्मवत्त्वम् । अत एवोपसंहारे घटादिषु तदात्मकतत्त्वत्वं न विरुद्धमित्यादि कथनमपि सगच्छते । “यद्भूतं यच्च भव्यं” मित्यादिश्रुत्यापि भूतभाविपदार्थस्य पृथक्त्वेन ब्रह्मरूपत्वप्रतिपादनादेकस्मिन्नेककालावच्छेदेन तादृशव्यवहारो युगपन्न जायत इति गम्यते । अन्यथा “पुरुष एवेदं सर्वं” मिलेतामेतैव सिद्धे भूतभवन्ययोः पुनर्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । यथैकस्मिन्नेव शरीरे वृद्धत्वयौवनमाल्यतरादीनां परस्परविरुद्धानां सर्वेषु न युगपत्तेषां व्यवहारो नापि विरोधोच्छेदस्तथैव प्रवृत्तेः । न च बाल्ये यच्छरीरं तन्न यौवने किंतु भिन्नमेवेति वाच्यम् । क्षणभगवादप्रसगात् । “देहि नोस्मिन्मया देहे कौमारं यौवनं जरे” त्यादिभगवद्वाक्यविरोधश्च । किंच “स्वाप्यया” इति सूत्रं तत्सूत्रशरीरभाव्यानुरोधेन जीवस्य सुषुप्तौ विलीनत्वमवश्यं स्वीकरणीयं तस्यापि, तथा च प्रबुद्धेऽपि तस्मिन्मयाव्यवहारः कुतो न स्यात् । एव च जाग्रदाद्यवस्थात्रयं जीवस्येति स्वीकृत्यैतन्न यथा युगपद्व्यवहारो नैकस्मिन्नेककालावच्छेदेन तथैव भावित्वभूतत्ववर्तमानतरादीनामेकस्मिन्नेककालावच्छेदेन न व्यवहारः । यदि चेत्यादिना (भूताद्यभिन्नतया घटादौ भूतादिव्यवहारस्तद्विज्ञाभिन्न इति न्यायात्तर्हि तेनैव न्यायेन तस्मिन् पटादिव्यवहारोऽप्यस्ति) त्यादिदोषोद्भावनं, तन्न साधीयः । करणम्वरूपलक्षणस्य कारणाभि-

सस्य तदभिज्ञाभिज्ञ इति न्यायेन कार्याभिज्ञत्वम् । यथा गंधरदभिज्ञपृथिव्यभिज्ञघटादे,
 गंधरदभिज्ञत्वं नतु कार्याभिज्ञकारणाभिज्ञद्वितीयकार्यस्य सत्कार्याभिज्ञत्वम्, सर्वव्यव-
 हारसंकरप्रसङ्गात् । किंच यथा घटाद्यात्मनाविर्भूताया मृदो न पटाद्यात्मनाविर्भूतत्वं-
 गंधाद्यात्मनाविर्भूतायास्तु घटपटाद्यात्मनाविर्भूतत्वमत एव सर्वत्र पार्थिवेषु गंधव्यवहारो, न
 तु घटे पटस्य पटे घटस्य वा व्यवहारः । एवमेव घटाद्यात्मनाविर्भूतस्य ब्रह्मणः पटाद्यात्मना-
 नाविर्भूतत्वात् घटादिषु पटादिव्यवहारः । अत एव सच्चिदानंदमन्त्रेऽपि ब्रह्मणस्तत्त्वायेषु
 घटादिषु न चिद्व्यवहारो, घटाद्यात्मना सदात्मकस्यैवाविर्भूतत्वात्, स्वीकृत्यैव
 त्वयाप्यमेव परिहारोऽन्यथा त्वन्मतेऽपि सदाद्यात्मकप्रज्ञाभिज्ञत्वेन घटादिषु यथा सद्य-
 हारमथा पटव्यवहारोऽपि दुर्वार एव स्यात् । नचास्मन्मते पटादेर्मायिकत्वात् प्रज्ञात्मकत्व-
 मिति वाच्यम् । “पुरष एवेदं सर्वं” “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” त्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः । किंच
 मायिकत्वेऽपि स्वभिन्नमायाभिज्ञत्वे घटे पटव्यवहारोऽशक्यपरिहार एव । यदपि यदा
 यस्मिन्नित्यादिपंक्तवित्याद्युक्त्वा (व्यवहाराणां च नित्यत्वात्कालिकनियमाभावोक्तिरयुक्ता ।
 किंच यदा भूतत्वादिविरोधात्मकतत्सत्त्वं नांगीकृतं तदा स्वमादिसत्त्ववद्गदादिसत्त्वं
 निर्माणं) मित्यादि प्रलपितं तदपि मंदम् । घटादीनां कारणात्मना सत्तामत्वेऽपि कार्यात्मना
 सर्वदा सत्ताभावात्कालिकनियमाभावोक्तिरसंगता । स्वमादिसत्त्ववद्गदादिसत्त्वमिति तु
 रिक्तं यच्चः । यदि घटादिसत्त्वं स्वाम्रिकपदार्थसत्त्वतुल्यं स्यात्तदा “वैधर्म्याच्च न स्वमादिव”
 दिति न्याससूत्रं विरुद्धं स्यात् । स्याच्च “मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्वरूपत्वा”
 दिति सूत्रेण स्वमस्यैव मायात्प्रतिपादनं विरुद्धम् । जाग्रत्पदार्थानामपि त्वदुक्तरीत्या
 मायामात्रत्वात् । किंच यदि घटादिसत्त्वं निर्माणं स्यात्तदा “कथमसतः सज्जायेत” इति
 श्रुतौ सत्पदेन घटादीनां ग्रहणं न स्यात् । नह्यसत्यस्य सत्पदेन ग्रहणं सभवति तस्माच्छ्रुति-
 सूत्रविरुद्धं वदन्नुपेक्ष्य एव । एतेन किं चास्तु पृथिव्यादौ मायया जागरे गंधः स्वप्ने तथा
 दृष्ट्या) दित्यादिकं निरस्तम् । किंच तन्मते मायाश्रयस्यैव मायिकाश्रयत्वेन पृथि-
 व्यादेर्मायाश्रयत्वाभावेन शुद्धचैतन्यस्यैव त्वन्मते मायाश्रयत्वेन तस्यैव मायिकपदार्था-
 श्रयत्वात्पृथिव्यां माययाऽस्तु गंध इत्युक्तिस्तन्मतविरुद्धा । उक्तं च सक्षेपशारीरके—
 “आश्रयत्वविषयत्वभागिनि निर्विभागचित्तिरेव केवला । पूर्वसिद्धतमसस्तु पश्चिमो नाश्रयो
 भवति नापि गोचर” इति ॥ यतु (“पुन्य एवेदं सर्वं” मित्यत्रेदंशब्दसमानाधिकरण
 सर्वशब्दार्थ एव यच्छब्दसमानाधिकरणान्या भूतशब्दभग्नशब्दान्या निर्दिश्यत) इत्या-
 युक्त्वा (सर्वनाम्नां बुद्धिविषयधर्मोपलक्षितबोधकताया एव सत्ता) दित्युक्तं, तनुच्छम्,
 यन्मम गृहे यच्च मन्नातुगृह इत्यादिदृष्टान्तेन यदि “पुरष एवेदं सर्वं यद्गतं यच्च भग्न”
 मितिवाक्ये भूतभग्नयोरेदंशब्दार्थसमानाधिकरणसर्वशब्दार्थत्वं प्रतिपाद्येत, तदा
 भूतभग्नयोः पुरुषरूपत्वेऽपि वर्तमानस्य पुरुषरूपत्वं न सिद्ध्येत् । सर्वशब्दस्य संकुचित-
 रूपत्वात् तत्रैवेदं सर्वमित्यादिवाक्येन यथा स्वगृहस्थधने स्वभ्रातृगृहस्थधने सवोध-
 संबंधधने स्वपितृधने तत्संबंधो न बोध्यते तद्वदपि वर्तमानस्य पुरुषरूपत्वबोधो-
 सभवात् । सर्वनामामपि सर्वेषां बुद्धिविषयधर्मोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने न शक्तिः, किं

यत्तदोरेव । एवं च सर्वशब्दशक्त्यभिप्रायेण बुद्धिविषयवाचकत्वकथनं तादृशपदशक्त्य-
 ज्ञानादेव । सर्वशब्दस्य तद्देश्यवाचकपदसमानाधिकरणस्य उद्देश्यताच्छेदकव्यापक
 विधेयव्याप्याप्याप्तिकधर्मावच्छिन्ने शक्तिः । सर्वे ब्राह्मणा पूज्या इत्यादौ ब्राह्मणत्वव्यापक
 पूज्यत्वव्याप्यवाचकावच्छिन्ना ब्राह्मणा इति बोधः । अत एव सर्वे ब्राह्मणा चेदपाठका
 इति प्रयोगस्याप्रामाण्यं सगच्छते । ब्राह्मणत्वव्यापकयावत्त्वस्य वेदपाठकत्वव्याप्यत्वा-
 भावात् । यदि बुद्धिविषयबोधापक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकत्वं सर्वशब्दस्य स्यात्तदा ते घटा
 नीलरूपवत् इतिवत्सर्वे घटा नीलरूपवत् इति वाक्यस्यापि प्रामाण्यं स्यात् । अस्मन्मते
 च नीलरूपवत्त्वव्याप्यवाचकत्वस्य घटत्वव्यापकत्वाभावाद्धटत्वव्यापकस्य च नीलरूपवत्त्व-
 व्याप्यत्वाभावात् तथा प्रामाण्यं, बुद्धिविषयतावच्छिन्नानां यत्किंचिद्रूपावच्छिन्नानां च
 घटव्यक्तीनां नीलरूपत्वस्यादाधितत्वाच्च ते घटा रूपवत् इति वाक्यस्य प्रामाण्योपपत्तिः ।
 न च घटे सर्वानि रूपाणीत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः, घटत्वव्यापकत्वरूपयावत्त्ववत्ताया
 घटेऽदाधितत्वादिति वाच्यम्, अत्र सर्वपदस्य विधेयवाचकपदसमानाधिकरणत्वात्
 तादृशसर्वपदस्य च विधेयताच्छेदकव्यापकोद्देश्यव्याप्याप्याप्तिकधर्मावच्छिन्नवाचक-
 त्वात् । रूपत्वव्यापकाधेयतासंबन्धेन घटत्वव्याप्यधर्मस्य ततो बोधः । एव च रूपत्वव्या-
 पकस्य यावत्त्वस्य घटत्वव्याप्यत्वाभावात्तादृशवाक्यस्याप्रामाण्यम् । नचैवमननुगम इति
 वाच्यम् । स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्यापकतदन्वयितावच्छेदकधर्मव्याप्यपर्याप्तिकधर्मा-
 वच्छिन्ने सर्वशब्दस्य शक्तेर्विवक्षणात् कोपि दोष इति दिक् । यद्विद्यादिना टीकाकारोक्तं
 गीतावचनमुपक्रम्य (उत्तमागानां चूर्णितत्वेन ज्ञाने स्वप्नादिविप्रमायया भाविनोपि
 चूर्णितत्वस्य वर्तमानतया च ज्ञाने बाधकाभावात्) दित्युक्तं तदप्यज्ञानात् । “केचिद्विद्वद्भा-
 दशनातरेषु सदृश्यते चूर्णितैरुत्तमागैः” इत्यादिनाञ्जुनेन भगवद्रूपस्य वर्णनं कृतं तद्यदि
 मायिकं स्यात्तदा तददर्शनार्थं “दिश्यं ददामि ते चक्षुरि” इति वाक्योक्तदिग्यचक्षुर्दानस्य वैयर्थ्यं
 स्यात् । तन्मतसिद्धस्य श्रीकृष्णमायिकरूपस्यानेन चक्षुर्पाञ्जुनेन सदैव दृष्टत्वात्तद्रूप-
 त्वात्तस्मिन् रूप आधिक्याभावात् । तदर्थमपूर्वप्रयासस्तस्य चातिप्रशंसा व्यर्था स्यात् ।
 एव च तत्रैव ध्वस्तवर्तमानत्वयोरेककालावच्छेदेन दर्शनेन तत्र न विरोधनियमः ।
 अयमेव विरोधनियमाभावात् आश्रमवासिके पर्वणि गाधारिं प्रति व्यासेनोक्तः । एतेन
 (तथा चोक्तमित्यत्र वचः किं कर्म) ति निरस्तम् । यत्तु आश्रमवासिकेतिहासाद्युद्धे
 मृतानां तेषां तत्पत्न्यादीनां चावशिष्टकर्मत्वेन व्यासप्रसादगगाक्षानादिभिर्मयायिकशरीरो-
 त्पत्तिस्वप्न इति प्रलपितं तदपि भदम् । मायिकस्य व्यामोहहेतुत्वेन गगाक्षान-
 व्यासप्रसादयोर्व्यामोहजनकत्वापत्तिश्च स्यात् । कर्मणामपि त्वन्मते मायिकत्वात् अवि-
 प्रणाश इत्यसंगतः, मायिकस्य विनाशितत्वात् । अविनाशितस्य सर्वकर्मनाशाभावायैकत्वं
 तात्पर्यमप्रादुर्भावात् युज्यते । नित्यानित्यस्याविच्छिन्नप्रवाहकाणीत्यर्थोपि त्वन्मते न
 सम्भरति । कर्मप्रवाहकस्य ज्ञाननाशयत्स्याभ्युपगमात् “भूतानामात्मभावो यो ध्रुवोऽसौ
 सप्रज्ञानता” इति श्लोकस्य भूतपदस्यात्मभावपदस्य च टीकोक्तमर्थं हेय इत्यादिना
 परित्यज्य भूतानां जीवानामित्यर्थं कुर्वन् वक्तव्यं, किमत्र भूतपदं तन्मतसिद्धपारमा

धिकजीववाचक व्यावहारिकजीववाचक वा, नाथ तस्य प्रक्षरूपत्वेन जीवानामितिउच-
नस्यासंगत्यापत्तिः, समजानतामिति विशेषणमप्यसंगत व्याख्याभावात् । नापि द्वितीय
तस्य शरीरत्रितयातिरिक्तस्य वस्तुमशयपदेन घटवुद्धीप्रभातन्यायेन स एवायं पर्यवस्येत ।
अदर्शनादापत्तिरिति श्लोके अदर्शनादित्यर्थमुक्त्वा (स एवाददर्शन लोपः पदार्थश्चान्ता
लोचन इति पाणिनीसूत्रे संगतः) इत्युक्तं तदपि न किञ्चित् । दृशेर्ज्ञानसामान्यार्थकत्वा
भावात् । अन्यथा घेदोदितस्वर्गविषयकशब्दज्ञानवति पुष्पे प्रयुक्तस्यापि स्वर्गं न पश्यतीति
वाक्यस्योपपत्त्यापत्तेः । घटजाताति घटं पश्यतीति वाक्ययोरविलक्षणबोधनकत्वापत्तेश्च ।
'अदर्शनं लोपः' इति सूत्रं तु उच्चारणकृतसत्ताऽभावापरत्वमदर्शनशब्दस्य लक्षणया योप्यम् ॥
अत एव शेषेरे "ज्ञानस्यावर्जनीयत्वेन तत्तमामाश्रयतांता उच्चारणसत्ता निषिध्यत" इत्युक्तम् ।
किञ्च दृशेर्ज्ञानसामान्यार्थकत्वेपि नादर्शनपदान्मायारूपाज्ञानस्य त्वदभिमतस्य लाभः । तस्य
त्वन्मते भावरूपत्वात् ज्ञानसामान्यभावावर्धकत्वे तु अहमज्ञ इत्याद्यनुभवस्य तत्साधकत्वे-
नाभ्युपगगतस्य विरोध इत्यन्यत्र विस्तरः । एतेन मायाया एव तादृशशक्तिकत्वाद्येत्यादिकं
सर्वमपास्तं वेदितव्यम् । किञ्च तेषां यदि मायया शरीरात्तरं चेत्तैर्व्यवहृतवतीनां पतिव्रतानां
पातिव्रत्यहानिर्दुर्वारैव । न च प्रत्यभिज्ञानात् दोष इति वाच्यम् । मायया जालधरव्येष श्रुत-
वता विष्णुना सह व्यवहृतवत्या वृदाया पातिव्रत्यहानिस्तथा सति न स्यात् । तत्रापि
स एवायं मम पतिरिति प्रत्यभिज्ञाया सत्त्वात् । नच व्यावहारिकारम्भेक्ये सतीति विशेषणात्
दोष इति वाच्यम् ॥ पूर्वं सृष्टेन द्वितीयजन्मन्यवाससामर्थ्येन पूर्वरूपं धृतवता पत्या सह
विहारे पतिव्रताया पातिव्रत्यभंगानापत्तेः । तस्मादीधरेच्छाया एव नियामकत्वं नान्यस्य
कस्यापीति । इत्येकादशखण्डखण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ लोकविरुद्धविधिधे-
च्छानामित्यादेर्द्वादशखण्डखण्डनाभासस्याभासत्व प्रदर्शयते ॥ (फलबलेन कल्पनातो मायिक
त्वकल्पना लप्स्युचिते) त्यादिना मायिकत्वे लाघव न्यायप्राप्तत्वं दोषाभावात् शोक्तं । तत्रेदं
वक्तव्यम् । भगवद्विच्छातो मायाया किं लाघव, यदि चेच्छाऽनेकविधा माया त्वेकविधेति
तु मायाया एकविधत्वे जीवेशयोर्भेदः किं हतो येन तस्याल्पज्ञत्वमीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वम् ।
नग्नैकैव मायाऽविद्यामेदेन द्विविधा तथाप्यनेकविधेच्छाकल्पनापेक्षया लाघवं जीवेश्वरयो-
र्भेदश्च सिद्ध इति चेत्तर्हि जीरोपाध्यज्ञानात् घटावरणमज्ञान भिन्नमस्मिन्न वा । आद्ये
पटावरणमपि भिन्नमेवागीकरणीयमन्यथा घटाकारवृत्त्या घटावरकाज्ञाननाशे पटाधार-
कस्यापि नाशसम्भवेन सार्वज्ञ्यापत्तिः स्यात् । तथा च प्रतिपदार्थमज्ञानकल्पनेऽनन्ताज्ञान-
कल्पनागौरव तत्रैव स्याद्विच्छा तु "बहुस्यां प्रजायेये" त्यादिश्रुतिप्रामाण्यादुभयमतसम-
तैवेति । द्वितीये तु घटादिज्ञानेन घटावरकाज्ञाननाशसमकाल एव जीरोपाध्यज्ञाननिवृत्तौ
मोक्षप्रसंग इति सक्षेपः । वस्तुसत्त्वस्यानागतातीतकालेनाभ्युपगमे "अनागतमतीतं च
वर्तमानमतीतं त्रयम् । विप्रकृष्टं व्यरहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः" इति वाक्यविरोधश्च । न
च तत्रार्पज्ञानमेव दृशेरर्थ इति वाच्यम्, अतीतानागतपस्तुनोऽसत्त्वे तस्य नाशश्चक्षुष्यमाण-
त्वादापज्ञानमपि दुर्लभं स्यात् । अन्यथा योगिना खपुष्पादिविषयकं सम्यक् ज्ञानमपि
तुल्यो नोक्तम् । कादाचित्क सत्त्वं तु पाट्यरलुठिते वेश्मनि यामिकनागरणमनुकरोति ।

एव च सर्वदा सिद्धौ सत्यमिदं कार्यमेवं भवत्वितीच्छाविषयत्वमप्याविर्भावस्य लक्षणं
 सभवति । नचात्रैवपद निरर्थकमिदं कार्यमितिच्छाया सप्रकारकस्यैव ग्रहणादिति
 शक्नीयम्, इदं कार्यमित्यत्र कार्यपदस्य नित्यप्रस्तवाविर्भाववैलक्षण्यद्योतकत्वेपि एवपद
 प्रतिपाद्याया कारणावस्थायास्तत्सामग्रीसमवधानकालाव्यवहितोत्तराविर्भूतरूपायास्ततो
 ह्यभामभवेन तद्भाभार्थमेवपदस्यावश्यकत्वेन वैयर्थ्यासम्भवात् । न भवत्वितीच्छाविषयत्व
 तिरोभाव । नन्वस्य तिरोभावलक्षणत्वे तादृशेच्छाविषयत्वस्य देशेपि सत्त्वेन तद्देशस्यापि
 तिरोभाव स्यादिति चेन्न, ईश्वरेच्छाया तद्देशवृत्तित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य
 विवक्षितत्वेन तद्देशे तादृशविशेष्यत्वासत्त्वेन दोषाभावात् । एतेनैतयो स्नेहो नश्य
 त्वितीच्छाया पुरुषद्वयस्यापि नाशापत्तिरिति परास्तम् । तस्यैच्छीयतादृशविशेष्यताश्रयत्वा-
 भावात् । नन्वेवमपि आविर्भावलक्षणघटक कालो निर्विशेषो सविशेषो वा नाद्य,
 युगपत्सर्वोपलभप्रसगात् । नापि द्वितीय विशेषाणां नित्यत्वे पूर्वोक्तदोषानुद्धारोऽनित्य-
 त्वेऽपसिद्धातस्तद्विषयवेच्छात्तरकल्पनेनवस्थाप्रसग इति चेन्नैवम्, सविशेषकालविव-
 क्षणेनोपपत्त्यभावात् । विशेषाणां नित्यत्वेप्याविर्भूतानामेवेदशब्दप्रतिपाद्यत्वेनाविर्भूत
 विशेषणविशिष्टकालस्यैवेच्छाघटकत्वान्नानुपपत्तिः । नचाप्यपसिद्धात, कारणात्मनैव
 नित्यत्वाभ्युपगमादाविर्भूतत्वविशिष्टस्य कादाचित्कत्वेपि न क्षतिः । अन्यथा माया-
 वच्छिन्नस्येश्वरत्वेनामिमत्स्य कादाचित्कत्वे ग्रहणोपि कादाचित्कत्व स्यात् । किंच
 सर्वस्य मायिकत्वस्वीकारेपि घटादीनामुत्पत्तिविनाशौ किंप्रयुक्ताविति वक्तव्यम् । माया-
 प्रयुक्तौ चेन्मायाया ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्त सत्त्वेन सततमुत्पत्तिविनाशश्च कथं न स्यात् । न च
 सामग्रीसमवधाने उत्पत्तिर्नाशसामग्रीसमवधाने भाश इति वाच्यम्, सामग्रीसमव
 धानस्याकस्मिकत्वे युगपदुत्पत्तिविनाशयो प्रसगो दुर्वार एव । न चादृष्टविशेषस्य सामग्री
 समवधानप्रयोजकत्वकल्पनान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तादृशविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
 किंचादृष्टस्यापि मायाहेतुकत्वेऽतः करणहेतुकत्वे वा तयोस्तत्त्वज्ञानपर्यन्त स्थायित्वेनादृष्ट
 स्यापि तत्रावश्यकत्वेन तत्प्रयोज्यसामग्रीसमवधानस्यापि तथात्वेन सततमुत्पत्तिविनाशोपि
 कथं न स्यादन्यस्य कस्यचिन्नियामकत्वकल्पने तत्राप्युक्तदोषतादवस्थ्य, ईश्वरेच्छापर्यन्ता
 नुधारने च त्वदुक्ता दोषास्तवामेव हन्युः । नन्वस्मन्मते सर्वस्य मायिकत्वान्मायायाश्चा
 निर्यचनीयत्वादनिर्यचनीये च पूर्वपक्षौ न सभवति, दुर्घटघटनापीयस्त्वादत एवोक्तं
 “विस्मयैकदारीराया मायायाश्चोद्यरूपतः । अन्वेप्य परिहारोऽस्य बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः” ॥
 इति मायात्वमेव निश्चयमिति चेत्तर्हि निश्चिनोतु । तस्मादग्न भाशकावकाश इति चेदचित्ता
 नतशक्तिवेनतैश्वर्यशालिनि स्वलीलयाऽऽविर्भावतिरोभावशालिनि ब्रह्मणि कथं पूर्वपक्षान-
 काश इति । किंचानिर्यचनीयत्वेन घटादिषु मायिकत्व स्वीक्रियते चेद्ब्रह्मणोप्यनिर्यचनीय
 त्वेन मायिकत्व कुतो नेति वक्तव्यम् । यदि च तस्यानिर्यचनीयत्वेपि “सत्य ज्ञानमनत
 ब्रह्म” नि ध्रुव्या सत्यत्वप्रतिपादनाच्च मायिकत्वमित्युच्यते, तर्हि “तत्सत्य”मित्यादिध्रुव्या
 जगतोपि सत्यत्वप्रतिपादनात्तस्यापि कथं मायिकत्वमिति दिक् । एतेन (तस्मादिच्छाया
 अनियामकत्वान्मायैव नियामिका) इत्यादिकमपानम् । यद्य (जगतो ब्रह्मामेदेन

नगदमणां ग्रहाधर्मत्वकल्पने त्वतिप्रसंग) इत्युक्तम्, तदपि न किञ्चित् तत्तद्रूपेणा-
विभूतग्रहाणि तत्तद्धर्मस्य तद्वर्तीतेश्चेष्टत्वात् । यदपि टीकोक्तमिच्छायां द्वैविध्यमनूष-
कालादीच्छायाः कालादिप्रियत्वेऽनप्रस्थाप्रसंगः कालाद्यानंत्यं चेत्यादिदोषमुन्नाशयित्वा
तस्माद्बहुभावरूपकार एव प्रजायेयेत्यादिना प्रतिपादित इत्युक्तं तदपि न सार्थीयः, बहुभवन-
प्रकारकेच्छायां बहुत्वेनैव भवने विवक्षितं तत्तद्धर्मण वा, आद्यं त्रितयपदार्थोत्पत्त्यैव
तद्विषयसिद्धावितरपदार्थानुत्पत्त्यापत्तिः ॥ द्वितीये तु तत्तद्रूपेण विषयत्वस्वीकारे पूर्वोक्ता-
पत्यभावेपि तादृशविषयत्वं कालिकाव्याप्यवृत्ति त्वयाप्यवश्यं स्वीकार्यमन्यथा पदार्थानां
सर्वदोषत्तिप्रसंगस्तथाच कालविषयतायाः कालावच्छिन्नत्वविषयावच्छेदकयोर्भेदस्वी-
कारेऽनवस्था, भेदास्वीकारे त्वात्माश्रय, एवं चेदशतपुण्यगणप्रसक्तं स्वपक्षमदृष्ट्वा प्रलयक्षि-
प्रदस्थानं प्राप्त उपेक्षणीयः । जगदित्यत्वं तु विष्णुपुराणेपि प्रतिपादितं—“तदेतदव्ययं नित्यं
जगन्मुनिवरागिरिभूम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदिति” । “असत्यमप्रतिष्ठं ते
जगदादुरनीश्वर”मित्यादिना मिथ्यात्वस्वीकारे निंदाश्रवणस्थितिं योध्यम् । इति द्वादश-
खंडखंडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् । अथ त्रयोदशखंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥
तत्र घटादेरनित्यत्वस्य बहुशो दूषितत्वात्पूर्वोक्तपुराणविरुद्धत्वाच्च (तत्कालमेतद् पुराण
आरोप्योपलंभाद्यभावसमर्पणतो वरं घटादेरनित्यत्वकल्पनमेव) ति कथनमसंगतं, यत्तु
(कार्यसामग्र्यनुपयुक्तनोपाधिना कार्यवैलक्षण्ये कुंडलिनो देवदत्तस्योपलंभे दुर्द्धिनस्तस्यानु-
पलंभप्रसंगा) इत्युक्तं तदतिमंदं, तत्र कार्यपदेन यत्किञ्चित्कार्यं विवक्षितं कार्यत्वावच्छिन्नं
वा, नाद्यः कार्यवैलक्षण्यभावाप्रसंगात् सर्वस्यैवोपाधेर्यत्किञ्चित्कार्यानुपयुक्तत्वात् । द्वितीये
त्वापाद्याऽप्रसिद्धिः । कार्यमात्रानुपयुक्तोपाधेरप्रसिद्धेः । पारिमांडल्यादेरपि स्वप्रत्यक्षोप-
योगित्वात् । तत्तत्कार्यानुपयुक्तत्वाविवक्षणेपि आपाद्यं दंडकुंडलादौ विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं
वा । आपाद्यं कुंडलादीनां विशिष्टोपलंभानुपयोगित्वेनापादकाभावादेवापत्यभावः । द्वितीये
तु आपादक आपाद्यप्याप्यत्वाभावादापाद्यप्याप्यापादकवृत्ताज्ञानरूपस्यापत्तिहेतोरभा-
वादेवापत्तिर्न संभवति । किञ्च कालस्य कार्यसामग्र्यंतर्गतत्वे कार्यसामग्र्यनुपयुक्तत्वमेव
न संभवतीति न किञ्चिदेतत् । उपलंभानुपलंभयोः कालमेतदेनैव पुराणमेतद् सत्त्वं तु
सर्वप्रमाणसिद्धं शिष्टसंमतं च । किञ्च त्वमपि यथा तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोर्ज्ञाना-
ज्ञानरूपयोर्जडचेतनयोः परस्परारमकाद्यं मनुष्ये स्वदुरुक्त्या तथा सर्वत्र विरोधाभावं
कुतो नांगीकरोपि । तत्र स्वगुरुक्तावविश्वासश्चेत्किमर्थं मायिकत्वमसत्त्वं वा सर्वस्य
स्वीकुरुष्व । ईश्वरः सर्वमिति तत्र संमतम्, तथा च किञ्चेश्वरः सर्वमित्युक्त्वा विर-
मन्वेति दोषस्तिर्यग्वापत्तिपराहतः । नास्ति किञ्चिदिति सर्वं सर्वस्य कारणमित्यादि
स्वीकारस्तु मिथ्यावादिनामत एव युज्यते । सर्वं मिध्येत्युक्त्वा सर्वमनिर्वचनीय-
मित्युक्त्वा वा सकलदोषपरिहारसंभवात् ग्रंथगौरवमनेकग्रंथप्रणयनं च त्वन्मत्तानु-
सारिणि ध्येयमेव । यत्तु (ऐतदात्म्यमित्यत्रापि लक्षणास्त्येव सविशेषनिर्विशेषयो-
र्विरोधेनैक्यासंभवात् । नहि वयं त्वद्गुरुत्वावपि विरोधो नेति ह्युच्यते न जिह्वीमो
यत्रमानप्रसार इत्यस्य श्रूयमाणार्थं प्रामाण्यप्रसंगा) इत्यादि प्रलपितं तदपि तुच्छम् ।

ऐतदात्म्यमित्यत्र लक्षणायां मानाभावादस्यार्थस्तु पूर्वमेव विवृतः । निर्विशेषसविशेष-
 पयोर्भेदे त्वेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधः । ननु श्रुतौ पारमार्थिकभेद एवोक्तो
 निर्विशेषसविशेषयोस्तु व्यापहारिकभेद एव स्वीक्रियत इति कथं विरोध इति चेत्तर्हि
 भेदस्य व्यापहारिकत्वमाश्रयव्यावहारिकत्वं विनाऽनुपपन्नमिति तदाश्रययोर्निर्विशेष
 सविशेषयोर्व्यापहारिकत्वस्वीकारे व्यापहारिकस्य च तन्मते मिथ्यात्वात्तयोरपि मिथ्या-
 त्वापत्तिः, यदि त्वेकतरमिथ्यात्वेऽपि भेदस्य व्यापहारिकत्वोपपत्तेः सविशेषप्रमाण एव
 मिथ्यात्वं न निर्विशेषस्यैवपुच्यते, तदा तयोर्विरोधोऽपि व्यापहारिकत्वान्मिथ्यैव त्वया
 स्वीकर्तव्यमन्या च ब्रह्मणस्तन्निष्ठविरोधस्य च मिथ्यात्वं भुवन् कथं न जिहेपि । त्रैकालिक-
 निषेधं भुवतो न लज्जा केवलनिषेधकथने तु लज्जेत्युक्तम् । एवं यजमानप्रस्तर इत्यादावपि
 तत्सिद्धिसूत्रेऽर्थभेदादनामतत्त्वमित्यादिना प्रतिपादितस्यार्थभेदस्य त्वन्मते कालत्रयेऽपि
 सत्त्वेन श्रूयमाणेयेथुते प्रामाण्यं कुतो न स्यात् प्रस्तरयजमानयोरभयोरपि मिथ्यात्वा-
 विशेयेण यजमानस्यैव तस्य बह्वौ प्रक्षेपः कुतो न स्यादिति वृथैव तत्रायं प्रयासः । नरका-
 दावपि मिथ्यात्वज्ञानेन ब्रह्मइत्यादावपि प्रवृत्तिस्तन्मते एव सगच्छते । यच्च (“तदात्म्य-
 मिदं सर्वं ” मित्यादौ लक्षणास्त्येवे) त्युक्त्वा (न चैकस्मिन् महाप्रकरणे एकत्र वाक्ये
 लक्षणाऽभावे पदांतरेऽपि सा नास्तीति नियमः) इत्याद्युक्तं तन्मदम् । ऐतदात्म्यमित्यत्र
 वाक्यार्थेनैव पूर्वोक्तस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य प्रवृत्तस्य सिद्धौ तत्रान्वयानुपपत्ति-
 तात्पर्यानुपपत्तिरूपलक्षणाव्रीजस्याभावान्मुल्यार्थबाधादीनां चाभावाल्लक्षणा न स्वीक्रि-
 यते । किन्तु पूर्वोक्तन्यायेन शक्तिरेवेति न तत्र तादृशनियमानुसारेण किञ्चिदप्युक्तम् ।
 तात्पर्यानुपपत्त्यादिसत्त्वे चैकस्मिन्नपि प्रकरणे लक्षणातदभावयोर्वृत्तौ विरोधाभावात् ।
 किञ्चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमपि सर्वस्य कारणावस्थाविशेषरूपत्व एव संगच्छते,
 ननु कार्यस्य मिथ्यात्वं । तत्र कार्यस्यैवाभावेन कस्य ज्ञानं, एवचोपक्रमविरोधः, सर्वस्यैव
 ब्रह्मप्रतिपादकस्य प्रपाठकस्यैकदेशे लक्षणाया तत्प्रतिपादकत्वकथनं न युक्तिसिद्धम् ॥
 नच ब्रह्मणो “यतो वाचो निर्वर्तन्त ” इत्यादिना वागाद्यगोचरत्वप्रतिपादनाल्लक्षणा
 स्वीक्रियत इति वाच्यम् । तर्हि सकलप्रपाठकस्य लक्षणाया उचितत्वेन एकदेशे तत्कथने
 न्यूनताया दुर्वात्वात् ॥ “वायव्यं श्वेतमालमेत ” इत्यत्र तु “वायुर्वै क्षेपिष्ठे ” तिवाक्यस्य
 स्वार्थपरत्वे ‘आन्नामस्ये’त्यादिसूत्रोक्तन्यायेनानर्थक्यापत्त्या विधिवाक्येन पदैकवाक्यत्वात्
 सकलवाक्यस्य छिद्रत्वांशप्रतिपाद्यशब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वययोग्यप्राशस्त्ये
 लक्षणा स्वीक्रियते, तत्र मीमांसकानां मते यथा विधिवाक्यस्यैव शब्दबोधजनकत्वं नार्थ-
 वादानामिति नियमस्तथा त्वन्मतेऽपि चेत्स्यात् तदा “तत्त्वमसी ” त्यादिवाक्यानामानर्थक्य-
 भिर्नैकदेशे लक्षणा स्यात्, नत्वेवमस्ति, सर्वस्मिन्प्रपाठके फलभावनाबोधकस्य तादृश-
 वाक्यस्याभाववत्सर्वस्य महावाक्यस्याबोधकत्वं स्यादपसिद्धांतश्च तथास्वीकारे स्यात् ॥
 शारीरकभाष्ये सिद्धार्थप्रतिपादकानामपि स्वार्थं प्रामाण्यस्य शंकराचार्यैः सिद्धान्ति-
 तत्वात्तस्मात्तादृशोपपन्नभेददर्शनमज्ञानादेवेत्याह्ला विसारः ॥ तादृशनियमास्वीकारादेव च
 किञ्चेत्यादिकमपान्तरम् ॥ सर्वग्रंथेषु सोऽयं देवदत्त इत्यादिवत्तत्त्वमसीत्यादिवाक्येषु लक्षणायाः

प्रतिपादितत्वेन हि चास्माकं न लक्षणेत्यादिनाऽपह्नवस्तु तत्तद्ब्रह्मानवलोकनमूलकस्य ॥
लक्षणायामपि लक्षणाग्र्यमहारस्यौपचारिकत्वे तस्य मुख्यतः पुत्रापि न स्यात् ॥ तत्त्वमसी-
त्यादिपदैक्याव्ययता एतन्भ्युपगमपरान्ता ॥ जडादौ पितृत्वादयोधने चिददौ प्रकृतामेदयोधने
च वाक्यमेद स्यात् ॥ किञ्च जडादौ त्रिवर्तवादौ यदि धृत्यभिप्रेत स्यात्तदा तत्प्रकरणे
तत्सत्यमिति न श्रूयात् तन्मिथ्येत्येव श्रूयात्, ब्रह्मणोन्य “त्रात्मवेद सर्वं” “ब्रह्मवेद सर्वं”
मित्यत्र मिथ्येद सर्वमित्येव प्रवेत्तसात् सर्वस्य ब्रह्मरूपतैव श्रुतिसमता ॥ सा चाधिभूतस्यैव
ब्रह्मण सर्वरूपतये घटते ॥ यदि च तत्प्रकरणे सर्वस्य मिथ्यात्व समत तदा वसिषेधमुत्ते-
नैवोपसहारे नेति नेतिन्यायेन न त्वमसीत्येव बोधयितुमुचितं ननु त्वमसीति ॥ यत्तु
(कस्तस्यार्थ सत्ताभासस्य तिष्ठन्त्येवबोधनन सभरति वृत्त्यनियामकसवधस्याभावप्रति-
योगितानच्छेदकरम्) दिश्युक्तं तदपि न किञ्चित् ॥ वृत्त्यनियामकसवधस्याभावप्रति-
योगिताच्छेदकत्वे क्षतिविरहात् ॥ नच जनकत्वम्बत्वसामानाधिकरण्यादिसवधपात्रच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभायानामतिरेकत्वकल्पने गौरवमेव बाधकमिति वाच्यम्, जनकत्वं नास्ति
स्वत्व नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन जनकत्वस्वत्वाच्चभासस्य सर्वमतसिद्धतया तत्सवधा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभास्यापि तत्समनियतत्वेन समनियतानामभावाना चैकत्वेन
गौरवानवकाशात् ॥ अत एव राज्ञ पुत्र इत्यादौ स्वत्वसवधावच्छिन्नराजत्वावच्छिन्न
प्रकारकबोधस्वीकारे नना विरहितस्थले येन सवधेन यद्वत्त्वं यादृशस्थले बोध्यते नञ्
समभिन्याहारे तत्र तत्सवधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभासस्यैव बोध इतिनियमानुरोधेन
पुत्रो न राज्ञ इत्यत्र स्वत्वसवधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाससिद्ध्या तादृशवाक्यस्या
ग्रामाण्यापत्तिरूपदूषणेऽनिरर्थं कृत्वा राजस्वराभासवानुपपत्तिरुदर इत्यादिविशिष्ट
वैशिष्ट्याग्राहि प्रत्यक्ष प्रति सत्त्वसत्त्वगुणशब्दबोधसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वरूपनागौरव
पर्यन्तानुधावनमपि भट्टाचार्याणां समच्छते ॥ तिष्ठन्त्यालीक त्वमर्थेऽन्वयबोधायोगादि-
त्युक्तिस्तु जीवस्य नालीकत्वमितिपूर्वोक्तिविरुद्धा ॥ एवञ्च पूर्वापरानालोचनमूलत्वादुन्मत्त-
प्रलपितमिदम् ॥ किञ्च जीवन्त्यालीकत्वे स्वपदार्थे तत्पदार्थस्यामेदप्रतिपादने बाध ॥
सदलीकयोरमेदासमवाचक्ये च सत्त्वस्य पारिभाषिकत्वापत्ति ॥ अत एव नापि तिडर्या
भासस्त्वमर्थे बोधयितुं शक्यं तुच्छत्वेनानुयोग्यप्रतिद्वेदित्युक्तिरप्यमगता ॥ “अथवा
सत्यपि ज्ञानमर्थशब्दं करोति ही”ति न्यायेन तादृशबोधे बाधकाभावात्, इतरथा
नाऽसद्वारीद्व्यव्रान्वयबोधानुपपत्ति ॥ असत्त्वद्ववाक्यस्य तुच्छस्याभावानुयोगित्वासभ-
वात् तस्माच्च त्वमसीत्येव स्यात् ॥ यत्तु मध्यमपुराणानुपपत्तिकथनं तत्तु ‘युष्मदुपपद’ इति
पाणिनिगमसूत्रार्थज्ञानात् ॥ तेन हि युष्मत्पदसामानाधिकरण्ये मध्यमपुराणो विधीयते ननु
युष्मत्पदार्थसत्यत्वं इत्युक्तं तत्तुच्छं यतां युष्मत्पदे तत्सामानाधिकरण्यं हि युष्मदिति
तिडप्राच्यकारकवाचकत्वम् ॥ अत एवोक्तं “तिडप्राच्यकारकप्राधिनी”ति, दोषरे च
सामानाधिकरण्यमेकार्थबोधकत्वमित्युक्तं त्वयोप्यर्थन समानाधिकरण्ययुष्मदर्थबोधक-
शब्द उपपदे इति व्याख्यातम् ॥ युष्मदध्वानिगता च नैकविषयता दिश्युक्तम् ॥ तिड-
वाक्यस्य धातुत्वं सत्ताग्रयस्य युष्मद्वद्ववाक्यालीकन सामानाधिकरण्यमभावयुष्म

रञ्जदस्य सामानाधिकरणत्वानुपपत्त्या मध्यमस्यानुपपत्तिरलीके सत्ताश्रयामेदस्य बाधित-
त्वात् । युष्मत्पदसामानाधिकरण्ये मध्यमपुरयोभिधीयत इत्युक्तिस्तु युष्मदर्थेन यत्र
लोकस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यम इति कैयटोक्त्यननुसंधानमूलकैव ॥ किंच
“प्रत्यक्त्वापरभाजश्चेत्युपाधी कर्तृकर्मणोः । तयोः श्रुतिविशेषेण द्योतकौ मध्यमोत्तमा”-
विति हरिकारिकानुरोधेन प्रयोक्तृहंकारानास्पदचेतनस्य मध्यमप्राच्यस्यालीकत्वे मिथ्यात्वे
वा चिदंशे न विवर्तवाद इति पूर्वोक्तिविरोध इत्यलं विस्तरेण ॥ इति त्रयोदशखंडसं-
नाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ चतुर्दशखंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ तत्र
“परां चि खानी” स्याद्विश्रुतौ संसारिणां प्रत्यक्त्वेन शुद्धात्मज्ञानाभाव एवोक्तो ननु
सर्वथाज्ञानाभाव इति वदन् प्रष्टव्यः—शुद्धात्मपदेन धर्मसामान्यशून्यात्मग्रहणं वा
यत्किंचिद्वर्मशून्यस्य वा नाद्यः । प्रत्यक्त्वेनेत्यत्र तृतीयाया वैशिष्ट्यार्थकत्वे प्रत्यक्त्वस्यैव
धर्मतया धर्मसामान्यशून्यत्वासंभवात् ॥ प्रत्यक्त्वेन शुद्धात्मज्ञानस्यैवाप्रसिद्ध्या नांतरा-
त्मन्नित्यादिना तन्निषेधोप्यसंगतः स्यात् । द्वितीये यत्किंचिद्वर्मविशिष्टस्याप्यात्मज्ञानस्य
तद्विश्रययत्किंचिद्वर्मशून्यत्वस्याक्षततया घटपटादिज्ञानस्यापि यत्किंचिद्वर्मशून्यात्मज्ञान-
त्वेन संसारिणां तन्निषेधोऽसंगत एव ॥ यत्किंचिद्वर्मशून्यत्वेन तज्ज्ञानस्यालंङ्कार-
वृत्त्याप्यसंभवेन “कश्चिद्वीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत” इत्यप्यसंगतं स्यात् ॥ एवं सर्वथेत्यत्रापि
सर्वप्रकारेण सर्वधर्माविशिष्टत्वेनेत्यर्थकत्वेपि संसारिणां तादृशज्ञानासंभवेन तन्निषेधो
न युक्तः ॥ किंच नांतरात्मन्नित्यत्र शुद्धात्मगोधकपदाभावाद्विशेषनिषेधपरत्वं न युज्यते,
नहि घटं न पश्यतीत्यत्र शुद्धघटचाक्षुषाभाव एव प्रतीयते, न घटसामान्यचाक्षुष-
निषेध इति वक्तुं शक्यते, पीतघटचाक्षुषवत्यपि तथा प्रयोगापत्तेः ॥ नचांतरात्मज्ञानसममि-
व्याहारात्तया प्रतीतिरिति धार्यं, तस्य मप्यादिवाचकत्वेपि शुद्धवाचकत्वाभावादिति
संश्लेषः ॥ यत्तु (मुद्राराभिघातजन्यघटनाशं त्यक्त्वा पापनाशे दोषोक्तिमुंघे) त्युक्तं,
तद्विद्वन्मंडनपंचपर्याज्ञानात् ॥ तत्रहि ज्ञाननाशयत्वोक्त्या ज्ञानस्य चाज्ञानमात्रनिवर्तक-
त्वेनास्याप्यज्ञानकार्यत्वमुच्यत इत्युक्तं तस्य चायमर्थः—संसारस्य ज्ञाननाशकत्वमुक्तं तच्च
तस्याज्ञानकार्यत्वं एव घटते ज्ञानस्याऽज्ञानमात्रनिवर्तकत्वनियमादिति । एवं च तादृशनियमे
न्यमिचारप्रदर्शनाय स च तदा स्याददि ज्ञानस्यान्यनिवर्तकत्वं प्रदर्शितं स्यात् । तथाच
व्यवहारदर्शनां स्वरूपज्ञानेन पापानामज्ञानकार्यत्वेनोभयप्रायश्चित्तानां निवृत्तिदर्शनेन
ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वं न समभ्यतीति तादृशनियमानुरोधेन प्रपंचस्याज्ञानकार्यत्वं न
वक्तुं शक्यत इत्यभिप्रायः ॥ मुद्राराभिघातस्य ज्ञानरूपरामागतदोषदर्शनेपि न प्रवृत्तो-
पयोग इति तदभिप्रायं तद्व्यविध्यः शिक्षस्व यदि संडनेच्छा चेत् ॥ पापनाश एव भवति
न निवृत्तिरित्युक्तिस्तु कार्यस्यासत्त्वमभ्युपगच्छतो न शोभतेऽन्यथा सत्कार्यवाद आश्रितः
स्यात् “विद्वाद्यामरूपादिमुक्त” इत्यादिश्रुतिस्तु त्रिदुषि नामरूपनिवृत्तिं दर्शयति न
नामरूपत्वावच्छिद्यस्य सर्वस्यैवाभावं, तथा च तदनुसारिणां मतेपि ज्ञानस्य प्रपंचनिवर्तकत्वं
न समभ्यति तत्र प्रपंचशक्यपदाभावात्, अन्यथा सर्वपापप्रतिनिमुक्त इत्यादिवाक्यतोपि
पारशक्त्युज्ज्वलनाशयोधात्मरैषां न्यगंरासी जगति पापं नमुच्छिद्येत ॥ तस्माज्ज्ञानिनो नाम-

रूपविनिर्माणं एव श्रुत्यभिमत इति ॥ किंच ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेऽपि तत्कार्याहन्तामम-
तादिसत्सारस्यैव निवर्तकत्वं ननु प्रपचस्य तस्याज्ञानकार्यत्वाभावाद्गमनकार्यत्वाच्च ॥ ननु
ममतादिसत्सारस्यापि ब्रह्मकार्यत्वमनीकतृतीयमन्यथा प्रक्षेपः सर्वकर्तृत्वं हीयेतेति चेन्न ॥
ब्रह्मकार्यपदेन साक्षाद् ब्रह्मकार्यत्वस्य विवक्षितत्वादहतादिसत्सारस्याविद्याद्वारा ब्रह्मकार्य-
त्वाच्च व्यभिचारः ॥ त्वन्मते ब्रह्मज्ञानस्य जीवसृष्टद्वैतनिवर्तकत्वमेव नत्वीश्वरसृष्टद्वैतनिवर्त-
कत्वमपि अत एवोक्तमीश्वरेणापि जीवेन सृष्टद्वैत द्विधोच्यते ॥ विद्येके सति जीवेन द्वयो-
वध स्फुटीभवेदित्युपक्रम्य- अथाधक साधकं च द्वैतमीश्वरनिर्मितम् ॥ अपनेतुमशक्य-
चेत्यास्ता तद्विष्यते कुतः ॥ अग्रे च- यद्यध्वेन्मानसद्वैत तद्विरोधेन शाम्यति ॥ अभ्यसेद्योग-
मेवातो ब्रह्मज्ञानेन किंयद- ॥ तात्कालिकद्वैतसत्तावप्यागामिजनिक्रिया ॥ ब्रह्मज्ञानं विना न
स्यादिति वेदातर्हिडिम इत्यादिना तथा च स्वमतमज्ञात्वैव प्रपचस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे प्रक्षेपः ॥
नच जीवकल्पितसत्सारातिरिक्तं प्रपचो नास्त्येतिवक्तुं युक्तम् ॥ नास्तिकमतप्रवेशापत्ते-
सर्वधृतिविग्रहापत्तेश्चेति ॥ नैवात्मनो न वेदश्चेति भगवदुक्ताप्रविदेकस्तयोर्व्योसादिति तस्यैव
समृत्तिरिति तयोर्व्यो वित्रेकोत्सौ ससृति सामानाधिकरण्येनानान्वयसंभवे यस्येत्यध्याहारेण
यहुमीह्याश्रयणे वा माताभावाद्गौरवाच्च ॥ एतच्चैतद्वाग्यानुसारेण- 'य एष सत्सरतरु-
पुराणो मायामयो वेदः स वेदवेदेत्यादिपुराणत्रायैर्यं मायामयत्प्रमुक्तं तदप्यत्रासृष्टिरूप-
सत्सारस्यैव न तु प्रपचस्य । तन्नाशे ब्रह्मविदामाचार्यत्व न स्यादित्युक्तं निम्नतरतः प्राक् ॥
“यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यती”त्यादि श्रुतिस्तु सुपुष्पिविषया न मुक्ति-
विषयेत्युक्तं स्वाप्ययसपत्योरिति सूत्रे सदसतो संबधस्य त्रयानगीकृतत्वेन मायाब्रह्मणो
संबधभावः ॥ स्वप्नदृष्टावमात्रेणासत्त्वत्वं तु न संभवति श्रुतिसूत्रविरोधात् ॥ यत्तु
(यद्यपि जागरदृष्टमस्मरीचिभिर्न स्वमतपोपशमसथापि जागरमात्रेण तदुपशमोऽस्त्येव)
त्यादिविलपितं तदपि तत्रत्यपूर्वपक्षज्ञानात् तत्राविद्याया अस्तरे ब्रह्मणि तत्संबधो न
स्यात् संबधस्य द्विष्टत्वादित्याक्षेपे सत्तेन संबध प्रतीयत इत्युक्ते उक्तं स्वप्नप्रतीततरणी-
किरणवारोपतत्स्य जागरितदृष्टमस्मरीचिजलधिपीपिषिभ्रमस्तदुपशमाभिमानेन सुखि-
त्याभिमान इति तथा च तादृशप्रभे तादृशोत्तरेण कृतकृत्यताप्रामय दृष्टात इति ॥ तत्र
ब्रह्मदर्शनेनस्य दार्ष्टान्तिकत्वव्यथनं रज्जुज्ञानादेव । अत एवास्ततोपि प्रत्यायिका विद्या साक्षा-
सतीत्यादिनाऽपमेयार्थो विशदीकृतो विद्वन्मदन इत्यलम् ॥ असतोपीति इन्द्रियादेः स्वप्ने
सरमत्यापकृत्व यत्तु तदपि रज्जुवत्ते विरुद्धं त्वन्मते स्वप्नस्य साक्षिवेद्यत्वाभ्युपगमात्
कृटकल्पणादेरपि कार्यापणत्वेन ज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वमिति तज्ज्ञान सत्यमेव ॥
किंचासंख “सदेतुत्वे कथमसत्त सजायत” इति श्रुतिविरोधः । एतेनासत्त सत्सदेतुत्वे
को दोष इति निरस्तम् ॥ किंच दृष्टातानुरोधेन सर्वं स्वीकृत्यतस्त दृष्टात त्यक्त्वा श्रुत्यनु-
सरणमपि नोचितम् ॥ न तावतापीष्टसिद्धिस्तत्र प्रपचस्य सत्यत्वेन प्रतिपादनम् ॥
“तत्सद्वा तदेवानुप्राविशत्तच्च त्यचाभव”त्यादि श्रुतौ ब्रह्मण एव जगद्रूपत्वमुक्तम् ॥
तस्माज्जगद्रूपत्वमपि ब्रह्मणि वास्तवमेव न मायिकम् ॥ कल्पना तु लोकानुसारिण्येवेति
नास्तत्त सदेतुत्वं यदपि (परिस्थितिना तत्क्षणमेव तददर्शनादुत्पत्त्यं साधयति
प्रा. ३

तथाह त उपलब्धिक्षणेऽनुपलब्धेरभावा) दिव्यादि कुतर्कोद्भावन तदपि न किञ्चित्
 तत्क्षणमित्यस्य दर्शनक्षणानतरक्षणार्थकत्वादित्यथा महादामिहितार्थं तत्क्षणमित्यदृष्ट-
 प्रमाणमित्यत्र तवाप्यगति स्यात् ॥ अभिधानस्य तच्छब्देन विवक्षणेऽभिधानक्षण एव
 आविर्भावीकारे क्तप्रत्ययार्थविरोध ॥ एव “इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्र
 निमित्तत्वा”दिति सूत्रभाष्ये मनुष्यपुद्गल कदाचित्तत्क्षणे हस्ती भूत्वा देवो वा
 पुनर्मनुष्यो वा भवेदित्यादिशकराचार्योक्तावपि तत्क्षण इत्यत्र तच्छब्देन मनुष्यपुद्गल-
 लक्षणोपादाने एकक्षण एव सघातद्वयोत्पत्ते परानभिमततया सगति स्यात् । सघाता
 त्सघातातरमुत्पद्यमानमिति पूर्वोक्तिविरोधश्च तस्माद्यथा तत्र तत्क्षणानतरक्षण एव
 विवक्षितस्तत्रापीति न दोष तादृशक्षणश्च तत्पदार्थनाशकत्वेन लोके क्लृप्ता या सामग्री
 तदसमवहितो ग्राह्यस्तथा च न स्वल्पकालनष्टघटादौ व्यभिचार वस्तुतस्त्वस्मन्मते
 वस्तुतस्त्वेऽसत्त्वे च श्रुतिरेव प्रमाण न युक्ति । एव च तदुक्तयुक्तिभिरेव त्वन्मते दोषो
 विद्वन्मदने प्रतिपादित ॥ अत एव सप्रति त्वद्वीलैव विचार्यत इत्युक्तम् ॥ तत्र
 दर्शनादर्शने दोषास्तवयोक्तास्ते त्वय्येव निपतिता । अस्मासु तत्प्रदर्शनं तु त्वदुक्तं मौख्यं
 त्वय्येव प्रकाशयति ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना तत्तन्मन्त्रादीना व्यावहारिकसत्त्वमाश्रित्य
 तत्कार्याद्भेद प्रतिपादयन्न एव ॥ व्यावहारिकप्रातिभासिकसत्त्वयोर्भेदस्य वक्तुमशक्य
 त्वात् ॥ किञ्चित्कालस्थायिनि प्रातिभासिकसत्त्व बहुकालस्थायिनि व्यावहारिकमित्युक्तौ
 स्वल्पकालनष्टघटादौ प्रातिभासिक बहुकाल दृश्यमानस्वभावादौ व्यावहारिक सत्त्वमापद्य
 तेति दिक् ॥ इति चतुर्दशखण्डलनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र पूर्वपक्ष
 इत्यादे पचदशखण्डलनाभासस्याभासत्व प्रदर्श्यते ॥ (तत्र पूर्वपक्ष आरम्भादे पूर्व
 द्रव्यनाशो मानाभाज) इत्युक्तं तदपि पूर्वपक्षाविचारणादेव ॥ पूर्वपक्षे पूर्वद्रव्यनाशस्या
 नुक्तत्वात् ॥ न चा ‘विनाशी वारेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मे’ति श्रुतेर्नाशासम्भाव्येत्युक्ते
 स्तथाज्ञातमिति वाच्यम् ॥ तादृशश्रुतेरात्मनो नाशासम्भाव्याजीवस्वरूपनाशेनाभेदो यदि
 प्रतिपाद्यते तदापि तदभेदो न सम्भवतीत्यभिप्रायात् तथा च त्वन्मतनिरासार्थमेव तदुक्तं
 नारम्भादनिरासार्थमित्यवेहि ॥ तादृशश्रुतिघट्टकानुच्छित्तिधर्मेतिपदस्यानुच्छित्तिधर्मा
 यथेत्यर्थकत्वे विनाशीत्यनेनैव तदर्थस्य प्रतीतत्वेनास्य वैयर्थ्यं स्यात् ॥ न च तत्प्रति
 पाद्याविनाशित्वे हेतुप्रदर्शनमनुच्छित्तिधर्मेत्यनेनेति न तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् ॥ तत्रानु-
 च्छित्तिपदेन नाशविवक्षणेऽविनाशित्वमेवाविनाशित्वे हेतुरित्युक्तम् ॥ तथा चात्माश्रय
 तस्मादेतुप्रदर्शनपरत्वेपि न विद्यते उच्छित्तिर्येषा तेऽनुच्छित्तयस्तादृशा धर्मा यथेत्यर्थं
 क्त्यमेव सत्यम् ॥ एव च स्फुरसादीना नित्यत्व यथाश्रयस्य नित्यत्व विना न सम्भवति
 तथा धर्माणां नित्यत्वमपि धर्मेनित्यत्वज्ञापक सद्विनाशित्वे हेतुरिति बोध्यम् ॥ यत्तु
 दृष्टिमत्त्व धर्मेत्य तदाधारत्व धर्मित्वमित्युक्त्वा सर्पतरस्य रज्ज्वृत्तित्वेपि सर्पवृत्तित्वादेव
 धर्मत्वोपपत्तेरित्युक्तं तदसंगत यद्यनिर्यचनीयमेव सर्पत्व तत्रोत्पद्यत इत्युच्यते तदा
 तत्रावर्तमानस्य तत्रोत्पत्तेरसम्भवादुत्पद्यत इत्यसंगतम् । नचात्रिधमानमेव प्रतीयत इति
 वाच्यम् । असत्स्थितिप्रसंगात् न चानिर्यचनीयमेव तदनुत्पत्तिमिति वाच्यम् ॥ तादृश-

मानाभावात् किंच त्वन्मते जगत एव तादृशत्वेन घटत्वादिकं परित्यज्य रज्जुपर्यन्तानु-
 ध्यानं व्यर्थमेव नयनगतपीतत्वस्य शंसादिवृत्तित्वेपि तदधर्मेत्वादिति कथनं तु शास्त्रा-
 नभिज्ञत्वं धोतयति ॥ नयने पीतरूपानङ्गीकारात् नयनस्य तैजसत्वात् पित्तद्रूपितत्वेपि
 कालिंदीजलनीलिमापदौपाधिकमेव पीतत्वं न यास्त्यम् ॥ एवमपि शंसे तद्वृत्तित्वं
 तु कथंचिदपि न संभवति ॥ साहसमाश्रित्य तद्वृत्तित्वं स्वीकारे तदधर्मेत्यादित्यसंगतं
 नीयमेव तच्च तच्छब्दनिरूपितत्वमिति चेद्वृत्तित्वं किं त्वन्मते नानिर्यचनीयं येन तच्छब्दनि-
 रूपितं पीतत्वं स्वीकुरुते ॥ श्रीद्वैपातखंडनचतुर्थपरिच्छेदस्य द्रूपणैर्निरूपयितुमशक्य-
 स्य लाक्षणत्वे तादृशपरिच्छेदस्य द्रूपणैर्न तमानतादीनामभावात् तादीनां च निरूपयितुम-
 शक्यत्वेन तद्वदितत्रिकांलाभाध्यतरूपसत्यस्यापि निरूपयितुमशक्यतया तस्यापि ग्रहा-
 लक्षणत्वं न स्यात् ॥ यत्तु तयोरजत्वेन संयोगाभावकथनमयुक्तमित्युक्त्वाऽजयोः
 संयोगे बाधकाभावादित्युक्तं तदपि हेतुज्ञानात् न ह्यजत्वं संयोगाभावे हेतुः किंतु
 विमुक्त्यमत एव टीकाकृतापि विधुतिरवयवयोः क्रियायवराहित्याज्जन्यः संयोगो न
 वस्तु शक्य इत्युक्तम् । अणुरूपस्य जीवस्यायित्वस्वीकारे समवायसंबंधे तत्स्वीकारे
 सायवत्तापत्तिरेव बाधिका ॥ एतेन जीवस्याश्रितत्वं इत्यादिकं निरस्तम् ॥ यैः स्वरूप-
 संबन्धः स्वीक्रियते तन्मते यस्य येन संबंधस्तस्य तदतिरिक्तत्वं स्वीक्रियते । अत एव
 ध्वंसादीनामधिकरणात्मकत्वमपि सगच्छते ॥ अत एवाधिकरणस्य कैवल्यमभावात् न च
 कैवल्यं दुर्निरूपमिति बाध्यम् ॥ प्रतियोगिविनाभूतस्वरूपस्यैव तत्वात् यत्तु (अंशा-
 शिभाभेदेत्याद्यसंगतम्, औपचारिकत्वप्रसंगात् न हि हस्तादिदेवदत्तादिर्भवती) व्यायुक्तं
 तत्रोच्यते हस्तादिपदेन शिरसोपि ग्रहणं न वा बाधेऽन्यवत्वेन देवदत्तानात्मकस्य तस्य
 छेदेपि हस्तादेच्छेद इव देवदत्तहननप्रायश्चित्ताभावप्रसंगात् ॥ द्वितीये तस्यायवत्वा-
 नुपपत्तिस्तस्माद्वह्नादीनां देवदत्तत्वे तत्र वाचनिकस्वरूपप्रायश्चित्तस्य बाधकत्वाच्च संपूर्णे
 प्रायश्चित्तम् ॥ एवं चांशांशभावेपि नौपचारिकत्वम् ॥ किंच जीवग्रहणोः स्वरूपस्य
 वैदैक्यमधिगम्यत्वाद्देवे चांशाशिनावस्यैव प्रतिपादितत्वात्तथैवामेदोपि प्रतिपादितः नहि
 ग्रहणस्वरूपं चक्षुरादिगम्यमलौकिकत्वादस्वरूपित्वेन तत्र चक्षुरादीनां सामर्थ्याभावात् न
 च पूर्वजंछे रूपरहिताकाशपिपकचाभुपस्योक्तत्वेन तद्विरोध इति बाध्यम् ॥ आकाशस्य
 रूपरहितत्वे प्रमाणाभावात् तत्रापि पञ्चीकरणप्रक्रियया रूपवत्त्वसंभवात् ॥ यत्तु
 तद्वहीतत्वादित्यत्र स्पर्शपरामर्शौ न संभवत्प्रकृतत्वादित्युक्तं, तदपि मंदम् ॥ नहि
 प्रक्रम्यमानार्थग्राहकत्वमेव तच्छब्दस्यापि तु बुद्धिस्थवाचकत्वमपि तथा च स्पर्शान-
 मित्युक्ते स्पर्शस्यापि बुद्धिविपर्यवत्तदोघने बाधकाभावात् ॥ तद्विदार्योपसर्जनत्वादिति
 हेतुरप्यसंगतः स्पर्शस्य तद्विदार्योपसर्जनत्वाभावात् किंच सर्वं नामानुत्सर्गतः प्रधान-
 परामर्शित्वं प्रायिकं अन्यथा—“द्वैतैते राजमातंगस्तस्यैवामी तुरंगमा” इत्यादौ तच्छब्देन
 राजः परामर्शानुपपत्तेः यत्तु परिशेषेणेत्यादिना टीकाकृतदुक्तमनूय टीकाकृतश्रार्थाकमत-
 नुवाद्दोऽसंगतश्चार्थाकस्य ग्रहणैकप्रमाणत्वादित्यादित्युक्तं, तदपि शास्त्रहृदयानभिज्ञ-

त्वादेव नहि परं प्रति स्वमतसिद्धप्रमाणेनैवोपस्थातव्यमिति नियमोऽन्यथा प्रत्यक्षभि-
 ज्ञेऽप्रामाण्यं तेन कथं साधनीयमिति वक्तव्यं प्रत्यक्षेणैवेति चेत्तर्हि प्रत्यक्षप्रमाणभिज्ञेपु
 प्रत्यक्षेण प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्निश्चेतुमशक्यत्वेन तत्सिद्धिर्न स्यात् प्रत्यक्षातिरिक्तं न
 प्रमाणमिति वाक्येन चेत्प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धेरभावात् न्यूनत्वं स्यात् यादिनोऽनास्तत्वेन
 तद्वाक्यमात्रेणार्थसिद्धेरभावात् यदि च प्रत्यक्षातिरिक्तं न प्रमाणं प्रमितिकरणतावच्छेदक-
 रूपशून्यत्वादिति हेतुनेत्युच्यते तदा प्रतिज्ञादिना प्रत्यक्षभिज्ञे व्याप्तिज्ञानरूपेऽनुमाने
 प्रमितिकरणतावच्छेदकं व्याप्तिनिश्चयत्वमस्त्येवेत्यसिद्धावुद्गाहितायां व्याप्तिज्ञानत्वं
 व्यभिचाराप्रकारकत्वासमानाधिकरण स्वच्छिन्नोत्पत्त्यव्यवहितं प्राक् क्षणव्यापकव्यभि-
 चारप्रकारकज्ञानसामग्रीकज्ञानमात्रधर्मत्वादिति हेतुनैवासिद्धिः परिहर्तव्या ॥ एवं
 चानुमानस्याप्रामाण्ये तादृशहेतौ तद्धाने वानुमितिकरणतावच्छेदकधर्माभावज्ञानेन
 प्रत्यक्षातिरिक्तेऽप्रामाण्यानुमितिरिति प्रत्यक्षमात्रस्यैव प्रामाण्यं तन्मते न सिध्येत् किंच
 चार्वाकमतेऽनुमानस्याप्रमाणत्वे शिष्यं प्रति प्रत्यक्षातिरिक्तं न प्रमाणमित्युपदेशोपि
 तेषां न युज्यते उपदेशस्य शिष्यसदेहविपर्ययनिवृत्तिरूपेऽसाधनताज्ञानजन्यकृतिजन्य-
 त्वात्परकीयसशयविपर्यययोरप्रत्यक्षत्वात्तस्मादनुमानस्य प्रामाण्यमनिच्छतोपि चार्वाकेण
 स्वीकार्यं अनुमाने स्वतः प्रामाण्यस्वीकारे प्रामाण्यसशयानुपपत्तेः ॥ एतेनानुमानमपी-
 त्यादिकमसगतम् ॥ आसत्त्वं न यथार्थवादित्वं याथार्थ्यानिरुक्तेः ॥ तद्वति तत्प्रकारक-
 त्वादिरूपस्य हृदो बह्निमानित्यादि वाक्यजन्यबोधेपि सन्वात्तस्यापि बह्वित्ववति बह्वित्य-
 प्रकारकत्वादित्यत्र विस्तरः किंच यदा कदाचिद्यथार्थवादित्वं सर्वसाधारणत्वादव्यापत्त-
 कम् ॥ यावज्जीवं यथार्थवादित्वं दुर्लभं यथाकथंचिदनुगमे तु यथादृष्टवादित्वरूपलक्षणे-
 प्यनुगमसंभवात्तत्परित्यागोनुचित इति ध्येयम् ॥ धर्मस्यालौकिकत्वे न तद्विचारोपि
 न लोकरीत्या पूर्वमीमांसायामतः पूर्वमीमांसोच्छेद इत्यसगतम् ॥ व्यासेन लोकरीत्या
 विचारितमित्युक्तिर्व्याससूत्रार्थापरिज्ञानादेव ॥ इति पञ्चदशखंडखंडनाभासस्याभासत्व-
 प्रदर्शनम् ॥ तत्र तावन्नेत्यादिषोडशखंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ तत्र
 नानाशब्दस्यानेकार्थकत्वमव्ययानामनेकार्थत्वादन्वया प्रकृतिप्रत्ययलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वे
 विनाशब्दस्यापि त्रिशोपार्थकत्वापत्तेर्नानाशब्दस्य निषेधार्थकत्ववत् ॥ “सोऽन्वेष्टव्यः स
 विजिज्ञासितव्य एतमेव विदित्वा मुनिर्भजति य आत्मनि तिष्ठ” इत्यादिष्वपि भाष्य-
 युक्तास्तु श्रुतिषु नानाविधव्यपदेश एव न तु भेदस्य व्यपदेशः ॥ एवं च स च भेदं वक्तु-
 मर्हतीत्यसगतम् । नञो भेदमात्रार्थकत्वाभावात् ॥ जीयस्यांशत्वे तु “ययाग्नेः क्षुद्रा
 विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्यग्नेः सास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे एवात्मानो व्युच्चरन्ती”
 त्यादिश्रुतिरेव प्रमाणं । एतेन (विरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मातिरिक्तत्वाभावासिद्धावपि तदंशत्वं
 केन सिध्ये) द्विनि परामुम् । अभेदमात्रेणाशत्वासाधनाच्छ्रुत्यैवांशत्वसाधनादभेदेनांश-
 त्वोक्तौ तु ब्रह्मणोऽप्यंशत्व स्यादिति पूर्वपक्षोप्यकिंचित्करः । श्रुतौ ब्रह्मणांशत्वाप्रतिपादनात्
 ब्रह्मणि विरुद्धा धर्मास्तु श्रुतिप्रतिपाद्या एव स्वीक्रियते नान्य इत्युक्तं जीवस्याणुत्वं तु
 पूर्वमेव प्रपंचितम् ॥ यत्तु (भेदव्यपदेशमात्रस्यांशत्वसाधकत्वं तु वदन् व्याख्यादिरीति-

मंजानुपेक्ष्य) इत्यादि प्रलपितं तदपि भ्रातृत्वाद्वाहि स्यात्सैरंशत्वे नानाव्यपदेशादिति पंचम्यंतातिरिक्तो हेतुः प्रदर्शितो येन तन्मात्रस्य नांशत्वसाधकत्वं स्यात् ननु नानाव्यपदेशः सोन्येष्ट्यः स विभिज्ञासितव्य इत्यादिकः स च स्वामीभूतसारूप्ये वियुज्यत इति नांशत्वसाधक इति चेत् स्यादेवं यदि नानाव्यपदेशस्तावन्मात्र एव स्यात् भवति तु “यथाग्नेर्विस्फुलिगा व्युत्तरंत्वेवमस्मादात्मनः सर्वं एवात्मानो व्युत्तरंतीत्यादिकोपि ॥ स च न त्वदुक्ते सारूप्ये युज्यते नचैव “मन्यया चापि दासकितवादित्वमपीयत एव” इति सूत्रांशस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् ॥ श्रुत्यंतरे “ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे कित्वा” इत्यादिना दाशादीनां ब्रह्मत्वं प्रतिपादितं तच्च जीवानां ब्रह्मकार्यत्व एव घटते ॥ तथा य इत्यादि श्रुतौ प्रतिपादितानां प्राणलोकादीनामिव जीवानामपि कार्यत्वं स्यात्तथा च “नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य” इति पूर्वसूत्रविरोध इत्याक्षेपोद्वारार्थकत्वेन सार्थकत्वात् कथं दर्शनेनाक्षेपोद्धार इति चेच्छृणु ॥ पूर्वोक्तश्रुत्या स्याज्जीवानां कार्यत्वं यदि दाशाद्युद्देशेन ब्रह्मत्वं विधीयेत ॥ विधीयते त्वन्यथापि दासत्वकितवत्वादिकं ब्रह्मणि ॥ एवं चेमे कित्वा इत्यादौ इदमास शरीरस्य परामर्शाच्छारीरत्वेन अंशत्वेन ब्रह्मोद्देशेन विधानमंशत्वमेव प्रतिपादयति न कार्यत्वम् ॥ तथा च जीवस्य स्वरूपतो जन्माभावेन कार्यत्वाभावात् ब्रह्मणः सकानाद्द्विस्फुलिद्वचद्विभाग एव नोत्पत्तिरिति नोक्तसूत्रविरोधः ॥ एतेन किंचेत्यादिकमपास्तम् ॥ आभासस्य नालीकत्वमिति तु न युक्तं तस्यालीकत्वाभावे सत्यत्वप्रसंगात् तथात्वे द्वैतापत्तिः ॥ किंच जीवस्य प्रतिविंबात्मकत्वे प्रतिविंबस्य च त्वन्मते मिथ्यात्वाज्जीवस्यापि मिथ्यात्वतन्नियामकत्वमीधरे न संभवति तथा च “य आत्मनि तिष्ठति”त्यादिकायाः श्रुतेर्विरोधः ॥ नच स्वात्मप्रपंचस्य मिथ्यात्वेपि तन्नियामकत्वं यथेश्वरस्य तथा जीवन्नियामकत्वमपि सेत्स्यतीति वाच्यम् ॥ स्वात्मप्रपंचस्य साधामात्रत्वेन तन्नियामकत्वाभावेपि श्रुतिविरोधाभावेन दृष्टांतसिद्धेः ॥ न च जीवस्यापि मायिकत्वमेवेति वाच्यम् ॥ भजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे । “नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य” इत्यादिस्मृतिस्मृतिविरोधापत्तेः ॥ एतेन किंचेत्यादिकमपान्तम् ॥ यत्तु “नैया तर्केण मतिरपनेये”त्यादिश्रुतौ तर्कनिषेधस्तु श्रुतिप्रतिकूलतर्कविषय इत्युक्तं तत्राभिनोऽनंशत्वसाधकस्तर्कः श्रुतिप्रतिकूलो न वेति ॥ सांशत्वप्रतिपादकश्रुतिप्रतिकूलत्वेपि “निष्कलं निष्क्रियं शांतं”मित्यादिश्रुत्यनुगृहीत एवेति चेत्तर्हि द्विविधश्रुत्यनुगृहीतेन विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपेण किमपराधमिति स एव कुतो नांगीकियते ॥ किंच तादृशतर्कानुसरणे—“ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन” इति स्मृतौ “अंशो नानाव्यपदेशा”दिति सूत्रे चांश इवांश इत्यादिलक्षणाकल्पनगौरवं स्यात् ॥ श्रुत्यनुगृहीततर्को बलवान्निरयुक्त्वा “न कर्मणा न प्रजये” त्यादि श्रुतेः प्राबल्यं न्यायोपबृंहितश्रुतेः प्राबल्यदर्शनमत एवेत्यादिना कथकसंप्रदायविरुद्धम् ॥ न्यायाप्रदर्शनान्यूनत्वं च दोषः ॥ यत्रमानप्रस्तर इत्यादावपि सामानाधिकरण्यदर्शनेन तच्छ्रुतेर्नामपरत्वं भेदपरत्वं स्तुतिपरत्वं वेति संदेहे न्यायात्स्तुतिपरत्वरूपतात्पर्यावधारणं भवति ननु न्यायाच्छ्रुत्यर्थस्य बाधोऽन्यथा नीमांसायाः श्रुतिप्रतिकूलत्वमेव स्यात् । तथाच यत्रमान-

प्रस्तर इत्यादौ श्रुत्यर्थबाधं वदन्नुपेक्ष्य ॥ स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्वयवहारतः । इति याज्ञवल्क्यस्मृतावपि-निहुते लिखित नैकमेकदेशे विभाषित ॥ दाप्य सर्वान् नृपेणार्यो न ग्राह्यस्त्वनिवेदित ॥ अनेकार्थाभियोगेपि यावत्ससाधयेदनी ॥ साक्षिमिस्त्रावदेवासौ लभते साधित धनम् ॥ इत्यनयो स्मृत्योर्विरोधे सति तद्विरोधपरिहाराय न्यायस्यो-त्सर्गापवादलक्षणस्य समर्थत्व प्रतिपादितम् ॥ तच्च विषयभेदेन तयोर्व्यवस्थापन एव सम्भवति न श्रुत्यर्थबाधे ॥ एव च तर्कस्य श्रुत्यर्थबाधकत्वमुक्त्वा अत एव याज्ञवल्क्यो व्याहेत्यादिना यत् प्रलपित तदसंगतमेव ॥ अत एव श्रुते सर्वप्रमाणेभ्य प्राबल्यमपि संगच्छते ॥ यदि तर्कस्य श्रुत्यर्थबाधकत्वमित्येव तवाग्रहः, तदा शाक्यबुद्धादिप्रदर्शित प्रबलतर्कानुसारेण श्रुत्यर्थबाधमंगीकृत्य तन्मतमेव कुतोऽनादिश्रिय ॥ यत्तु (जीवस्ये-वेतरस्यापि ब्रह्माभेदे सर्वोपपत्तावन्यतरपक्षपातोऽनुचितः) इत्युक्तं, तदपि तदैव युज्याद्यदि यथेतरस्य ब्रह्माभेदप्रतिपादका श्रुतिर्दृश्यते तथैव तस्याशत्वप्रतिपादिका स्वस्वरूपेण नित्यत्वप्रतिपादकापि काचिच्छ्रुतिरपलभ्येत । अथवा तर्कस्य श्रुतितः प्राबल्यमस्मन्मते स्यात्तदा त्वदुक्तो दोषः स्यात् ॥ जीवे चाणुत्पन्नाशत्वस्वरूपेण नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिदर्शनात्तत्र पक्षपातः श्रौतानामुचितः एव ॥ एव चास्मन्मते-ममैवाशो जीवलोके जीवभूतसनातनः । इति स्मृतिरपि संगच्छते ॥ तन्मते तु तत्रापि अश इवाश इत्यादिलक्षणाश्रयणे सनातनादिपदस्याप्यर्थान्तरकल्पने गौरवः स्यात् ॥ एव नैप तर्केणेत्यादिप्रामाण्याच्छ्रुत्यर्थविरुद्धे न तर्केण श्रुत्यर्थबाधस्यानुचितत्वात् तदुक्ततर्कानामनुपादेयतैव ॥ भ्रातिमूलानां सात्यादिसमयानां तदुक्तस्मृतीनां च निरासार्थं द्वितीयाध्यायसूत्राणि व्यासैरारब्धान्यस्य दाचार्यैश्च व्याख्यातानि ॥ एतेन श्रुतिविरोधपरिहारार्थं द्वितीयाध्यायसूत्राणीति त्वद्विरा-पोपि निरस्तः ॥ श्रुतिसमतस्य न्यायस्य विचार आदृतत्वावधारणमनादृत्येत्याद्यसंगत मोक्षस्य कर्मतत्यागोभयसाध्यत्व इष्टापत्ति जीवस्यानशत्त्वं तु श्रुत्यसमतत्वादनुपादेय जीवस्याशत्वत्तु “मत्प्रणोदपि च स्मर्यत” इत्यादि सूत्रैर्दृष्टीकृत त्वन्मते तु तयोः सूत्रयोर्विरोधोपि ॥ तदुक्त जीवस्यानन्त्याभिन्नत्व त्वशत्वेन तादात्म्यादेव भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यम् ॥ नच निर्याकर्मतः प्रवेशापत्तिरिति वाच्यम् ॥ तन्मते भेदस्य वास्तवत्वात् ॥ भेदाभेदयोर्विरोधस्तु वास्तवयोरेव ॥ एतेन भेदाभेदयोर्विरोधेनैकग्रानवस्थानाच्चेत्यसंगतम् ॥ किंच भेदाभेदयोर्विरोध इत्यपि सामान्येन न सम्भवति ॥ यत् किंचित्प्रतियोगिकभेदवति घटादौ स्वाभेदसत्त्वाद्यापि तत्प्रतियोगिकभेदस्तत्प्रतियोगिकाभेदविरोधीति सयोगिभेद-तद्भेदयोरेकस्मिन्वृक्षे सत्त्वादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ यत्तु (विस्फुलिङ्गानां वन्द्यभेद वदन्नेव प्रष्टव्य विमिश्रे विस्फुलिङ्गात्मकवद्भेदरभिन्ना उत उपादान वद्वि ॥ नाद्यः ॥ जीवस्य तादृशदृष्टानेन स्वसादेवाभेदसिद्ध्या ब्रह्मणस्तदसिद्धेः) रित्यादिप्रलपित तदप्यज्ञानात् ॥ विस्फुलिङ्गो वद्विरित्यादिप्रतीतिः प्रमात्वानुरोधेन वद्वग्भेदो विस्फुलिङ्गे प्रतीयते ॥ तत्र वद्विरित्यादिच्छाभेद एव तादृशप्रतीतिविषयः सन्तु वद्विवावच्छिन्नयत्किंचिद्वद्वग्भेदेऽप्युपपद्यतेऽन्यथा घटो द्रव्यमित्यग्राप्यभेदान्वयबोधनापत्तेः द्रव्यत्वावच्छिन्नयावद्द्रव्याभेदस्य तत्र बाधितत्वात् ॥ किंच विस्फुलिङ्गा स्वात्मकवद्भेदरभिन्ना उत उपादान वद्वेरित्याकारक

पूर्वपक्षोऽप्यसंगतः ॥ विस्तृज्जिह्वाणात्मकमह्वेर्विस्तृज्जिह्वाणापादानत्वासंभवात् ॥ नहि
घटाकारणमप्राप्ताया मृदा घटोपादानत्वं दृष्टम् ॥ एवं च यथा विस्तृज्जिह्वाणा-
शोऽभित्यसत्त्वादन्यमिन्नत्वमेवं जीवे महांशो महाभिरसत्त्वमयाधितमेवेति संक्षेपः ॥
एतेनांतेऽप्युच्यतेऽर्थे येषां संगतो विकल्पो निरस्तः ॥ नच पटेषादिषु विषमो
दृष्टांतः पटस्य संतृपादानत्वासंभवात् ॥ सर्वथाचकपदस्य प्रकृतेऽभायेन सर्वग्रहाभेदो
न संभवतीति कथनमयुक्तम् ॥ महांशस्य जीवस्य व्युत्थारणात् पूर्वमपि महात्वात्पक्षादपि
महांशस्येन महात्वात् पुनरविभागेऽपि महात्वादसन्मते सर्वदैव महाभेदः संभवति
तथा च रज्जुक्तस्य कथं घनेन दृष्टांतेन सर्वदा महाभेदोपादिनमेव दृष्टसिद्धिरिति पूर्व-
पक्षस्यानङ्गताः ॥ यच्च तस्मादुपाधिनिर्गमनेनैव जीवनिर्गम इति स्वसिद्धांतप्रतिपादनं
तत्तुच्छतरमेव ॥ जीवस्यैवोपाधिकस्य मानाभावात् ॥ किंच उपाधेर्निर्गतस्य जीवत्वा-
पादकत्वमनिर्गतस्य वा नाद्यः जीवस्य सादित्वापत्तेः ॥ तथा सति संसारस्यापि
सादित्वापत्तिः ॥ नापि द्वितीयः ॥ अनिर्गतस्योपाधित्वे मानाभावात् ॥ नचानिर्गतस्या-
प्युपाधित्वं स्वीक्रियत एवेति वाच्यम् ॥ तथा सति मुक्तानामपि जीवत्वापत्तिर-
निर्गतोपाधीनां कारणात्मना सत्त्वात् ॥ एतेन घटाकारणजीवाविर्भावो युक्त इत्यपि
निरस्तम् ॥ किंच घटाकारणजीवाविर्भावस्वीकारे यथा घटाकारणस्य न संज्ञांतरे तथैव
जीवेति संज्ञा तस्य न स्यात् ॥ तस्मादोपाधिको जीव इत्यसंगतमेव ॥ इति पोटद-
ण्डखंडनाभासस्याभासत्तत्प्रदर्शनम् ॥ अथ भगवदिच्छया जीवसैश्वर्यादीत्यादि सप्तदश-
खंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते । तत्र जीवसैश्वर्यादि विरोधाभावेऽपि वैषम्यं न
संभवति वैषम्यं नैषुष्यं च भेदे संभवति नत्वात्मसृष्टादीभ्यः स्वयमेव लीलार्थं
स्वेच्छया तत्तद्रूपेणाविर्भूतः पुनश्च मर्यादामार्गानुसारेण तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तत्कर्मा-
नुरूपं फलं ददाति कर्म कारयति चेत्तपि लीलैव ॥ अत एवोक्तं “लोकान्तु लीला-
कैवल्य”मिति “एषद्येव साधुकर्म कारयति तं यतोभ्यो लोकेभ्य उन्नतीपते एष उ वा
साधुकर्म कारयति तं यनधो निनीपत”इति च त्वन्मते च सर्वस्य मिथ्यात्वाच्च कोपि
कारयति न कोपि करोति नापि लीलेति सर्वश्रुतिसूत्रविद्वज एव ॥ ईश्वरस्य यथा
सृष्टीच्छा तथा भोगेच्छापि भवत्येव ॥ नचासकामत्वाच्च भोगेच्छा संभवतीति वाच्यम् ॥
तर्हि “बहु सां प्रज्ञयेये” लीलेऽपि श्रुतिप्रतिपादिता यथित्वा स्यात् ॥ यदि च तादो-
च्छासत्त्वेऽपि तस्मात्सकामत्वं न हीयत ईश्वरत्वादिस्तुच्यते तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् ॥ अत
एवोक्तं “सर्वधर्मापत्तेश्चे”ति सर्वधर्मा महाणि उपपद्यन्ते सर्वसमर्थत्वादित्यर्थः ॥
यत्तु सूत्रस्य विषयवाक्यालम्ब इत्युक्तं तन्मदम् ॥ “संख्ये सृष्टीराह ही”ति सूत्रमारभ्य
“देहवेगाद्वातो”पीति सूत्रपर्यन्तमेकमेवाधिकरणं तस्य च विषयवाक्यं “एतस्य वा
पुरुषस्य हे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सध्यं वृत्तये स्वमस्थान”मित्या-
कारकं तदेव तदधिकरणपरसर्वसूत्राणां विषयवाक्यं च ॥ यदि च प्रतिपूर्वं निश्चमेव
विषयवाक्यमित्येव तत्रान्युपगमस्तदा “गौणश्चेत्तान्महात्मा तच्चिदस्य मोक्षोपदेशः”
दित्यादि सूत्राणामपि कुतो न विषयवाक्यालम्बः ॥ तत्र विषयवाक्यादर्शनात्तस्या-

“त्पराभिधानानु तिरोहित” मित्यादिसूत्रं विद्वन्मण्डनोक्तरीत्यैव व्याख्याने संगच्छते ॥
 ध्यै चिन्तायामित्यादिना चिन्तार्थकत्वेन प्रतिपादितस्यापि ध्यै धातोर्भ्युपसर्गसन्निधाने-
 नेच्छाबोधकत्वं संभवत्येव ॥ भूधातोः सत्तार्थकस्य यथानूपसर्गसन्निधानादनुभवरूपार्थ-
 बोधकत्वं एतेनाभिधानशब्दस्येच्छायां रूढौ मानाभावेनेत्यादिकस्य त्वदुक्तस्यानव-
 काशः ॥ उपासर्गेणेत्यादिवचनस्य प्रमाणत्वात् परस्याज्ञानस्याभिधानादभिनिवेशात्
 स्वरूपं तिरोहितमित्यादि व्याख्यानं तु स्वमतानभिज्ञत्वात्तेन कृतम् ॥ तन्मतेऽज्ञानस्यैव
 स्वरूपतिरोभावहेतुत्वं ननु तज्ज्ञानस्यापि ॥ किंचाभिधानादिति व्यर्थमेव परात्ति-
 रोहितमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् किंच “परातु तच्छ्रुते” रित्यादौ “ब्रह्मविदामोति पर”
 मिति श्रुतौ ब्रह्मवाचकत्वेन निश्चितस्य परशब्दस्याज्ञानवाचकत्वे यानाभाव इत्यपि
 बोध्यम् ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्तव्याख्याने तु भाविर्भवतीत्यध्याहारे गौरवम् ॥
 एवमीश्वरात्मज्ञानेन बंधश्चेदीश्वरस्य बन्धं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात्तच्छब्देनेश्वरपरामर्शे कारण-
 त्वबोधकपंचम्यसंगतिः ॥ अज्ञानपरामर्शश्चाज्ञानस्याप्रकृतत्वादेव न संभवति एकस्य
 तच्छब्दस्येश्वरज्ञानतदज्ञानबोधकत्वासंभवेनावृत्तिकल्पने गौरवं चेति ॥ एवं बन्धतद-
 भाग्रयोरज्ञातज्ञातेश्वरप्रयुक्तत्वमित्यप्यसंगतम् ॥ बंधस्याज्ञातेश्वरप्रयुक्तत्वं एकस्य पुरुषस्ये-
 श्वरज्ञाने सत्यपि तस्य बंधहानिर्न स्यात्तदानीमप्यनेकपुरुषीयाज्ञानसत्त्वेनाज्ञातस्येश्वरस्य
 बंधहेतोः सत्त्वात् ॥ सर्वमोक्षो वा स्यात् ज्ञातेश्वरस्य सत्त्वात् ॥ यदि चाधुना कस्यापि
 ज्ञानं नोत्पन्नं यदा उत्पस्यते तदा सर्वमोक्ष इष्ट एवेत्युच्यते तदा “यो यो देवानां
 प्रत्यबुध्यत स एव तदभव” इत्यादि श्रुतिविरोध इत्यलमतिविस्तरेण ॥ यत्तु (जडानां
 सदंशादेवोद्भव इति सत्त्वेनोपलभ्यमानजीवानां चित्त्वेन चोपलंभ इति निष्प्रमाण)
 मित्युचे तत्र स प्रष्टव्यः किं जीवानां चित्त्वेनोपलंभे प्रमाणं नास्तीति वृषेऽथवा
 जीवानांचित्त्वेनोपलंभस्तथा जडानामपि स्यान्नियामकाभावादिति ॥ आद्ये उपलंभ एव
 प्रमाणं प्रमाणेपि प्रमाणपेक्षणेनवस्याप्रसंगात् ॥ द्वितीये चिदंशस्य तिरोभावादेव न
 जडानां चित्त्वेन प्रतीतिस्तदनभ्युपगमे तु जडत्वानुपपत्तिरेव बाधिका ॥ अत एवाका-
 शादेनं चित्त्वेन प्रतीत्यापत्तिः ॥ सत्त्वेन चित्त्वेन वा प्रतीतौ किं नियामकमिति चेत्
 भगवद्विच्छेदः ॥ तस्या एव सर्वनियामकत्वात् अन्यथा त्वन्मतेपि घटादिषु चित्त्वेन
 प्रतीतिः कुतो न ॥ सच्चिदानंदरूपब्रह्मकार्यत्वाविशेषात् ॥ नच मायाकार्यत्वात्
 तत्त्वेन प्रतीतिरिति वाच्यम् ॥ तथा सति जीवस्यापि चित्त्वेन प्रतीतिर्न स्यात्तस्यापि
 त्वन्मते मायाकार्यत्वात् ॥ एवं च स्वभावविशेषादेरेवानुभवासारेण नियामकत्वं
 वाच्यम् ॥ अत एवोक्तं-सत्ता चितिः सुखं चेति स्वभावा ब्रह्मणश्चयः ॥ मृच्छिलादिषु
 सत्तैव व्यज्यते नेतरहूयम् ॥ सत्ताचित्तिद्वयं व्यक्तं धीवृत्त्योश्चोरमूढयोः ॥ ज्ञातवृत्तौ त्रयं
 व्यक्तं मिथं ब्रह्मेत्यमीरितम् ॥ तत्पूर्वं च-अनुभूत्यनुसारेण कल्प्यते हि नियामक-
 मित्युक्तम् । तथा च नियामकस्यावश्यं त्वन्मतेप्यपेक्षणीयतयेश्वरेच्छैव नियामिकां-
 गीकार्या किं स्वभावविशेषादिनेति ॥ धर्मरूपं ज्ञानं निरुपायौ न किंनु सोपाधावेवेति
 यदुक्तं तदपि न सम्यक् ॥ येनोपाधिना सोपाधित्वं स उपाधिरपि निरुपायौ न

स्वीकार्यः किंतु सोपाधायेवेति तादृशोपाध्वोरभेद आत्माश्रयो भेदे आन्योन्याश्रयान्वयादिदोषप्रसंगात्तस्य निरुपाधारेणीकारे च किमपराधं ज्ञानरूपधर्मेणेति ॥ इति सप्तदशखंडखंडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्रोपस्थितहान्यादिकरणदूषणस्य त्यादेरष्टादशखंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ यद्यप्युपस्थितहान्यादिकरणदूषणस्य वाचनिकत्वं नास्ति तथापि लोके एकमेवाचरणं परतन्त्रस्य दोषरूपं स्वतंत्रपुरुषेच्छया यदि तदेव भवति तदा न दोषरूपमिति दृश्यते ॥ यथा राजसिंहासनारोहणं भृत्यस्य दंडावहत्वादोषः ॥ उक्तं च-राजसिंहासनारोहदुर्दण्ड उक्तमसादृतः ॥ तदेव यदि राजा लीलार्थं स्वभृत्यं सिंहासनमारोहयति तदा तदेवारोहणं न दोषरूपं नापि दंडावहम् ॥ यद्यल्लोके अनुचितं तत्सर्वमीश्वरेपि दोष एवेत्येव तत्र निश्चयस्तदा प्राणिर्हिंसां लोके निर्दामहा । येदेपि “मा हिंस्यात्सर्वभूतानी” त्यादिना निषिद्धराज्यगुप्तिताऽधर्मरूपा च ॥ सा च सर्वप्राणिसंहारकर्तारि परे हुतो न दोषामहा ॥ जन्मीधरस्तु न प्रलयकर्तृत्वं किंतु स्वकर्मवशादेव प्राणिनां संहार इति नाम्नात्वे दोष इति चेत्तदा जीववधकर्तारि जीवेपि सा न दोषरूपा स्यात् तस्यापि स्वकर्मणैर भूतत्वात् ॥ अहं सर्वस्य जातः प्रभवः प्रलयस्तथेति वचनविरोधश्च ॥ “जन्माशस्य यत” इति सृष्टिविरोधश्चैवं स्यादीधरस्य प्रलयादकर्तृत्वात् ॥ किंच जीवस्य परत्यामादात्परदुःखकरणमित्यसंगतम् ॥ ईश्वर एव दाने दानेन्यथाकरणे सर्वत्र समर्थ इति ज्ञानवतामसादीयानामनन्यभाव ईश्वर एवोत्पद्यते कर्मभिरैव फलमुत्पद्यत इति जानतां सर्वं निर्व्ययेति जानतां तु कदापि नेश्वरे भाषो निःश्रेयसे यस्योपि न जायते प्रत्युत नास्तित्वं यथेष्टाचार्ये चेति ॥ एतेन किंत्वित्यादिकं सर्वं निरस्तम् ॥ राजा तु यत्र तस्य स्वातंत्र्यं तद्विषये दृष्टांतः न तु येदादिविरोधितपरलोकेपीति तत्र तस्य परतंत्रत्वात्तत्वाद्विप्रासावपि न दोषः ॥ ईश्वरस्तु सर्वत्रैव स्वतंत्रत्वात्तत्वाच्चिरनुयोगपर्य्यनुयोगानर्हः समर्थानां कृपीणामपि निरनुयोगपर्य्यनुयोगानर्हत्वं किमुतेश्वरस्य ॥ अत एव स्वतंत्रेच्छस्य मुनेर्निरनुयोगाद्यनर्हत्वादिति तत्रतत्रोक्तं सम्यच्छते ॥ त्वन्मते धैर्य्यादिदोषो दुरन्धर इत्युक्तं प्राक् त्वदुक्तं च तत्रैव दूषितं तृतीयश्लोकखंडनावसरे ॥ ननु माधामोहेनेत्याद्युक्तयेवरेच्छाया भाषाकृतमोहद्वारा कार्यविशेषं प्रति हेतुत्वं प्रतीयते तत्र स्वतंत्रेच्छावादि-नस्तवमते विरुद्धमिति चेदस्यत्वमिदमुच्यते । मृदादिद्वारा घटादिकं प्रति घटादिद्वारा जलाद्वारणादिकं प्रतीतिद्वारा नृत्तिं प्रति हेतुत्वेपि विरोधो वक्तव्यः । किंचेश्वरस्य स्वतंत्रकात्तत्वात्वे भाषायाः कारणस्य या तत्तत्कर्मद्वारा तत्कलोत्पत्तिस्वीकर्तृणां न दोषो नापि विरोधस्तस्याव्यापारेण व्यापारिणो नान्यथा मिद्वद्वरमिति न्यायान्मायादीनां तत्तत्कलोत्पत्तौ व्यापारत्वाच्च दोष इत्येव सर्वैः स्वीकरणीयमेवं च प्रकृतेपि न विरोध इति निरु ॥ यत्तु (स्वच्छेयैर चेतस्य स्वशब्ददोषादानं शक्तयज्ञानमूलकं) मित्युक्तं तत्तुच्छं तात्पर्यसत्ये तत्रापि बोधे बाधकाभावात्, अत एव चैत्रावकाशितं रूपद्वयं मैत्रः पश्यतीत्यत्र तात्पर्यसत्ये चैत्रस्यैव मैत्रस्यापि बोध इत्युक्तं भट्टाचार्यैः ॥ यदि तत्र स्वशब्दस्य शक्तिज्ञानाभिमानोक्तिं वर्द्धि वक्तव्यं स्वशब्दस्य कुत्र शक्तिः समभिग्यादृत इति चेत्तदा

चैत्र स्वपुत्रं पश्यतीत्यत्र यथा चैत्रस्य बोधनया चैत्रभ्राता स्वपुत्रं पश्यतीत्यादावपि
 चैत्रबोधोपापत्तिः समभिव्याहृतत्पस्यैकशक्यघटनत्वातिरिक्तस्य दुर्यचनतया चैत्रस्यापि
 तादृशयाक्यघटनत्वात् ॥ यदि च म्वघटितवानयग्रन्थप्रतीतिमुपयविशेष्यताच्छेदकधर्मा-
 वच्छिन्नवाचकत्वं स्वशब्दस्य स्वीक्रियते चैत्रभ्राता स्वपुत्रं पश्यतीत्यत्र चैत्रस्य तादृश-
 धर्मावच्छिन्नताभावात् दोष इत्युच्यते तदा स्वपुत्रदर्शिनं चैत्रं मैत्रं पश्यतीत्यादौ
 चैत्रस्य मुख्यविशेष्यताभावात्तद्वोधानुपपत्तिर्मैत्रयोधापत्तिश्च तस्य मुख्यविशेष्यत्वात् ॥
 न च महावाक्यार्थबोधे चैत्रस्य विशेषणत्वेपि खंडवाक्यार्थबोधे मुख्यविशेष्यत्वं
 चैत्रे सत्वात्तद्वोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् ॥ एवमपि चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यते स्वयापक्-
 वहिसमानाधिकरणधूम्रानित्यत्र चैत्रधूम्रयोर्बोधानुपपत्तिर्दुर्वारैव ॥ तत्र तयो-
 क्यचिदपि मुख्यविशेष्यताभावात् ॥ ननु स्वार्थात्प्रयिताच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यता-
 निरूपितविशेष्यताच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्वपदार्थघटितविशेष्यविशेष्यताच्छेदकधर्माव-
 च्छिन्ने च शक्तिद्वयं कल्प्यते तथा च चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यते चैत्रं स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ न
 चैत्रबोधानुपपत्तिरिति चेन्मैव चैत्रभ्राता स्वपुत्रो दृश्यते इत्यादौ चैत्रबोधोपापत्तिः पूर्वोक्त-
 धूम्रबोधानुपपत्तिश्च दुर्वारैव ॥ किंच स्वपदार्थमज्ञात्वा तादृशधर्मयोः स्वपदार्थघटित-
 योर्ज्ञानासम्भवेनातमाश्रयादिप्रसंगश्च ॥ तथा च तत्रापि अन्यथेत्यादिकं प्रलापः स्वशब्द-
 शक्त्यज्ञानमूल एवेत्यलं विस्तरेण ॥ सेवका स्वच्छेदपेयादौ तु तात्पर्याभावादेव न राज्ञो
 बोधः ॥ श्रौते तु न दूषणमित्यत्र यत्पर्योक्तं तत्पूर्वमेव निराकृतम् ॥ राजाज्ञया पर्य-
 नुयोगानहंत्वं तु लौकिकरीत्या न शास्त्रीयरीत्येति पूर्वमेवोक्तम् ॥ एतेन राजाज्ञेत्यादिकं
 निरस्तम् ॥ जीरस्य परतत्रता “परानु तच्छ्रुते” रित्यादिना प्रतिपादिता ॥ ईश्वरस्य तु
 सर्वत्र स्वतत्रता “एष सर्वेश्वर एषांतर्हामी” त्यादिश्रुतितै प्रतिपादितमिति न कश्चि-
 दपि पर्यनुयोग इत्यवधेयम् ॥ इत्यष्टादशखण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ
 यत्तटीकाकारेणेत्यादेरुनविंशखण्डनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते, तत्र टीकाकारोक्त-
 पूर्वमीमांसकमतं दूषणायोपक्षिपतीत्यादिकमनूय तत्र दूषणं जैमिनिनेश्वरानगीकारादि-
 त्यादिनोद्भावितं तदपि जैमिनिमतमज्ञात्वा यथा व्यासमतमज्ञात्वा यजगतो मिथ्यात्वं
 जीरस्य कल्पितरसमित्यादि प्रलपितं तथैव जैमिनिमताज्ञातुं किंश्चिद्वादिभिरिश्वरस्यानगी-
 कृतेपि पार्थसारथिमश्रादिभिरिश्वरस्यापि सहकारित्वोपगमात्तेषामपि जैमिनिसूत्रव्या-
 ख्यातृत्वेन जैमिनिमतप्रकाशकत्वात्तदीयग्रन्था दृष्टा जैमिनिनेत्यादिदोषमुच्चारयन्नुपेक्ष्य ॥
 अत एव पार्थसारथिमिश्रैः स्वकृत-धारयाने मोक्षोपि निरूपितः ॥ श्रवणमननादीना-
 मुपयोगोप्यौषत्तिकसूत्रं वाख्याया सम्यक्तया प्रतिपादितस्तटीकाकारेण सम्यक् तथा
 व्याख्यातश्च ॥ एव च तन्मतमभिप्रेत्यैवायं येतिवमामित्यादिनोपक्षेपः ॥ ग्रथगौरवभ-
 यानु तत्सर्वं नात्रोक्तम् ॥ धर्मं जैमिनिरत एवेति सूत्रेपि कर्मणा फलदातृत्वभावइत्यकमत-
 कर्मणामेव मुख्यत्वं नेश्वरस्येत्युक्तं नैतावता ईश्वरो नास्त्येवेति ॥ ये तु विधिनिषेधाभ्या-
 मीश्वरं प्रवर्तयति निवर्तयतीत्यगीकुर्वन्ति तन्मतं जैमिनिरवादादपि नेष्टापत्तिः सम्भवति ॥
 तत्रापाद्यव्यतिरेकस्य निश्चितत्वात् ॥ एतेन दृष्टापत्तेर्मामासकैः कर्तुं शक्यत्वादित्यादि-

कमपास्तम् ॥ ईश्वरान्गीकृतंमीमांसकमतस्याप्रकृतात् विधानीश्वरवादापत्तिरूपं दूषणं
 तन्मतसिद्धेः सम्भवति तस्यापि कर्मसापेक्षस्येश्वरस्य फलदातृत्वं स्वीकृतम् ॥ एवं च ईश्वर-
 स्थानीश्वरत्वमपि स्वात्तहि परार्थनित्यं सम्भवति ॥ अन्यथा जीवानामपि कुतो नेश्वरत्वम् ॥
 यत्तु (तादृशशब्देन यथोचितफलदानसमर्थमित्युच्यते तर्हि लोकविरोधो जडस्य सारश-
 ताया लोकेऽभावा) दित्युक्तं तदुपपत्त्या नहि लोकप्रसिद्धमेवाप्यथानुपपत्त्या कल्प-
 नीयमिति नित्यमस्तथा सति स्वर्गजनकस्यापि लोके प्रसिद्धतादृष्टमपि न सिध्येत् ॥ लोक-
 प्रसिद्धत्वे चापूर्वत्वहानि । एवं च वेदबोधितकारणतान्यथानुपपत्त्या यथा पूर्वं कल्प्यते
 तथा च यादरो नान्यथानुपपत्तिं परिहृत्वा भरति तादृशमेव कल्पनीयमन्यथा पूर्वकल्पते
 व्यर्थमेव स्यादित्याशयः ॥ कल्पनाया लोकानुसारित्वे कल्प्यमानस्यालौकिकत्वानुपपत्तिरेव
 दोषः तस्मादलौकिकी कल्पनैव लोकानुसारिणी न वैदिकीति ॥ तस्मादित्यादिना ईशप्रसा-
 दादिकं प्रत्येव कर्मण हेतुत्वमिति स्वसिद्धांतं ज्ञातव्यं सोऽपि तत्सिद्धांतविरुद्धः ॥ ईश्वरे
 तोषादिस्वीकारे निर्धर्मकत्वहानिरीश्वरतोषस्य जन्यत्वापातश्च ॥ तोषस्यापि वृत्तिविदोष-
 त्वान्जन्यत्वेऽपि न दोष इत्युक्तं तु “सत्यकाम सत्यसक्त्य” इत्यादि धृतिविरोध
 इति ॥ तथा चेश्वरप्रसादादिकं प्रति कर्मणा हेतुत्वात्सम्भवादीश्वरेच्छयैव प्रवृत्तिरिति
 बाह्यत्वपरिहारायै त्वया वाच्यम् ॥ एवं च तथैव सर्वकार्यसम्भवे किं कर्मभिरिति ॥
 विधिनिषेधवैयर्थ्यं त्वन्मते दुर्बलमेव ॥ अस्मन्मते च वेदोक्तमणस्यार्थकृता या मर्यादा
 तदनुसारेण कर्मफलदातृत्वात्तत्कर्मकारयितृत्वाच्च न विधिनिषेधानां वैयर्थ्यं मर्यादा
 बोधकत्वादिति संक्षेपः ॥ यदि च स्वभावस्तु प्रवर्तते इत्यस्य स्वभावः पूर्वकर्म प्रवर्तते
 प्रवर्तयतीत्यर्थानुसारेण कर्मणामेव प्रवर्तकत्वमित्युच्यते तदा तेषामेव हेतुत्वोपपत्तौ
 किमीश्वरेणेति तत्रापीश्वरसिद्धिर्न स्याज्जडस्य चेतनं विना फलजनकत्वं नास्तीत्यपि दृष्टा-
 नुसारिणतत्र न सम्भवति नियमः जडस्यापि जडस्य कृत्वादिपातनरूपफलजनकत्वात्तत्र
 प्रत्यक्षस्य चेतनस्य सहकारिणोऽभावात् किंच “एष अस्तांशु कर्म कारयती”ति श्रुतौ न
 कर्मणि सत्तुष्ट कारयतीति बोधजनकं पदमस्ति येन त्वदुक्तं भोगन् कारयतीत्यर्थः
 स्यात् ॥ एवं च कर्मिरीश्वरतोषस्तेनेश्वरस्येच्छा तथा च कर्मकरणेन फलोत्पत्तिरित्यद्य
 परंपराकल्पनं तु गौरवापादकत्वादुक्तमेव ॥ यत्तु बालानां केषांचित् पित्रादिवाक्य
 तद्वान्यप्रयोजनज्ञानहेतुशास्त्रं वा प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकं केषांचित्तु सस्कारद्वारा पूर्वजन्म-
 संचितशास्त्रज्ञानं तथेति न दोष इति तन्मन्दं कृतप्रयत्नापेक्षेति मूत्रे बालस्य दृष्टांतत्वे-
 नोपादानं ननु सर्वेषां बालानां येन केषांचिदित्यादित्वत्प्रलपितं समतं स्यात् ॥ तथा च
 यस्य बालस्य प्रवृत्तिः पित्रादिवाक्यानां तत्समता तस्यैव दृष्टांतत्वसम्भवेऽधिकं व्यर्थमेव ॥
 तद्वान्यप्रयोजनज्ञानहेतुशास्त्रस्य बालप्रवृत्तिहेतुत्वं न सम्भवति ॥ कार्यव्यवहितप्रारब्धणा
 वच्छेदेन कार्यसमानाधिष्ठानाभावात्प्रतियोगितान्त्रच्छेदकधर्मवत् एव कारणत्वादन्यथा
 पाकादिकं प्रवृत्तिं तदुत्पादितत्वात्तद्वारा च तस्यापि हेतुत्वसम्भावैव तदुत्पत्तिं नैव
 इत्यादीं चैत्रं पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिः ॥ चत्रो मैत्रेण पचयतीत्यादिस्यात् च चैत्रं
 पचतीति प्रयोगापत्तिस्तस्यापि परंपरया पाकादिहेतुत्वात्तस्मात्तादृशस्थले मैत्रप्रयोजक-

ध्यापारस्य पाकादिकं प्रत्यन्यथासिद्धत्वमेव यत्तत्त्वम् । एवमत्रापि पित्रादिव्याक्यं यव
हितस्य तत्प्रयोजनज्ञानव्यवहितस्य शास्त्रस्यान्यथासिद्धत्वमेव ॥ कार्याध्ययहितप्राक्
क्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणे तदभासस्य सत्त्वार ॥ न च स्वजन्यज्ञानजन्यतावधार्य
विषयकज्ञानवत्सबधेन बालप्रवृत्त्यव्यवहितप्राक्क्षणेपि शास्त्रस्य सत्त्वात्तस्य कारणत्वा
नुपपत्तिं न च साक्षात्सबधेन कार्याधिकरणवृत्तेरेव कारणत्वमिति वाच्यम् ॥ दृढस्य
घटकारणत्वानुपपत्ते तस्यापि घटजन्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन घटाधिकरणे कपाले
स्वजन्यभ्रमीजन्यता सबधेन वर्तमानत्वात्तस्य साक्षात्सबधत्वाभावादिति चेन्न ॥ अयस्य
हृत्सन्निधनपूर्ववृत्तिर्न एव कारणत्व तद्विज्ञस्य चान्यथा सिद्धत्वम् ॥ अवश्यहृत्सत्त्वं च
लघुभूत एव ननु गुरौ गुरुत्वं चोपस्थितिकृतं क्वचित्सबधवृत्तं क्वचिच्छरीरकृतम् ॥ अत
एव दृढत्वस्य न कारणत्वम् ॥ तस्य स्वाश्रयजन्यभ्रमीजन्यतासबधेनैव कारणत्व वाच्यम् ॥
स च सबधो दृढसबधापेक्षया गुरुः । एव च दृढत्वं नावश्यहृत्सं सयधगौरवाद्दृढावश्य
हृत्सं सबधकृतलघुत्वात्तथैव प्रकृते पितृवाक्यसबधापेक्षया शास्त्रसबधस्य पितृवाक्या
घटितस्य गुरुत्वाच्च शास्त्रमवश्यहृत्सं किंत्वन्यथासिद्धमेवेति नचैव यागस्य स्वर्गं प्रति
कारणत्वं न स्यात्तस्य स्वर्गपूर्वक्षणेऽभावात् परपरासबधस्य च गुरुत्वादिति वाच्यम् ॥
यागस्य श्रुतिविरोधिकारणत्वरक्षार्थं स्वजन्यपूर्ववत्त्वसबधेनैव पूर्ववृत्तित्वकल्पनादित्यन्यत्र
विस्तरः ॥ एतेन (वेपाचित्संस्कारद्वारा पूर्वस्य जन्मसंचितशास्त्रज्ञान हेतु) रिति
प्रलपितमप्यपास्तम् ॥ (भदानां कर्मणां सहायकमन्तरेण परदानृत्वाभावाच्च विध्यादि
ज्ञानापेक्षे) ति यदुक्तं तदप्यज्ञानादेव विध्यादिज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेपि फलं प्रति हेतु
त्वासंभवात् फलं प्रति तु त्वन्मते कर्मणामेव हेतुत्वम् ॥ अत एव विधेः प्रवतनात्प्र
वादोपि सगच्छते प्रवतना च प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार एव ननु फलानुकूल इति त्रिविधानि
खलु कर्माणोल्यादिना कर्मत्रैविध्यं यत्प्रतिपादितं तन्निर्मूलं व्यासादिभिस्तथाऽप्रतिपादि
तत्वात् यद्यपि व्यासैर्योगभाष्ये सोपक्रम निरूपक्रम च कर्मेति ‘ तत्सयमादपरातज्ञा
नमरिष्टेभ्यो ’ वेति सूत्रे कर्मद्वैविध्यं निरूपितम् ॥ तत्र ध्याननन्मेति सूत्रं च कर्म
शुक्लकृष्णयोगिनिस्त्रिविधमन्येषां चतुष्पात् खल्वियं कर्मजातिरित्यादिना त्रैविध्यादिनिरू
पितं तथापि तस्य त्वदुक्ता उपात्तयुग्मादयो भेदा न दर्शितास्तस्माच्च किंचिदेतत् एव
च पुनस्त्रिविधानित्याद्यपि स्वकपोलकल्पितमेव ॥ तत्प्रतिबधककर्मप्रयुक्तश्वरेच्छावशादि
त्यादिना तादृशेच्छायां कारणत्वं यदुक्तं तत्कल्पनापेक्षया ईश्वरेच्छामात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्ति
भावहेतुत्वकल्पने लाघवं वैषम्यान्दिोपस्तृप्त एवेति फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति
यदुक्तं तच्च शास्त्रहृदयानभिज्ञत्वादेव ॥ तथा हि फलं कार्यकारणभावप्रहं तन्मुख
तदधीनं गौरवं गौरवज्ञानं तददापो भवतीति तदर्थं ॥ एव च कार्यकारणभावोत्तर
यद्गौरवज्ञानं तच्च कार्यकारणभावज्ञानप्रतिबधकं भवति ननु कारणत्वप्रहकालेपि गौरव
ज्ञानं न प्रातबधकमिति कस्यापि समतमन्यथा गौरवस्य दोषत्वं न स्यात् ॥ अत एवोक्तं
व्याप्तिप्रकारेणान्योन्याभावगर्भेण ध्यातिरनुमितिहेतुर्लाघवादित्यादि चिंतामणिप्रतिपा
दितमपि सगच्छते ॥ त्वदुत्तरीत्या तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिघटितात्यताभावगर्भस्या

सिद्धान्तस्यापि कारणत्वे दोषाभावात् तदसंगतमेव स्यात् ॥ एवं च कल्पनागौरववियय-
मेव तत् न त्वच्छेदकगौरवेऽपि ॥ अन्यथादापत्तिस्तु सर्वं मिथ्येति वदतां मतमेव
न तु वैदिकानाम् ॥ यदपि जीवसृष्टिकाले कृतोन्यो मर्यादारूपो यत्तत्तत्सत्यत्वाय
यागादिसाफल्यमित्यादिविद्वन्मंडनोक्तमनूय तत्र दोष उद्भावितः । कर्मणो कर्णेऽपि
तत्र फलस्यापि प्रतिजीवं तदैव विचारिततया ईश्वरेच्छया फलस्योत्पत्तिर्भविष्यत्येवेति
कर्मणोन्यथासिद्धिरित्यादिना सोऽपि मर्यादास्वरूपाज्ञानात् ॥ नहि सृष्ट्यादावीश्वरेणे-
दृशी मर्यादा कृता कर्मकरणं विनापि फलं भविष्यतीति ॥ तादृशमर्यादाबोधकश्रुतेर-
भावात् ईश्वरकृतमर्यादाबोधक एव वेदः । अत एव यद्वेदानुसारेण कृतं तदीश्वरेच्छयैव
कृतमिति तथा चेश्वरेण “ज्योतिष्टोमेन यजेत दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”
त्यादिरित्या दर्शितमर्यादाक्रमेणैव फलं विचारितमतस्तत्कर्माकुप्यतां न फलसिद्धिरिति
संक्षेपः ॥ ईश्वरेच्छाभावेनैव फलाभावस्य सिद्धत्वादित्यप्यसंगतम् ॥ फलाभावेपीश्वरे-
च्छया एव हेतुत्वात् ॥ त्वदुक्तस्त्वर्थो न संभवति ॥ जीवकृतप्रयत्नापेक्षः कारयतीति
यदुच्यते तत्र जीवेन कृतो यः प्रयत्नः सः स्वयमेव कृतो वा ईश्वरेण कारित इति
वक्तव्यम् ॥ यथा स्वयमेव पूर्वं तेन प्रयत्नः कृतस्तथैवाधुना कार्यं संपादयिष्यतीति किमी-
श्वरेण ॥ द्वितीये तु ईश्वरस्य प्रयोजकत्वं कृतप्रयत्नापेक्षमेवेत्यनवस्था ॥ किंच यथा चैत्रः
पचति तं मैत्रः प्रेरयति मैत्रः पाचयतीति यद्युच्यते तदा मैत्रो यथा तृप्त्यादिरूपं
स्वप्रयोजनमुद्दिश्य प्रेरयति तथेश्वरोऽपि किमुद्दिश्य प्रेरयतीति प्रयोजनं वक्तव्यम् ॥
नद्यासकामस्य किंचिदपि संभवति तस्माल्लीलैव प्रयोजनम् ॥ एवं चास्मदीत्यैवार्थ-
स्त्वयापि वाच्योऽन्यथा दोषः स्यादिति तदधीन एव कारयतीत्युक्तम् ॥ व्यापारान्तरं
निष्फलमिति यदुक्तं तदपि न किंचित् पूर्वं कृता या मर्यादा तदनुसारेण जीवान् प्रवर्त-
यतीत्यपि लीला न पर्यनुयोज्या लोके तथैव दृष्टत्वात् । राजापि लीलार्थं कृतमर्यादानुसारेण
प्रवर्तयति तत्र प्रवर्तनं च योगक्षेमसाधारणमन्यथा मर्यादाभंगं स्यादतो न वैयर्थ्यम् ।
यत्तु आचार्यास्तु इत्युक्त्वा लिखिते ग्रंथे पुत्रादिशब्दत्रयात्कथं द्वितीयेत्यादिप्रसक्त-
योच्यते अकथितं चेति सूत्रेण तत्र द्वितीया ॥ न च दुष्साच पचदंढरधिप्रतिचिबुशा-
सुजिमथमुपां कर्मयुक्तस्यादकथितं तथा स्याज्जीहृक्पृष्ठहामित्यादिना परिगणितानामेवेयं
संज्ञा नान्येषामन्यथा परिगणनस्य वैयर्थ्यापत्तिस्तथा च वर्णयतेस्तत्रागणनात्कथं कर्म-
संज्ञेति वाच्यम् ॥ तथासति माणवकं धर्मं मापते अभिधत्त इत्यादावपि माणवकस्य
कर्मसंज्ञा न स्यात् ॥ भाषिष्यत्यादीनामपि तत्रागणनात् तस्मात्परिगणितत्रातुपमर्थानां
धातूनां यत्कारकमपादानत्वादिविशेषणरूपेणाभासमानं तत्र द्वितीयेति तदर्थः ॥ तथा च
वर्णयतेरपि परिगणितमृद्यानुसमानार्थकत्वाद्व्यादीनामिव तत्कारकेऽपि द्वितीयोपपत्तिः ।
अत एवोक्तमर्थनिर्वन्धने यं संज्ञेति नच भाष्ये याचे पृथग्निर्देशग्रहणाज्ञार्थनिबन्धनत्वमे-
तत्संज्ञा इति वाच्यम् ॥ भाष्यासमतरेऽपि प्राचीनसमतत्वात्तादृशप्रयोगस्य साधुत्वं
भट्टयेव ॥ अत एवोक्तं शेखरे भाष्यानुक्तानामत्र ग्रहणं प्राचामनुरोधेन अर्थनिबन्धने
यमित्यपि कैयटानुरोधेनेति । वस्तुतस्तु भाष्यादिप्रयोगस्यापेक्षास्तत्र तर्कावकाशः ।

न च भाष्यकर्तृणां ऋषित्वे किं प्रमाणमिति वाच्यम् ॥ सप्तर्षिनागरीध्यतर्देवलोक
समाश्रिता ॥ तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिता ॥ तपसा ग्रहचर्येण सगत्यागेन
मेधया ॥ तत्र गद्यावतिष्ठते यागदाभूतसङ्ग्रहम् ॥ यतो वेद पुराणानि विद्योपनिषद-
स्तथा ॥ श्लोका सूत्राणि भाष्याणि यत्किञ्चिचन बाह्यम् ॥ इत्यादि याज्ञवल्क्यवच-
नस्यैव प्रमाणत्वात् ॥ एवं च त एव ऋषयो लुप्तानि भाष्यादीनि प्रकटीभूय पुन
प्रवर्तयन्ति । अत एव वेदादीना नित्यत्वमपीति संक्षेपः ॥ फलदाने कर्मापेक्ष कर्मकारणे
जीवकृतप्रयत्नापेक्ष इत्यादिकं तु मर्यादास्वरूपप्रपञ्चः ॥ तेन अस्मिन्मते पुत्रादेश
प्रयत्नाभिनिवेश किं कृत इति वक्तव्यमित्यादिदूषणमनवकाशम् ॥ सर्वस्येश्वरकृत
मर्यादायीनत्वेनेश्वरकृतत्वात् ॥ किञ्चेत्यादिना मर्यादामार्ग ईश्वरस्थानीशत्व यदुक्तं
तदपि लोकशास्त्रानभिज्ञत्वादेव ॥ नहि लोक राज्ञा स्वकृतमर्यादानुसारेण वर्तमानाना
मनीश्वरत्वम् ॥ गीताया च-न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ नानवाप्तम
वाप्तव्यं वर्त एव च कर्मेणीति ॥ एवं च स्वकृतमर्यादारक्षणार्थं स्वमर्यादानुसारेणेपि
नेश्वरत्वहानिं वचित्थाकरणं त्वीश्वरत्वादेवेति ॥ इत्येकोनविंशत्यखण्डखण्डनाभासस्याभास-
त्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र सूत्रकारेत्यादिर्विशखण्डखण्डनाभासस्याभासत्व प्रदर्श्यते ॥ यदुक्तं
(प्रकाशादिवज्रैव परा स्मरति च अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवदिति सूत्रेयो
दूषणस्य परिहारः कृतः स नाशित्वेन प्राप्तस्य किञ्चिन्नतया प्रसक्तस्य) ति तदग्रे च
अभेदश्च नाशित्वेन सम्भवतीति तच्च द्वैतमतानुसारेण वा न्यायमतानुसारेणेति वक्तव्यं
नाथ तत्राशाशिनोर्भेदानुपगमात् अन्यथा आरम्भवादापत्तिः ॥ विवर्तवादे च कार्यस्या
सत्त्वादेव भेदो न सम्भवति द्वितीयोपि न न्यायमतस्य तत्राप्रकृतत्वात् “अशो नानान्य
पदेशादिति सूत्रे पूर्वमशाशिभावस्याप्रकृतत्वाज्ञेयायिकैश्चाशाशिभावानभ्युपगमात् ॥
किञ्च-माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । अस्याग्रयवभूतैस्तु न्यासः सर्वमिदं
जगदित्यादिनाऽग्रयवावयवविभावाभ्युपगमात्तत्राग्रयवाग्रयविनोर्भेदे द्वैतापत्तिः स्यात् । किञ्च
नाशित्वेन प्राप्तस्य दूषणस्य परिहारः सूत्रे कृतो भिन्नतया प्रसक्तस्येति प्रलपनं शारीरक
भाष्यविरुद्धम् ॥ तत्र “ननु जीवस्येश्वराशत्राभ्युपगमे तदीये न ससारदुःखोपभोगे
नाशिन ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात्, यथा लोके इन्द्रपादाद्यन्यतमागतेन दुःखेनागिनो
देवदत्तस्य दुःखित्वं तद्वत् ततश्च तत्तदुःखेन महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात् अतो ‘वर पूर्वावस्थे’
ति पूर्वपक्षं विधाय प्रकाशादिवज्रैव पर इत्यादिसूत्रत्रयमवतारितम् । तस्मात्तद्विरुद्धकथनं
तन्मतमभिज्ञत्वं द्योतयति ॥ सूत्रत्रयार्थस्तिव्याप्तिना योर्थं प्रदर्शितः सोप्यसंगतः कथं
मिति चेच्छृणु ॥ “यथा जीवो विद्यापेशरादेहाद्यात्मभासमित्रः गत्वा तदुःखेन दुःख्यहं
मिति मन्यत नैव परः” इति त्वयोक्तं तत्र जीव विद्यापेशोऽविद्याश्रयत्नमविद्यावच्छिन्नत्वं
तदभिमानित्वं वा नाथ ॥ जीवे विद्याश्रयत्वस्य तन्मते निषिद्धत्वात् । तदुक्तं-आश्रयत्व
विरयत्नभागिनी निर्विभागचित्तिरेव कण्ठा ॥ पूर्वसिद्धतमसस्तु पश्चिमो नाश्रयो भवति
‘नापि गोचरः’ इति ॥ एवं च परस्वैवाविद्यापेशः स्यान्न जीवस्य तथा च नैव पर इति
सूत्रान्तविरोधः ॥ द्वितीयेपि ब्रह्मणोवच्छिन्नत्वं सम्भवत्येव ॥ नहि घटाकाशो यददावच्छिन्नः

प्रामाज्यनः

तदाकाशे नास्तीति यत्कुं शक्यम् ॥ घटाकाशगद्गाकाशयोरभेदात् नापि तृतीयः विकल्पा-
सहत्वात् अविवक्षितमिति किमपि चाश्रयोहमित्याकारकान्तकरणवृत्त्याश्रयत्वं तत्प्रति-
फलितत्वं वा नाशः ॥ तदाश्रयत्वं तदधिष्ठानत्वातिरिक्तस्य दुर्यघनत्वेन तस्य ग्रहण्यपि
दुर्वात्त्वात् ॥ जीव इव ग्रहण्यपि दुःखादिमत्त्वं तदवस्थमेव द्वितीयेपि विंशतिविंशयो-
रभेदे स एव दोषो भेदे च विवादात्प्रतिविंशो नातिरिक्त इति पूर्वोक्तविरोध इत्यलं
विस्तरेण ॥ एवमन्येपि दोषान्मुक्तेर्ये बहवः सन्ति ग्रंथगौरवभयात्तद्व्याज्यते ॥ सूत्रार्थस्तु
जीवस्यांशत्वे हस्तादिवत्तदुःखेन परस्यापि दुःखित्वं स्यादिति प्राप्त आह “प्रकाशादिवन्नैवं
पर” इति नैव पर इति निषेधेन प्रकारभेदो बोध्यते तथा च यस्मात्परो जीवयत्र तस्या-
जीवयद्दुःखी न जीवस्य हि दुःखे द्विष्टत्वे नानुभवो जीवदुःखयोर्भेदात्परस्य तु दुःखे
तादृशानुभवो नास्ति सर्वरूपत्वात् किंतु प्रियत्वे नानुभवोऽस्ति नहि स्वामित्वे द्विष्टत्वे
नानुभवः तत्र दृष्टान्तमाह प्रकाशादिवदिति यथा प्रकाशशैत्यादयो बहिर्हिमादीनां न
दुःखद्विष्टत्वे बुद्धिजनकास्तदात्मकत्वादप्येषां तु तज्जनका एव परस्यापि ॥ तदुक्तं-
कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ ॥ नामोर्हि तापो न हिनस्ति
तत्स्यात् कुप्येत कस्मै न परस्य द्वंद्वमिति नन्वेवं सत्यप्यादीत्येवं वक्तव्यमिति चेत्तर्हि
सामर्थ्याविशेषादेव दुःखित्वाभावो बुध्येत ननु धर्मधर्मिभावादतत्तद्वोधनार्थं प्रकाशा-
दिवदिति स्मरंतीति सूत्रार्थे तु न विवादः । ननु जीवस्य भगवदंशत्वाद्विधिनिषेधाविषय-
त्वेन संबंधाभावात्कथं दुःखित्वं किंच “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा” इत्यधिकरणे ब्रह्मण
आप्तकामत्वेन फलानुपयोगाजडस्य च ज्ञानाद्यभावेन कर्मकरस्याशक्यत्वाद्विधिनिषेध-
शास्त्रानर्पेक्यमाशंक्य जीवस्य कर्तृत्वमंगीकृत्य तत्परिहारः कृत सोऽपि विरुध्येत भगवत
इव जीवस्यापि कर्तृत्वमभवात् अंशादिनोरभेदादिति प्राप्त उच्यते “अनुज्ञापरिहारो
देहसंबंधाज्योतिरादिव” इति यद्यपि जीवस्य भगवदंशत्वाच्च स्वरूपतो विधिनिषेधवि-
षयत्वं तथापि तद्देहसंबंधादांगुलं तद्वत्त्वतीति तत्र दृष्टान्तः । ज्योतिरादिवदिति यथाऽनु-
दकपृष्ठीनां स्वतो निषेधाविषयत्वेपि शमादिसंबंधानिषेधविषयत्वं श्रोत्रिपादिसंबं-
धाच्च विधिनिषयत्वं तथैव जीवस्यापि देहसंबंधात्तत्तद्विधिनिषेधविषयत्वसंभवेन फल-
संबंधः ॥ यद्यपि (यथाग्नेरित्यादि श्रुत्या नाशत्र बोध्यते किंतु पाधिनिर्गमादाविर्भाव
इत्युक्तं पूर्वं जीवस्य व्युत्थरणं नोत्पत्तिरिति तु न सगते व्युत्थरतीत्यस्यैकस्य पदस्य सर्वत्र
संबंधे प्राणादिषु वैलक्षण्यातीकारस्यानुपपत्तेः) रित्याद्युक्तं तत्र सम्भवं । एकस्यापि
शब्दस्य श्रुत्यंतरपर्यालोचनयान्त्वार्थकल्पने बाधकाभावात् ॥ यदि व्युत्थरणशब्दस्य
प्राणादिव्युत्थरणसद्व्युत्थरणार्थकत्वमंगीक्रियते तदा “अयमात्माजरोमरः” “न जायते
त्रिपते वा विपश्चि” इत्यादिवाक्यविरोध स्यात् “किंचानेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणी” इत्यादि श्रुतौ लिङ्ग्यपदेशाच्च जीवस्य प्रलयेऽपि भागमात्रं
सृष्ट्यादौ च विभागरूपमेव व्युत्थरणं कल्प्यतेऽन्यथा स्वप्नमतेपि यथा प्राणादीनां
स्वस्वरूपेणोत्पत्तिर्व्युत्थरणशब्दाद्येव जीवस्यापि स्वस्वरूपेणोत्पत्तिः स्यात् त्वोपा-

धिकी ॥ एकस्य व्युत्तरणशब्दस्य मुख्योत्पत्त्यर्थकत्वे प्राणादौ जीवे चामुख्योत्पत्त्यर्थ-
 कत्वे आवृत्त्यादि कल्पनाप्रयुक्तं गौरवं स्यात् ॥ यदि च शाखांतरे तत्पाठाभावादौ-
 ण्युत्पत्त्यर्थकत्वं कल्प्यत इत्युच्यते तदाकाशस्यापि शाखांतरे पाठाभावादात्मन आकाशः
 संभूत इत्यत्रापि गौण्युत्पत्त्यर्थकत्वं कुतो न स्यात् ॥ श्रुत्यंतरविरोधपरिहारार्थं तथा
 कल्पनं तु प्रकृतेऽपि तुल्यम् ॥ नन्वसन्मते पूर्वं सर्वत्र व्युत्तरणशब्दस्य मुख्योत्पत्त्यर्थ-
 कत्वमेवेति जीवेऽपि मुख्योत्पत्तिविषयकशब्दबोधे जाते पश्चादौण्युत्पत्तिविषयकबोध
 इति नावृत्त्यादिकल्पनागौरवमिति चेन्न ॥ क्षणविलंबस्य शपथनिर्णयत्वात् । किंच
 पाश्चात्यबोधस्य यदि पूर्वबोधो हेतुस्तदा प्राणादिष्वपि तथैव कथं न गौण्युत्पत्ति-
 बोधस्तस्माच्च किंचिदेतत् ॥ यद्यपि पंचभूतप्राणादीनामप्याविर्भावतिरोभावावेव सिद्धांते
 स्वीकृतौ नोत्पत्तिविनाशावित्यतो भूतानादीनामपि नित्यत्वमेव ॥ तथापि जीवस्या-
 स्तिप्रकारभेदे श्रुतिप्रतिपादितो नामरूपव्याकरणात्पूर्वमपि स्वस्वरूपेण सत्त्वरूपः
 प्रलयेऽप्यविभागरूपश्च विशेष इति तस्य नित्यत्वव्यवहारः ॥ न च भूतादीनामसत्त्व-
 मेवेति वाच्यम् ॥ श्रुतौ सत्यत्वेन प्रतिपादनाद्वेदविरुद्धकल्पनायाश्चान्याय्यत्वात् ॥
 एतेन यत्त्वित्यादिकं निरस्तं तदभिन्नाभिन्न इति न्यायस्य तु तत्त्वं पूर्वखंड एवोक्तम् ॥
 धर्मधर्मिणोरभेदे धर्मान्यथाभावे धर्मिणोऽप्यन्यथाभावकल्पने शब्दनाशे गगनस्यापि
 त्वन्मते नाशापत्तिस्तस्माद्धर्मान्यथाभावेऽपि न जीवान्यथाभाव इति ॥ तेन धर्मेत्यादिदूष-
 णमनवकाशं न चैवमपि जीवस्य ब्रह्मणः सकाशाद्विभागस्वीकारे ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वा-
 पत्तिर्विभागो हि अपादानरहिते देशे गमनं तच्च विभुत्वेन संभवतीति चेन्मैवं यदि
 विभागस्येदं लक्षणं स्यात्तदा त्वदुक्तो दोषोऽपि स्यात् । गमनस्य किर्यारूपत्वाद्विभागस्य
 किर्यारूपत्वमेव स्यात्तस्माद्वेदं लक्षणं किंतु संयोगनाशको गुणो विभाग इत्येव तल्लक्षणं
 तच्च किंचिद्देशसंयोगनाशे संभवतीति खान् खगो विभक्त इति प्रतीतेः ॥ नच तादृश-
 प्रतीतिर्न प्रमाणसिद्धेति वाच्यम् ॥ तथा सति खगश्चलतीति प्रतीतिरपि न स्यात् पूर्व-
 संयोगनाशोत्तरदेशसंयोगौ विना क्रियाया अप्रामाणिकत्वात् क्रियायास्तजनकत्वनिय-
 मात् ॥ तत्र चार्थं क्रमः—पूर्वं क्रिया क्रियातो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाश उत्तरसंयोगो-
 त्पत्तिः । एवं च खगश्चलतीत्यादि प्रतीतेः प्रामाण्यानुरोधेन पूर्वदेशविभागोऽप्यंगीकार्यः ॥
 सच गगनादेव तत्र देशांतराभावात् ॥ एवं खान् खगो विभक्त इति प्रतीतेः प्रामाण्यं
 निष्पत्त्युद्भूतम् ॥ नच खगसंयुक्ते गगने कथं तद्विभाग इति वाच्यम् ॥ संयोगविभागयोः
 प्रादेशिकत्वे नाविरोधात्, उक्तं च—अथ प्रादेशिको भवेद्वैशेषिको विभुगुणः संयोगादि-
 द्वयं तथेति ॥ स्पष्टोक्तैर्दुर्बोधत्वं वदंस्तूपहास्य इति यदुक्तं तत्र जीवस्यापि प्राणादिब-
 द्भुत्पत्तेः श्रुतत्वाजीवस्य नित्यत्वं प्राणादीनामनित्यत्वमित्यर्थस्य संशयास्पदत्वादुर्बोध-
 स्वम् ॥ यदि चास्य स्पष्टत्वमेव तत्राभिमतं तदा स्पष्टे संशयाभावात्तत्र संशयं कुर्वन्नुप-
 हास्य इवैकग्रौपाधिकत्वं स्वीकुर्वन्नपि तथैव । अत एव यथा प्रदीप्तात्पावकादित्यादिना
 दृष्टांतप्रदर्शनमपि साधु संगच्छतेऽन्यथा स्पष्टेर्धे दृष्टांतप्रदर्शनस्य व्यर्थत्वादसंगतमेव
 स्यात् ॥ एवं च यथा जगौ विस्फुर्लिंगस्य सत एव तस्मात्प्रविभागोऽप्यपेक्षयाणुत्वमग्ने-

सादपेक्षया महत्त्वमेवं जीवस्य सत एव विभागो ब्रह्मापेक्षयाशुभं ब्रह्मणस्तदपेक्षया महत्त्वं च दृष्टान्तेन बोध्यते ॥ नच जीवस्यापि ब्रह्मत्वात् कथं तदपेक्षया महत्त्वमिति वाच्यम् ॥ अंशान्शिनोरभेदेपि न्यूनाधिकभावात् सत्त्वात् ॥ अत एव सूत्रकारेणाप्युक्तं “अधिकं तु भेदनिर्देशा” इति अथाधिकं त्वित्यादिसूत्रेण ब्रह्मणि महत्परिमाणपरत्वं न प्रतिपाद्यते किंतु “इतरम्यपदेशाद्विहाकरणादिवोपप्रसक्तिः” इति पूर्वसूत्रेण कृतास्य जीवस्य ब्रह्मात्मव्यपदेशाद्ब्रह्मणः कर्तृत्वे जीवस्यैव कर्तृत्वपर्यवसानात् तेन स्वहितमेव कर्तव्यमिति हिताकरणं दोष इत्यादिपूर्वपक्षस्य “सोऽन्वेष्टव्यः स विविज्ञासितव्यः” इत्यादिरूपभेदव्यपदेशादशरादिगुणविशिष्टाजीवादुत्कृष्टं सर्वज्ञत्वादिगुणकं जगत्कर्तृमा-योपाधिकमित्यर्थेन तेन सूत्रेण निरासः कियत् इति चेन्मैवम् ॥ अधिकपदस्योत्कृष्टार्थ-कत्वे भाव्यविरोधापत्तेस्तत्र हि शारीरादधिकमन्यद्वयं जगत्कारणं नूनं इत्युक्तं तावतापि परस्तु भेदव्यपदेशादिति भिन्नं तु भेदवदित्येतादुत्तयैव सामंजस्य अधिकं त्वित्यादिगुर-तरारंभो व्यर्थः स्यात् ॥ तस्मादधिकपदस्वारस्यादंशित्वरूपमाधिक्यं भेदश्च बोध्यत इति नन्तव्यम् ॥ तथा च तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यापतेत्यति भेदव्यपदेशात् पूर्वं च यथा वेदे-ऽभेदव्यपदेशस्तथा भेदव्यपदेशोपि ॥ स च आधिक्ये पर्यवस्यति आधिक्यं चांशित्वा-त्पूर्णं चांशस्य हि तमेव करोतीति न नियमः ॥ स्वदेहेपि नलनिर्गुतनकेराप्रसाधनादेर्दर्श-नात् किंतु स्वलीलया हितमहितं च करोति अधिकं तु भाव्यादितोवसेयम् । अपीति गमनार्थको ननु लयात्मक इति यदुक्तं तच्छारीरकभाव्यान्लोकनात् तत्रापि ‘पूर्वस्यै-तैर्लयायत्वं प्रसिद्धं प्रभवाप्ययौ’ इत्युत्पत्तिप्रलये प्रयोगदर्शनादित्युक्तं स्वाप्ययादिति सूत्रे दृष्टान्ते सर्वत्रोपादानेन संबंधाभावे क्वचित्संबंधदर्शनात्तद्योग्यत्वोक्तिर्न विरध्यते ननु कैवल्ये मानानावादिति प्रलपनं कैवल्यज्ञानात् “अस्मिन्नस्य च तद्योगं शाली” इति सूत्रेण च जीवस्य ब्रह्मणि प्राप्तिरक्ता ॥ तत्र यदुक्तं यदि पूर्वं ब्रह्मभागे भवति पश्चा-त्प्राप्नोतीत्यर्थस्तर्हि निर्मूलमौरयमिति तदज्ञानात् ‘ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ॥ ममः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परामित्युक्त्वा विशते तदन्तरमिति भगवतैवोक्तत्वेन तद्वचनस्यैव मूलत्वात् ॥ यदपि विशते तदन्तरमित्यस्य भेदं गच्छ-तीत्यर्थं इत्युक्तं अनुच्छेदं विशधातोस्तारार्थकत्वे मानाभावात् ॥ श्रौतदृष्टान्तस्य “यथा सैंधवविलय उदकप्राप्तस्त उदकमेवानुविलीयत” इत्यादिना प्रदर्शितस्योपरोधापत्तेर्नहि सैंधवोदकघोरभेद एव सर्वोत्तमना सम्भवति, तस्माद्विभाग एव ॥ भिन्नत्वेन प्रतीति-रादित्यनिरूपणेऽभेदप्रतीतिरवशिष्यते जडत्वं वा तथा च चेतने जडत्वस्यासम्भवादभेद-प्रतीतिरर्थान्तरावशिष्यते सैव यथा सवमगामित्यादिना निरूपिता अत एव तथा हीत्युप-पादनमपि सगत् नापि पूर्वापरविरोधः पूर्वं च तत्तद्दृष्टान्तानुरोधेन जीवानामत्यन्त-विद्वक्षणत्वमत्यताभेदोपि च न स्वीक्रियते किंत्वंशाशिनोरियाभेदः अत एव “गति-सामान्या” इति सूत्रेण व्याप्तेरतादृशाभेद एव दर्शितः तदर्थस्तु श्रुत्यागतौ मोक्षे “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती” त्यादिना समानभावस्य सामान्यस्य निरूपणादित्या-दिरूपः न च सामान्यस्य तुल्यरूपतानुल्यत्वस्य भेदघटितत्वादुपपन्नभासगतिरिति

वाच्यम् ॥ श्रुतौ परमपदसमभिध्याहारेण भेदाघटितसादृश्यस्यैव साम्यपदार्थत्वादन्यथा
 निरजन साम्यमुपैतीत्येताग्रतैव सामग्रस्ये परमपद व्यर्थमेव स्यादेव तत्पदस्वारस्याद
 विभागरूप साम्यमेव श्रुतिप्रतिपादितमिति सूत्राभिप्राय यदि साम्य भेदघटितमेवेति
 तत्राग्रहस्तदा तादृशश्रुत्यनुसारेण मोक्षावस्थाया माध्वादिवत्त्रयापि भेद एव स्वीक्रियेत
 एव चाद्वैतं दत्तलिङ्गजलि स्यात् । न च सप्तमीसमासस्थानाकारत्वाद्गतौ समासो सगत
 इति वाच्यम् ॥ तस्याप्याकरे तुल्यास्यसूत्रे ध्वनितित्वे नानाकारत्पक्षेनस्याकराना
 लोचनविनृभितत्वात् सामान्यादिति तस्मादित्यादिना त्वया प्रतिपादितो य सूत्रार्थ
 स च न सगत प्रधानादीना द्वितीयेध्याये निराकरणीयतया “ईक्षतेर्नाशब्द”मिति
 सूत्रे च प्रधानस्याप्रकृतत्वेन तन्निराकरणार्थं गतिसामान्यादिति सूत्रव्याख्यानेऽप्रकृत
 प्रसंगपौनरुक्त्यादिदोषोपापत्ते ॥ ब्रह्मणो जीवापादानत्वोक्तिरसगतेत्यादिप्रलापस्तु स्वमत
 परमतानवलोकनमूलक ॥ त्वन्मतेपि ब्रह्मण सर्वोपादानत्वस्वीकारात् ॥ “प्रकृतिश्च
 प्रतिज्ञादृष्टातानुपरोधा”दिति सूत्राच्च सर्वोपादानत्वेपि यथा ब्रह्मणो नान्यत्वमेव जीवो
 पादानत्वेपि ॥ नचास्मन्मतेऽध्यासाधिष्ठानत्वमेवोपादानत्व ब्रह्मणस्तथा चाध्यासस्या
 नित्यत्वेपि नाधिष्ठानस्य तथात्व श्रुत्यादौ तथा दर्शनादिति चेन्न ॥ यथा सौम्येकेन
 मृत्पिण्डेनेत्यादिना श्रुतिरजतादिदृष्टात् त्यक्त्वा मृत्पिण्डादिदृष्टातोपादानेन ज्ञानदशोपादा
 नत्वस्य वेदविरुद्धत्वात् श्रुक्तिज्ञानेपि रजतादिज्ञानाभावेन एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान
 प्रतिज्ञोपरोधाच्च ॥ नहि सत्यज्ञाने सति यावदनृत ज्ञात भवति ॥ अस्मन्मते च ब्रह्मण
 उपादानत्वेपि न विकारत्वमित्युक्तं प्राक् ॥ अतारसमय इव सर्वदा ईश्वर इत्यादिक
 त्वस्मन्मताज्ञानविनृभितमिति यदि च शास्त्रज्ञकल्पना निर्मूला तदा त्वन्मतेपि किं मूल-
 मिति वक्तव्य वेदश्चेदस्य त्वत्समतार्थकत्वे मानाभाव इत्यन्यत्र विस्तर । यत्तु (“मुक्तो
 पसृप्यव्यपदेशा” दिति सूत्रे नि सरण कस्य शब्दस्यार्थ) इत्युक्तं तदपि विद्वन्मडन-
 पक्ष्याभिप्रायाज्ञानात्तत्र स्वावतारसमये क्रीडार्थं साक्षाद्योग्यास्तदाविर्भवतीत्युक्तं तत्रैव
 “मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा” दिति सूत्र प्रमाणतयोपन्यस्तम् ॥ मुक्ताना भगवद्भाव
 प्राप्ताना देहाद्यध्यासरहिताना या भगवन्निकट्यासयोग्यता तस्यापदेशो व्यपदेशस्त
 स्मादित्यर्थं किं तत् सूत्र भगवत्क्रीडायोग्यताया प्रमाण तदर्थस्तिरित्यादिना योऽर्थ
 प्रदर्शित स तु तन्मतविरुद्ध ॥ नामरूपविनिर्मुक्तैरपसृप्य यत्तस्य व्यपदेशादिति तदर्थं
 नामरूपविनिर्माकस्य सोपाधिके सभवास्त्रिरूपाधिके चोपसर्पणासभवादसगति ॥ “न
 तस्य प्राणा उज्जामति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती” ति श्रुतिविरोधश्च ॥ क्रममुक्तिविषयत्वेन
 नामरूपविनिर्माकासभवश्चेति सक्षेप ॥ मुक्त्यपेक्षया भक्तेराधिक्यं तु मुक्तिं ददाति
 किंचित् स न भक्तियोगमित्यादिना पूर्वमेव विस्तरेणोपपादितमिति ॥ यच्च मुक्ता अपि
 लीलाविग्रह कृत्वा हरिं भजत इत्याद्युक्त्वा तर्हि तत् क्रममुक्तिपरमिति यदुक्तं तदपि न
 सम्यक् ॥ तेषा त्वन्मते विग्रहवत्स्वीकारेण लीलानिग्रहो निरर्थक स्यात् ॥ किच-
 चात्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युत्क्रमे ॥ कुर्वत्यहैतुर्की भक्तिमित्यभूतगुणो हरि
 रित्यादिना ज्ञानिनामात्मारामाणा शुकदवादीनामपि भक्तेरुत्तत्वात् भक्तेर्ज्ञानादाधिक्य

प्रतीयते ॥ नहि ब्रह्मलोक प्राप्तः स्वर्गमीहते ॥ यदि ज्ञानस्य भवेन्न्यूनता स्यात्तदा ज्ञानिनस्तत्रैच्छैव न स्यात् मशरीरमित्यादि वाच्यं तु ब्रह्मपरम् ॥ अत एव सत्त्वाधीरो न शोचतीति तद्वाच्यदेव उक्तम् ॥ शरीरत्वावच्छिन्नाभासयोधादित्यस्य-सगतम् ॥ तथा हि शरीरत्वावच्छिन्नाभासं कुत्र बोधनीयं जीवे ब्रह्मणि वा नाद्य कैः स्वमुक्तौ जीवस्य ब्रह्मातिरिक्तस्याभासात् ॥ नापि द्वितीयः ॥ एक जीवस्य मुक्तावपि तदतिरिक्तजीवशरीराणां ब्रह्मणि सत्येन शरीरत्वावच्छिन्नाभासस्य वक्तुमशक्यत्वाद् न च कतिरस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वात्तदभासो ब्रह्मण्यवाधित इति वाच्यम् ॥ तथा सति कैः स्वमुक्तावपि सगतं तस्य सापेक्षकत्वात् ॥ एकजीवमादस्तु निर्मूलत्वा-दुपेक्षणीय इत्यास्ता प्रविस्तरः ॥ जीवस्यासत्त्वं वापि न पठितमित्यादि तु "भर्मवासो जीरलोके जीरभूतः सनातनः" इत्यादिगीतावाक्यानालोचनमूलकम् ॥ गीता न प्रमाणमिति चेदुपेक्ष्योसि जीवस्य ब्रह्मणा सहोपादानोपादेयभावरूप एव सवधः स च श्रुत्युक्त इति पुनः जीवस्य ब्रह्मणा सह कः सवध इति निरन्तरम् ॥ इति विनाशपञ्चदशनामासत्याभासरूपप्रदर्शम् ॥ अथ विभागादिकमित्यादेरेकार्थित्वसिद्ध-पञ्चदशनामासत्याभासस्य प्रदर्शयते ॥ यदि विभागादिकं जीवेऽनुपपन्नमिति मूये तदा प्रतिविधेरेवच्छेदो वा विभो कथमुपपन्नो येन तत्स्वीकरोमि ॥ न चानास्य विमोर्घटादिना परिच्छेदो जलादौ च प्रतिविधौ दृश्यते तदनुरोधेन ब्रह्मणोपि तादृगी-कृत्य इति वाच्यम् ॥ गगनस्य प्रतिविधे मानाभावाद् ॥ प्रतीतिस्तु तलमालि-न्यादिवद्रूपैव ॥ एव विभुत्वावच्छिन्नत्वयोर्विरोधादवच्छेदोपि न सम्भवतीति ॥ किंच अंशत्वे विभागे च श्रुतिस्मृती प्रमाणत्वेन दर्शिते सूत्रमपि ॥ प्रतिविबावच्छेदयोस्तु न किंचिदपि प्रमाणमन्त-अनादस्य श्रुतिं मौल्यार्थैक्येन युक्तिमाश्रित इति न्यायावतारस्तस्माच्छब्दैकप्रायेऽर्थे शब्द एव प्रमाणं न युक्तिः सत्तं पाण्यादय उपधिपरिकल्पिता इत्यस्य सगतम् ॥ तत्रोपाधिवाचकपदाभावात् ॥ "अपाणिपादो जग्नो गृहीते" त्यादिश्रुतिस्तु सर्वभवनसमर्थत्वाद्ब्रह्मण उपपद्येताच्चित्तानतशक्ति मत्वाच्च यद्यद्वेदेन प्रतिपाद्यते तत्सर्वमेव तस्मिन्सगच्छत इत्यसकृदेवोदितम् ॥ किंच स्वप्रकाशे ब्रह्मणि यथाऽवित्यानुपपन्नाऽपि त्वया कल्प्यतेऽसत्या मायाप्रतीतिस्यैवात्रापि प्रवेशनिर्गमनस्वीकारे कथं विरोधः कथं वाऽनुपपत्तिः ॥ अस्माभिस्तु श्रुतिस्मृ-त्यनुसारेण सर्वं स्वीक्रियते ॥ परिभाषा तु नदीनृपादिवज्जागरूपमज्ञानं सत्तामात्रैविध्य मित्यादि यत्तथा स्वकपोलकल्पितं स्वीक्रियते तदेव ॥ त्वन्मते च विज्ञाते तदन्तरमिति भगवद्वाक्यविरोधः औपाधिकस्य जीवस्य प्रवेशासम्भवात् न चोपाधिनाम एव प्रवेश इति वाच्यम् ॥ नष्टे प्रविष्ट इति ध्वजहारोपपत्तेः ॥ किंच प्रवेशोपप्य पारिभाषिक एव स्यात् ॥ नहि लोकं पृथग्दशप्रवेशं कश्चिद्वृत्तेः ॥ अश इवात इति यत् प्रवेश इव प्रवेश इति लक्षणाकल्पने तु गौरव स्यात् किंच त्वन्मते सर्वत्रैव वेदातेषु ब्रह्मप्रति-पादकेषु लक्षणैव ॥ एवं च वेदस्य मुख्यार्थेन न कुत्रापि तं दिक् ॥ यत्तु (भाषार्थो पदेशात् प्राक्त्वविशेषात् सत्त्वावच्छिन्नानुपपत्तिरद्वयस्यैव बाधज्ञानस्य नाशप्रतिपक्ष-

कत्वा) दित्युक्तं तन्मदम् ॥ अविद्यासत्येऽज्ञानमेव भवति न बाधज्ञानं यदि च विद्या
या अपि शब्दज्ञानप्रतिबधकत्वमभिमतं तदाऽज्ञानविषयेऽविद्याप्रतिबधाज्ज्ञाते तु समा
नविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या प्रतिबधाच्छब्दबोधो कुत्रापि न स्यात् ॥ नन्वविद्यया न
शब्दप्रतिरोधो उच्यते येनोक्तदोषः स्यात्किंतु तज्जन्यविपरीतभावनया बाधरूपयेति
चेन्न तादृशबाधज्ञानस्यापि शब्दबुद्धिप्रतिबधकत्वागीकारे नास्ति दशम इति ज्ञानस्यापि
दशमस्त्वमसीति वाक्यजन्यबुद्धिप्रतिबधकत्वापत्तिः ॥ तथा च तज्जन्यप्रत्यक्षस्यासम्भवेन
दृष्टातासिध्या 'तत्त्वमसी' स्यादो शब्दात्प्रत्यक्षसम्भतीति त्वत्सिद्धातो व्याकुप्येत ॥
वस्तुतस्तु प्रत्यक्षस्येन्द्रियादिदोषकबलितत्वात्तदपेक्षया वेदस्य निरस्तसमस्तदोषस्य प्रबल
त्वाच्च तेन तद्बाधो उन्नावयितुं शक्यः "यजमानः प्रस्तरः" इत्यादावपि यजमानप्रस्तर
योरभेदागीकारे प्रस्तरस्याग्नौ प्रक्षेपः स्यादग्नेर्वेदेन प्रतिपादितत्वात्तत्र यजमानस्य प्रक्षेपे
तदुत्तरं यजमानकर्तव्यस्य वेदप्रतिपादितस्य लोपापत्तिरिति चेदोक्तार्थानुपपत्त्यैव तत्र
लक्षणा ननु प्रत्यक्षस्य बाधकत्वानुरोधेनेति ॥ एतेन यजमानप्रस्तर इत्यादिकमपास्तम् ॥
यदपि (आचार्यवान्पुरुषो वेदेति तु श्रवणाद्यगत्या गुरूपसत्तिं विधत्ते ननु ब्रह्मज्ञाना
साधारणकारणतये)ति प्रलपितं तच्छास्त्रहृदयानभिज्ञत्वादुद्देश्यविधेयभावादिसमर्थादान
भिज्ञत्वाच्च ॥ तथाहि मलिनं ते वपुः स्नाया धनयान्मुखीत्यादौ शरीरमालिन्यादेरुद्देश्यस्य
सिद्धसाध्यायोपयुज्यत इति न्यायात्ज्ञानादिरूपविधेये हेतुत्वमिति सर्वसमत उद्देश्य
विधेयभावात्स्थले चोद्देश्यवचनपूर्वं विधेयस्य तत् परमित्यपि नियमः ॥ तथा आचार्य
वान्पुरुषो वेदेत्यादौ कथं गुरूपसत्तेरिधेयत्वं कथं वा ब्रह्मज्ञानकारणता तस्यानेतीति
कुत्रचित् सहकार्यसमवधाने स्वीकृताचार्याणां ज्ञानाभावेपि न तस्य कारणत्वहानिरन्यथा
पुरपमृदाद्यसमवधाने दहादितो घटाद्यनुत्पत्त्या तेषामपि कारणत्वं न स्यात् ॥
"श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा" दित्यस्य त्वदुक्तं एवार्थोऽस्तुतस्तु न इत्यत्र विनिगमनाविरहः ॥
किंच त्वदुक्तेर्ये उपधितो नगत्कारणमपि ब्रह्मवस्तुतो निरवयवमित्याद्यध्याहारकल्पने
गौरवम् ॥ श्रुतेरित्यस्य निरवयवत्वबोधकश्रुतेरित्यर्थे लक्षणाकल्पनेन गौरवम् ॥
अस्मन्मते दोषस्यानुद्भावितत्वात् प्रज्ञाहीनत्वं च निन्दकत्वादासुरत्वं द्योतितमित्यलम् ॥
इत्येकविंशतिखण्डनभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र समवायागीकार एवेत्यादि
द्वाविंशतिखण्डनभासस्याभासत्वप्रदर्श्यते ॥ समवायसत्त्वं इत्याद्युक्त्वा तादृश-
श्रुतवाच्यगीकार इत्यादिप्रलापस्त्वस्मदुक्तार्थानुयोधात् ॥ नह्यस्माभिः समवायोगी
क्रियते किंतु गद्यस्थलेऽवयवसत्त्ववादिनः प्रत्युच्यते यदि त्वया समवेतस्यापि समवा-
यिनं विना स्थितिर्नागीक्रियते तदा घटे नष्टेपि घटत्वस्य स्थित्यर्थं सूक्ष्मो घटोऽङ्गीकृतव्य
इति तस्माद्यथा घटत्वस्थितिः प्रत्येककालादौ तथा गद्यस्यापि स्थितिः कुतो नेति नैता-
वता समवायोगीकारं विनश्यदवस्थानां तदुत्तरं गुणास्तिष्ठनीत्यपि दृष्टावधियै-
वोक्तम् ॥ गुणगुणिनोरभेदादित्यप्यसंगतम् ॥ गुणनाशेपि गुणिनः प्रत्यभिज्ञाबलाद्वा
ज्ञानगीकारादेकस्मिन्नेवाग्रादौ रूपरसादीनामाविर्भावनिरोभायेप्याग्रादीनां तिरोभावा
दर्शनेनान्यतामेदं वस्तुमशक्यत्वात् ॥ नच रसादीनामुत्पत्तिविनाश आग्रादीनामप्यु-

त्वत्तिविनाशौ स्वीक्रियेत इति वाच्यम् ॥ तदेवेदं फलमित्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् ॥ यदि च क्षणिकवाद एव तत्राग्रहस्तदा व्यासाद्युक्तयुक्त्या तन्मतस्तिरासेनैव निरस्तत्वा-
दुपेक्षणीयोति ॥ अन्यत्तत्तद्वेदितं तत्सर्वं विस्तरेण पूर्वखण्ड एव दूषितम्, किंच
“हृदि ह्येव आत्मने” त्यादिश्रुत्या आत्मनो हृदयस्थानं प्रतिपादितं यदि जीवस्य सर्वगतत्वं
स्यात्तदा सर्वत्र इत्येवं प्रतिपादितं स्यात्तस्मादप्युच्यते ॥ ननु हृदयस्य बुद्धिस्थानत्वा-
द्बुध्युपाधिकस्य जीवस्यापि तत्स्थानं भवत्येवेत्युपचारादेव जीवस्य स्थानं श्रुतिराहेति
चेन्मैवम् ॥ यथा सर्वगतस्यात्मनो बुध्यवच्छिन्नत्वं तथा हृदयावच्छिन्नत्वमपि किंच
यथा घटावच्छिन्नत्वाकाशस्य मत्तवच्छिन्नत्वं तथा बुध्यवच्छिन्नस्य हृदयावच्छिन्नत्वाव-
न्मतेऽपि मुख्य एवार्थे संभवति गौणार्थकल्पनं श्रुतीनां मुख्यार्थे विधेःप्रयुक्तमेवेति
कृतं विस्तरेण ॥ इति द्वार्यशतित्वं खंडनाभासत्वाभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ प्रज्ञाशब्देन
बुद्धिरेवेत्यादेस्तयोर्विंशतित्वं खंडनाभासत्वाभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ प्रज्ञाशब्देन बुध्युपादानं
तु त्वन्मत एव न युज्यते सर्वव्यापकस्य स्वरूपवत्त्वात् प्रज्ञाशब्दत्र कारण-
त्वासंभवात् “प्रज्ञया शरीरं समाख्ये”ति श्रुतौ तृतीयानुपपत्तिः ॥ नच प्रज्ञैव संबंधो
नान्येनेति वाच्यम् ॥ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुत्युक्तसर्वगतत्वानुपपत्तेः ॥
अस्मन्मते तु जीवस्याणुत्वा “दालोमभ्य आनसाग्नेम्य” इति श्रुत्युक्तसर्वशरीरव्यापक-
त्वस्य स्वतोऽसंभवाच्चैतन्येन शरीरव्याप्तिः श्रुत्या प्रतिपाद्यते ॥ अत एव “तथा च
दर्शयति पृथगुपदेशा”दिति सूत्राभ्यां व्यासैरप्येवमेवार्थः स्फटीकृतः ॥ यच्च (पृथगु-
पदेशादिति सूत्रं तत्कांतिगत्यागतीनामित्यादिपूर्वपक्षसूत्रसमूहस्यमिति न दोषावह)
मित्युक्तं तन्न यदि तादृशसूत्राणां पूर्वपक्षरूपता स्यात्तदा स्यादेवार्थः तत्र मनोरथः तदेव
तु न संभवति तादृशसूत्राणां पूर्वपक्षपरत्वे जीवस्यैवाधिकत्वं मिथ्यात्वं च सिद्धांतं
स्यादथ वा उपाधेरिव नाशान्युपगमे ब्रह्मैव जीवरूपं स्यात् तदेव सर्वं न वेदसंमतं
यतः “सर्वं वेदा यत्पदमत्तमेति तं त्वैतन्निपदं पुरुषं पृच्छामि” वेदैश्च सर्वैरहमेव
वैद्य इत्येवंरूपाभिः श्रुतिरसृतिभिर्वेदतात्पर्यविषयं ब्रह्मैवेति सर्ववेदांतानां ब्रह्मपर्यवसा-
यित्वमविवादं ब्रह्म च जगत्कारणाद्यसाधारणधर्मैर्जीवविलक्षणमित्यसकृदुच्यते तत्र यदि
“नात्माश्रुते” इत्यादिसूत्रानुरोधेनोत्पत्त्याद्यश्रवणाजीवस्य नित्यत्वान्यथानुपपत्त्याऽज्ञैत-
त्वनुरोधेन जीवब्रह्मणोरैक्यमौपाधिक एव भेदः स्वीक्रियते तदा तादृशप्रतिज्ञाया
अंशांशिभावेन नित्यत्वस्य च श्रुत्युक्तविभागेनाप्युपपत्तौ तादृशप्रयासो विफल एव ॥
न चांशांशिभावे निष्कलत्वश्रुतिविरोध इति वाच्यम् ॥ “श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा”दिति
न्यायानुरोधेन विद्वद्दर्माश्रयस्यैव धर्मिग्राहकश्रुतिरूपमानसिद्धत्वादेव सकलदोषपरि-
हारासंभवात् ॥ नापि निर्गुणश्रुतिविरोधस्तस्याः प्राकृतगुणनिषेधपरत्वात् ॥ नच “तत्सूत्रा
तदेवानुप्राविश” इत्यादि श्रुत्या प्रवेशश्रवणात्परमेव ब्रह्मजीव इति वाच्यम् ॥ तत्र न
तस्यैव प्रवेशः किंतु जीवेन सहैवान्यथानेन जीवेनानुप्राविश्य नामरूपे व्याकरवाणी”ति
श्रुतिविरोधप्रसंगात्समाजीवमहणोरंशांशिभाव एव ॥ औपाधिकमेवाप्युपगमे तु
तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वमिति पदे भागवत्प्रागल्भ्या अंतस्त्वबोधकश्रुतीनामर्थवादत्वकल्पनं

उपासनाविषयाणां रूपाणामब्रह्मत्वरूपकल्पन कार्याणां मिथ्यात्वकल्पन चेति दोषव्यूह
 स्यात् गुणस्य गुण्यपेक्षया भिन्नत्वं तु पूर्वमेवोक्तम् ॥ चैतन्यस्य गुणत्वे प्रकाशाश्रयवत्सू
 त्रविरोध वदस्तत्सूत्रानभिज्ञत्वादुपेक्ष्य ॥ तदुपसारत्वादिति सूत्रं यत्त्वया ध्यात्वात
 तत्र दोषा पूर्वमुक्ता ॥ अधुनाप्युच्यते तत्र तत्पदेन यदुपाधि परामृश्यते स किम
 न्यथानुपपत्तिबलादध्याहृत उत कश्चित्पूर्वमुक्त ॥ नाद्य अनुपपत्त्यभावस्यास्मदुत्तरीत्या
 सभवात् रीतिस्तु पूर्वखण्ड एवोक्ता ॥ न द्वितीय अदृष्टत्वात् न “चातरा विज्ञान
 मनसी” स्योक्त विज्ञान बुद्धितत्त्वात्मक इत्यत एवेति वाच्यम् ॥ विज्ञानपदस्याने
 कार्थत्वे नात्र बुद्धेरेव ग्रहणे नियामकाभावात् ॥ सूत्रे विज्ञानमनसीत्यत्र विज्ञानपदेन
 करणव्युत्पत्त्येन्द्रियाणामपि समूहात् ॥ बुद्धेस्तत्पदेनोपादानमिन्द्रियाणां नेत्यत्र नियामका
 भारादित्यल दूषितदूषणेन ॥ तत्त्वमसीत्यत्र गौणत्वं तु हस्तादिषु देवदत्तप्रयोगात्तेन
 न स्वोक्तिविरोधो नाप्युपक्रमविरोध गौरवं तु त्वन्मते भागत्यागलक्षणागीकारादेव ॥
 प्रज्ञादीनामीश्वरगुणत्वे जीवसंबन्धस्तु उपादानोपादेयभावलक्षणघटित सुघट इति ॥
 एतेन तत्त्वमसीत्यादिकं प्रत्युक्तं प्रवेशनादीनामुपहासस्तु गीताद्यर्थाज्ञानमूलत्वादज्ञता
 प्रत्युक्त एवेति औपाधिकत्वं तु जीवस्य न सभयतीत्यसकृदावेदितमेव ॥ किंच “तमु
 त्कामत प्राणो नूत्कामती” त्यादिश्रुत्याप्युक्तमणशीलोणुरेवात्मा विभोस्तत्क्रात्याद्य
 सभवात् ॥ बुद्धिबल त्वेतद्ब्रह्मद्वारा दृष्टमेवातस्तद्धीनत्वादासुरत्वाच्च शस्त्वादिकथन
 युक्तमेवेति ॥ एतेन नष्टुपाधेरित्यादिकं दत्तोत्तर आभास” एवेति सूत्रं तु न प्रति
 विंबप्रतिपादनपर मानाभावात् अन्यत् सर्वं तु पूर्वमेव दूषितमिति ॥ इति त्रयोविंशति
 खण्डखण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ बुद्धिहीनस्येत्यादेश्वतुर्विंशतितमखण्डखण्डना
 भासस्याभासत्व प्रदर्श्यते ॥ बुद्धिहीनस्येत्यादिना गालिप्रदान त्वसुरत्वादुचितमेव परा
 जितत्वे तस्मिन्द्योतयति ॥ पराजिता एव गालिप्रदानं कुर्वन्तीति तेनैवोक्तमधस्तात् ॥
 आस्ता तात्रश्रुत्याद्यविरोधाय विवर्तवाद स्वीकार्य इति यदुक्तं तत्र विवर्तवादाश्रयणेपि
 कथं श्रुतिविरोधपरिहार सोपि वक्तव्यो बुद्धिमता युक्तिज्ञेन ननु “तदेजति तद्वजति
 अपाणिपादे” त्यादिश्रुतिप्रत्येजनापाणिपादत्वादिकं स्वाभाविकं गृहीतृत्वादिकं तु माया
 रूपोपाधिकं मिथ्येति न श्रुतिविरोध इति चेन्नैव “निर्गुण निष्कल शात निरवयव
 निरजन”मित्यादिना सर्वोपाधिविनिर्मुक्ते ब्रह्मण्युपाधेर्वक्तुमशक्यत्वात् यदि चाहमज्ञ
 स्त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्याद्यनुभवानुरोधेन स्वप्रकाशे निरपाधिकेऽप्युपाधि स्वीक्रियते
 तदा विरूद्धधर्माश्रयत्वमकामेनापि स्वीकृतमेव ॥ तथा च श्रुतीनां वाच्यार्थं द्वेप एव
 पर्यवस्यति ॥ ब्रह्मणि विरूद्धधर्माश्रयत्वमनुभवयलत्स्वीकार्यं न श्रुतिबलादित्य
 अपि युक्तिर्वक्तव्या । अस्मन्मते च श्रुतीनां वाच्य एवार्थं समगच्छते । ब्रह्मणोचित्यान्त
 शक्तिमत्त्वात् ॥ यत्तु (श्रोतव्य इत्यादिश्रुतिर्लक्षणायां शाब्दबोधविषयत्वमाह यतो
 वाचो निवर्तत इति तु शक्त्या वाचा निवृत्ति) मिति प्रलपितं तत्तुच्छम् । लक्षणाया
 शक्त्या वा प्रतिपाद्ये शाब्दबोधविषयत्वामभवेन यतो वाच इत्यस्या श्रुतेरसंगति
 दुर्वारैव ॥ किंच श्रोतव्य इत्यत्र लक्षणायाचरूपदाभाराद्यतो वाच इत्यत्र शक्तिवाचक

रदाभावात्तदर्थं लक्षणेन कल्पनीया ॥ एवं तदेजरीत्याद्यामपि सविशेषनिर्दिशेषा-
चरुपदाभावात्तत्र तत्र लक्षणाप्रकल्पनात् सर्वाश्रुतीः स्वार्थाव्याप्यवपि एष्टः परं पर्य-
नुयुञ्जन्न लज्जेते ॥ इति चतुर्विंशत्येष्टसंहनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र पूर्वपक्ष
इत्यादेः पंचविंशतियेष्टसंहनाभासस्याभासत्वं प्रदर्शयते ॥ तत्र सविशेषस्य श्रौतत्वं
स्वाप्रभौतत्वतुल्यमित्यसंगते श्रुतीनां त्यज्यते सर्वासानेय स्वप्रश्रुतिगुल्यतया सर्वस्यैव
श्रौतस्य स्वाप्रभौतत्वतुल्यतया निर्विशेषस्यापि तथात्वं विनिगमनाविरहात् ॥ नञ्सा-
मान्यनिषेधकृदिति न्यायश्च पूर्वमेव दूषितः यच्चज्ञानस्य द्वे शक्ती स्त इत्यादिना
स्वमतनिरूपणे तदपि न सम्बद्धं तथाहि शक्तिद्वैविध्ये किं प्रमाणं प्रत्यक्षं श्रुतिर्वा-
ऽन्ययानुपपत्तिर्वा ॥ नायः ॥ प्रत्यक्षेण शक्तिद्वयस्याविपरीकरणात् ॥ नापि श्रुति-
र्दृश्यते शक्तिद्वयप्रतिपादिका अज्ञाते घटादौ विश्लेषादर्शनेन शुक्तापनिर्वचनीयरजतो-
त्पत्तौ मानाभावेनान्ययानुपपत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किञ्च कल्पनायाः कल्पकं विना
संभवेन निर्विकल्पकस्य कल्पकत्वे निर्विकल्पकत्वहानिः सविकल्पकस्य कल्पकत्वेऽनव-
स्थादिप्रसंग इत्युक्तप्राप्तम् ॥ किञ्च रजतादीनामविद्याकल्पितत्वस्वीकारेऽविद्याया
प्रक्षानिष्ठस्य त्वया स्वीकृततया यन्निष्ठस्य यत्पदेन प्रक्षणः स्वोकोरं नेतरस्येत्याद्य-
संगतमितरेऽविद्यासंबन्धाभावादेव रजतदर्शनाभावसिद्धिः ॥ यदि च यच्छब्देन जीव-
सोपादानं तदाप्यसंगतिः । अविद्याया जीवनिष्ठत्वाभावात् त्वयैव निरूपणात् ॥ यत्प-
देनाविद्यासोपादानेऽविद्याया एकत्वपक्षेऽसंगतिः ॥ रजततद्वाद्यज्ञानयोः सर्वसाधारण-
तापत्तेस्तादवस्थान् ॥ किञ्चाविद्याया एकत्वादुपधेयस्य प्रक्षणश्चैकत्वादेकस्य चाद्यज्ञाने
कथं नान्यस्य याप्रज्ञानं कथं वा एकस्य भ्रमेऽन्यस्यापि न भ्रम इति ॥ अविद्याया
अनेकशक्तिकल्पनात् दोष इत्यपि बालभाषितम् ॥ उभयमतसिद्धावित्यानेकशक्तिस-
द्वाद्येन पुत्र सर्वव्यवस्थासिद्धौ तादृशकपोलकल्पनाया मानाभावात् ॥ जीवाररकमेवा-
ज्ञानमिदमपि न किञ्चित् ॥ प्रक्षारकरादज्ञानस्येति ॥ किञ्चज्ञानमेव यदि रजतो-
त्पादकं तदा श्रुतिदर्शनात्पूर्वमप्यज्ञानस्य वर्तमानत्वादिति रजतमिति प्रत्ययापत्तिः ॥
तथाधिष्ठानज्ञानाभावादानुपपत्तिरिति वाच्यं न्युज्जीकृतश्रुतिज्ञानेपि तादृशभ्रमाभा-
वात् ॥ नच तादृश्यज्ञानोद्बोधितरजतसंस्कारस्यापि हेतुस्वरूपवाञ्छ दोष इति
वाच्यम् ॥ रगादौ रगत्वेन निश्चिते रजतसादृश्यज्ञानमपि यदा वर्तते शुच्यज्ञानं
शुच्यपपत्तिश्चैतन्मत्स्यापि ज्ञानं तदा रजतभ्रमापत्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ यथा कथंचिच्छुक्तौ
तादृशभ्रमसंभवेपि प्रक्षणे स्वप्रकाशे तादृशभ्रमस्य काप्यसम्भवात् ॥ अनाद्यविद्या-
कल्पने त्वंचपरपरैव वीजम् ॥ किञ्च “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाषिकी ज्ञान-
वल्क्रिया चे”त्यादिना ज्ञानशक्तिर्येन प्रसिद्धाया भगवच्छत्तेरज्ञानत्वकल्पनमपि
श्रुतिविरुद्धम् ॥ तस्माच्छब्दे प्रक्षणि कल्पकत्वमज्ञानं वा न सम्भवतीति ध्येयम् ॥
ज्ञानशब्देऽविद्याशक्तिस्तुपपादनं यदुपदर्शितं तदपि न सम्भवति ॥ “तस्मिन् शोक-
महत्त्वमि”त्यादिश्रुतिविरोधात् ॥ तत्र ज्ञानसमकालमेवाज्ञाननाशस्य द्रव्योपपादि-
तत्वेन पूर्वापरविरोधश्च ॥ यत्तन्मोल्याभ्रयस्तु वीजोदुरवतरिद्विणीय इत्युक्तं तदपि

न सम्यक् ॥ दृष्टाते प्रथम बीजोत्पत्तेरेव पुराणादौ प्रसिद्धत्वेनानग्रस्थाया अभावा
दृष्टातासिद्धेरनवस्थाया दु परिहरत्वात् ॥ अविचारहितस्य निष्फलस्यैव दर्शनविष-
यत्व त्वदीयैरक्त तच्च दर्शनोपहितस्य दृश्यत्वेपि विरुद्धत एव ॥ नहि दर्शनोपहिते
ऽविचारहितत्व सभरति दर्शनस्याविद्यास्त्वधविना सभवात् ॥ विशिष्टोपहितयोर्भेदस्य
निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ उपाधे कादाचित्कत्व विशेषणस्य विशेष्यसमानकालीनत्व-
मिति भेद इति चेत्तर्हि रूपविशिष्टस्य घटस्य रूपोपलक्षितत्वापत्ति ॥ तत्रापि रूपस्य
पाकादिना नाशाद्विशेष्यसमानकालिकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् तेनाविद्यादशायामित्यादिक
सर्वं निरस्तम् ॥ इति पञ्चविंशत्यडखडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्रेत्यादि
पण्डितशखडखडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ अवास्तवमिति नपुसकलिंगनिर्देशोऽसंगत
इति यदुक्त तच्च तत्सर्वप्रधानालोचनात् ॥ पूर्वं हि वास्तवरूपाभिप्रायमिति तेनोक्त
तत्रावास्तवरूपज्ञाने तद्व्यावृत्त्या वास्तवरूप सम्यक् ज्ञातुं शक्यमतोऽवास्तव रूप किमिति
प्रश्न ॥ तत्रावास्तवस्य रूपविशेषणतया नपुसकत्व युक्तमेव । अग्र च धर्मविशेषणतया
पुल्लिङ्गत्वमपि युक्तमिति न विरोधः ॥ विकारो नामधेयमित्यादीनामर्थस्तु पूर्वखड
एव प्रतिपादितः ॥ अतस्तेन न मिथ्यात्व प्रतिपादयितुं शक्यते ॥ एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापि कार्यसत्यत्व एवोपपद्यते न मिथ्यात्वे ॥ नहि सत्यज्ञाने मिथ्याज्ञान
सम्भवति ॥ मृदादिदृष्टातोपि कार्यसत्यत्व एवानुकूलो न मिथ्यात्व इत्युक्तमेव ॥ यच्चा-
त्रैव तेन “क्षित्यादीनामिहार्यानां छाया न कतमापि हि ॥ न सघातो विकारोऽपि
न पृथक् नान्वितो मृपे”त्यादि भागवत स्वानुकूलत्वेन कार्यमिथ्यात्वे प्रमाणत्वेनोप-
दर्शितम् ॥ तदपि तद्भागवतार्थाज्ञानात् ॥ तत्र हि विकारोपि न पृथक् नान्वित न
च मृपेत्यर्थः मग्न उभयत्र सत्त्वात् ॥ तस्माद् भागवतोक्तयुक्त्यैव कार्याणां सत्यत्व
श्रौतेर्यै तर्कस्यानवकाशात् घटादिषु कुलालजनितत्वेनोपाधिनियतत्व यदुक्त तत्र वर्णस्थौ-
ल्यादिपूषनेत्रादिव्योपाधि प्रदर्शितस्तथापि नियतोपाधेरप्रदर्शनाभ्युनत्वम् ॥ किंच
वर्णस्थोपाधिं विनापि दृश्यमानत्वात्तत्र स्थौल्यमुपाधिनन्यमेव भवतु प्रकृते घटस्याप्यु-
पाधित पूर्वमसत्त्वात् कथं तत्रोपाधिनापि दृढादिजनितत्वमिति प्रत्यक्षविरोधो दुर्वार
एव ॥ जाग्रतो मरुमरीचिकादौ प्रवृत्त्यभावेपीत्यप्यसंगत त्वन्मते जाग्रत एव मरुमरी-
चिकादौ प्रवृत्तेरुक्तत्वात् ॥ जानत इति तु वक्तव्य पूर्वोक्तप्रमाणस्य घटादीनामवास्तवत्व-
प्रतिपादकत्वासम्भवात् अविद्यादशाया प्रतीयमानत्वमेवात्रास्तव तच्चेदमशेष्यस्तीति
तस्याप्यत्रास्तवत्वापत्तिः ॥ जगद्भ्रमविषयब्रह्मण्यप्यवास्तवत्वापत्तिश्च स्यात् ॥ दोषप्रयुक्ते
सति दोषदशाया प्रतीतिविषयत्वरूपस्यास्मादुक्तिफलितलक्षणस्याविद्याप्रयुक्तत्वे सत्य
विद्यादशाया प्रतीयमानत्वरूप लक्षण कल्पयित्वा दोषोद्भावनं तु छलादेव ॥ दोषस्तु
कुत्रचिद्दूरत्वादिरूप कुत्रचित्तिमिरादिरूपोऽनुगतः ॥ एव च यत्र दर्पणखड्गचितोप-
नेत्रादिना सूक्ष्मेपु वर्णेषु स्थूलरजुद्धिम्नत्र तदेव दोषरूपं तत्प्रयुक्तत्वं च यथा स्थौल्य
प्रतीतौ तथा वर्णप्रतीतावपि तस्यापि भ्रमत्व दुरपह्नमेव ॥ यत्तु (दूरत्वादिदोषा
पक्षरेण चक्षुरपैव तत्र वर्णज्ञान) मित्युक्तं तत्तुच्छम् ॥ बहुतरुमूलेसयोगविशिष्टज्ञान

रूपस्य दूरत्वहेतोर्नात्र विद्यमानत्वेन तस्यापहारासम्भवात् ॥ नचोपनेत्रसम्बन्धानस्य
दूरत्वोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वादुत्पन्नदूरत्वादिनाशकत्वाद्वा तत्र दूरत्वापहार इति वाच्यम् ॥
तथा सति तत्सम्बन्धाने तस्मादिदं व्यग्रहितमिति प्रतीत्यनुपपत्तेरव्यग्रहितत्वस्य
दूरत्वरूपत्वात् ॥ विचोपनेत्रादिना दूरत्वसामान्यस्यापहारो विशेषस्य वा नाद्यः ।
एवेन पुरुषेणोपनेत्रादिधारणेऽन्यस्यापि तत्र स्थौल्यादिप्रतीत्यापत्तिर्दूरत्वादिप्रतीत्यनु-
पपत्तिश्च ॥ नापि द्वितीय तादृशविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वादुपनेत्रादिसंज्ञिधानेपि
दूरत्वप्रतीतेरिति ॥ किंचोपनेत्रसन्निधानसत्त्वे स्थौल्यादिप्रतीतिसत्त्वं तदभावे च
तदसत्तामित्यन्यव्यतिरेकसत्तेरपि यद्युपनेत्राद्युपाधे कारणसामग्रीप्रवेशो न स्वीक्रियते
तदा आलोक्ययोगेनापि तमसोपहारो घटान्निष्ठान् तु चक्षुषैवेत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वे-
नालोकादीनामपि ज्ञानसामग्रीप्रवेशो न स्यात् ॥ तत्रापि गौरवस्य वक्तुं शक्यत्वा-
त्तस्मादन्यव्यतिरेकावेव कारणत्वव्यग्रस्थापकौ तौ चोपनेत्रादिव्यपि तुल्यौ तत्सम्बन्धस्यापि
वर्णप्रमाणादौ गुणत्वसम्बन्धेन तत्र न तस्य गुणत्वमित्यपह्नोऽयुक्तं एव ॥ एव च
तदृष्टातेन ब्रह्मादौपि गुणत्वमविद्याया कथं न स्यात् ॥ नह्यविद्याया प्रतीयमानस्य
मिथ्यात्वमिति नियमोऽखण्डाकारवृत्तेरप्यविद्यापरिणामत्वेनाविद्याकार्यत्वाच्चद्विपक्षस्यापि
मिथ्यात्वापत्तेः ॥ नचेष्टापत्तिः शून्यत्वादापत्तेः ॥ प्रमाणानां सविशेष एवोपक्षया
क्षिण्णस्य निष्प्रमाणत्वापत्तिः ॥ यत्रविद्याप्युपकाराय विषयजायते नृणामिति टीकोक्त-
यान्यमनूय तदमगतमित्युक्तरा (तत्राविद्याशब्देन कर्मणो ग्रहणादत एवानुष्ठिते-
त्युक्तं अन्यथा तच्च सगच्छेत् अज्ञानस्यानुष्ठानायोगाः) दिव्यादि प्रलपितम् ॥ तत्र
कर्मण एवानुष्ठानं न तद्विग्रहेति यदि तत्र मनीषितं तदा विषयवदिति दृष्टातासगतिः ॥
नहि विषयाप्यनुष्ठानं सम्भवति ॥ यदि च तस्य भक्षणादिविशिष्टस्यानुष्ठानं सम्भवतीति
मन्यसे तदा विद्याया अपि व्यापारविशिष्टाया कथं नानुष्ठानम् ॥ अविद्याशब्दस्य
वचित्कर्मणि प्रयोगस्तु प्रकृतिराचरुशब्दस्य विवृतौ प्रयोगश्चद्वयगतव्य ॥ यथा 'गोमि-
श्रीणीतं मत्सर' 'पशुना यजेते' त्यत्र दुग्धहृदयादिरूपविकृतिषु प्रयोक्तव्यासु तत्प्रकृ-
तय प्रयुक्तान्तर्गतम् ॥ अविद्याप्युपकारायेत्यत्र तु न कर्मणो ग्रहणं मानाभावात् । न
च प्रकरणमेव प्रमाणमिति वाच्यम् ॥ एकप्रकरणस्थस्यापि पदस्योभयबोधकत्वं सति
ग्रहणशब्दस्य ग्रहणत्वसोर्वाचकत्वम् ॥ तस्माद्विनिर्गमनाविरहेणैकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वा-
त्कर्मण एव ग्रहणमित्यसंगतमेव ॥ यत्तु "न तस्य कार्यं करणं न प्रियत" इति श्रुति
व्याख्यानमनूय (तत्सम्बन्धि उद्दिश्यजन्यान्योन्याभासो बोध्यत इति परति एव
चोत्तराणि तदेवोद्दिश्य करणान्योन्याभासो बोध्येत तथा हि सति किंच तत्सेत्यादि
स्वप्रथो विरुध्येत) त्यादिप्रलपितं तन्मदम् ॥ पश्चात् सबन्धश्च बहुविधज्ञातपर्यय-
ज्ञानासते ॥ अत एव चैत्रस्य पुरषः पुत्रश्चेत्यादौ पुरुषे स्वत्वः पुत्रपदार्थकदेशे जन्यत्वं
निर्हतिरत्र च तत्पर्यवशाज्ञानासते ॥ तदुक्तरीत्या तु पुत्रेपि स्वत्वमेव बोध्येत तस्येति
पदस्याप्युक्त्या गौरवं वा प्रसज्येत एव चैरुपपत्त्यापितयोर्वापदेयवभिन्नत्वयोरन्य

भिन्ने करणभिन्ने चान्वयसमभ्यास कोपि दोषः पट्टमादधाति ॥ यद्वा शक्त्या उपादे-
यत्व लक्षणया च भेदः पञ्चा बोध्यते ॥ न च युगपद्भूतिद्वयविरोध इति वाच्यम् ॥
गगाया घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्र गगाशब्दात्प्रगाहतीररूपयोरर्थयोः शक्तिलाक्षणाभ्या
बोधेन तादृशविरोधे मानाभावात् ॥ सति तात्पर्ये उभयगोषस्य समभ्यासः अन्यथा
तत्रापि वैरूप्य वाक्यभेदादिकं प्रसज्येत ॥ वस्तुतस्तु न तस्य कार्यमित्यस्य तत्संबधि-
कार्यत्वाभावादित्यर्थः ॥ अत एव नञाविरहितस्थले तत्संबधिकार्यत्ववदिति बोधः ॥
प्रतियोग्यभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमात्रित्यस्य तु नञाविरहितस्थले यादृशसंबधेन
यादृशधर्मिणि यद्वत्त्वः प्रतीयते नन्वसमभिहारस्थले तेन संबधेन तदभासः प्रतीयत
इत्यर्थकृतेन नञाविरहितस्थले तत्संबधिनि जन्यत्वस्य प्रतीतेस्तत्समभिहारस्थले तद-
भासबोधो न न्यायविरुद्धः ॥ धर्मभेदस्य धर्मांत्यताभासरूपत्वाच्च जन्यान्योन्याभाव
बोधोपि सगतः ॥ ईदृशयुक्तिमत्तादृश त्वत्प्रलपितरीत्यनुरोधेन तादृशनियमस्वीकारे
ननो भेदबोधकत्वं कुत्रापि न स्यात् । नीलो घट इत्यत्रापि सिद्धांते नीलभेदस्य स्वप्र-
तियोगिगृहीतस्वसामानाधिकरण्योभयसंबधेन व्यक्तिविशिष्टान्यत्वरूपस्ववृत्त्यसाधारण
धर्मरूपस्य नञाविरहितस्थले घटे बोधाज्ञानसमभिव्याहारस्थले तदत्यंताभावस्यैव
बोधः स्यात् नतु भेदस्य ॥ किंच न तस्य कार्यं विद्यत इत्यस्य तादात्म्यबोधनायोग्य-
त्वात्कथं नान्यान्योन्याभावबोधनमिति वदतस्तत्र तत्र कीदृशो बोधोभिमतः तत्संबधि-
कार्यसत्तादित्याकारक इति चेत्तर्हि नञासमभिहारस्थले तत्संबधिकार्यं सत्ताभाववदि-
त्याकारक एव बोधः स्यात्स च न संभवति कार्ये सति सत्ताभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥
न च कार्यस्य मिथ्यात्वादसत्प्रमेवेति वाच्यम् ॥ तस्यासत्त्वे सदसतो संबधासंभवेन
पञ्चार्थानन्वयप्रसगात् ॥ नचाध्यासिक एव संबध इति वाच्यम् । तदसंभवस्य पूर्वं
विम्वरेणोपपादितत्वात् ॥ एतेन (तस्मात्तस्य कार्यकारणयोरत्यंताभास एव श्रुत्या
बोध्यतः) इत्यादिकमपास्तम् ॥ कार्यकारणयोस्तत्संबधित्वे तदत्यंताभावस्य अत्यंताभाव
स्वीकारे च तत्संबधस्यासंभवात् ॥ यत्तु न तत्समश्चेत्यादावेकश्चकारोनुक्तसमुच्चया
र्थस्तेन न्यूनोपि न दृश्यत इत्यर्थः । द्वितीयः उक्तसमुच्चयार्थः इत्याद्युक्तं तन्निर्मूलं प्रथम-
स्योक्तसमुच्चयार्थत्वं द्वितीयस्यैवानुक्तसमुच्चयार्थत्वमित्यत्र विनिगमकस्याभावात् ॥ किंच
यथा प्रथमस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वं च कपोलकल्पनयोच्यते तथा द्वितीयस्यापि किंचि-
दनुक्तं कल्पयित्वानुक्तसमुच्चयार्थत्वमेव किं न स्यात् ॥ यदि च जीवास्तदभिज्ञा न
तदासास्तदा तत्समा एवेत्येव परति तदा न तत्सम इति पूर्वोक्तविरोधः ॥ किंच
यदि जीवास्तदभिज्ञास्तत्स्वरूपा एव स्युस्तदा किमवधिकमीश्वरत्वं नियतृत्वं वा तस्य
स्यात् ॥ तस्मान्जीवास्तदासा एव ॥ तत्प्रमसीत्यादेरर्थस्तु दर्शित एवातो न कोपि
दोषः ॥ “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे”त्यस्यापि त्वदुक्तीत्यर्थस्वीकारे इदपदवाच्यस्य दृश्यस्य
मिथ्यात्वाद्ब्रह्मत्वानुपपत्तिः ब्रह्मत्वे मिथ्यात्वानुपपत्तिः ॥ न च तत्त्वमसीत्याद्युक्त-
रीत्या भागवत्यागच्छतेति वाच्यम् ॥ इदंशब्दस्य चक्षुरादिनन्यप्रत्यक्षविषयवाचकतया
प्रहणश्च “यतो वाचो निवर्तन्ते यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यती”त्यादि

श्रुत्या सर्वेन्द्रियागोचरतया विशेष्यविधयापीदृशब्दवाच्यत्वासम्भवाद्भगवत्प्राज्ञाया
 अनुरागात् । अस्मन्मते च मृदादिकार्ये सर्वे घटपटादिक मृदेवेत्यादिवत्सर्वे ब्रह्मकार्ये
 ब्रह्मेवेत्युपपद्यते ॥ “परास्य शक्तिर्विविधैवे” त्यादिश्रुतेरपि त्वदुक्तार्थकत्वं न सम्भ-
 वति ॥ भाषायास्त्वया धैर्यात्मिकनिषेधप्रतियोगित्वस्वीकारेण घटपटाद्यपेक्षयोत्कृष्टत्वा
 सम्भवात् तेषामपि तथात्वात् ब्रह्मापेक्षयोत्कृष्टत्वं च न सम्भावितम्, अत एव सर्वोपेक्ष
 योत्कृष्टतयाकाप्यपान्ता ॥ विविधेत्यस्यापि सत्त्वादिगुणरत्वादावरणतत्तयादिमत्त्वाद्वा
 विविधा अनेकप्रकारा इत्यर्थस्वीकारे एकस्यापि पदादे रूपरसाद्यनेकगुणरूपेणापेक्षा
 दनयधनाद्यनेकशक्तिमत्त्वेन च विविधतापत्तिः ॥ किंच ब्रह्मणोऽर्धित्यानतानतशक्ति-
 मत्त्वानुपपत्तिश्च तस्मात्परा इत्यस्यार्धित्येत्यर्थः ॥ विविधेत्यस्यानतानेकरूपेत्यर्थः ॥
 स्वाभाविकीत्यस्यापि स्वस्वरूपत्वेत्यर्थः । नत्वजन्या इत्यर्थकत्वं तथा सति जलस्य
 स्वाभाविकं शैत्य तेजस्य स्वाभाविकमुष्णत्वमित्यादावपि शैत्यमजन्यमुष्णत्वं चाजन्य
 मिति बोधापत्तिः स्वरूपं च स्वाभाविकेति कौशविरोधश्च स्यात् ॥ ज्ञानबलश्रिया
 चेत्त्रापि स्वाभाविकीत्यस्यैव सबोधोक्तो न वैयधिकरण्यम् ॥ गौरवं तु त्वन्मत एव ।
 स्वाभाविकीत्यनेन नागनुका ॥ कर्पादादेर्माधिकत्वं तु पूर्वंभागे विस्तरेण स्वडितम् ॥
 यत्तु ईक्षत्यधिकरणविरोधादित्युक्तत्वा तथा हीत्याद्युक्तिरसंगता ईक्षत्यधिकरणे शरीरि
 त्वाद्यसाधनावित्युक्तं तदपि तथा हीत्यादेर्भाजानन्योपधनात् ॥ नहि तथा हीत्यादिप्रत्येन
 ब्रह्मण शरीरित्वं साधितं किंत्वशरीरित्वं जगत्कर्तृत्वं च तदेवेक्षत्यधिकरणे निरूपितमत
 सामान्यतः कर्तृत्वनिषेधे तदधिकरणविरोध एव ॥ नन्वीक्षत्यधिकरणे प्रधानस्य कर्तृत्व
 निषिध्यत इति चेन्न अप्रकृतत्वात् ब्रह्मकर्तृत्वमेव प्रकृतम् ॥ किंच द्वितीयाध्याये
 प्रधानकर्तृत्वनिषेधो व्यर्थः स्यादधुनैव तस्य निरस्तत्वात् ॥ मिषतो निषेधोपि त्वन्मत
 एव विरुद्धं सर्वदैवं तस्याभावात् । अन्यथा तस्य मिष्यारयानुपपत्तिः ॥ तृतीय
 श्लोकान्तरायास्तु यत्प्रयोक्तव्यं तत्रैव हूयितम् ॥ तस्मात्तत्त्ववधिकार्यार्पणं त्व-
 निषेधात्तेषां नित्यतत्त्वविशेषमेव ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ इति यद्विशेषतश्च दत्ताभासस्या
 भासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र चित्तशुद्धेरित्यादेः सप्तविंशत्यङ्गद्वयनाभासस्याभासत्व
 प्रदर्श्यते ॥ तपस्यादीनां निवृत्तित्वे “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मे” त्यादि
 श्रुतिविरोधः ॥ अतः प्राप्तिहेतुत्वेन प्रतिपादनात् ॥ नच “न कर्मणा न प्रजया न धनेने”त्यात्र
 तन्निषेधासंगतिरिति वाच्यम् ॥ तत्र कर्मपदस्य कान्यकर्मपरत्वात् अन्यथा “तमेत
 वेदानुवचनेन ब्राह्मणं विविदिपति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकने” त्यादिश्रुतिविरो
 धापत्तिः ॥ मार्कण्डेयपुराणेपि भगवत्प्राज्ञादस्य तपसश्च मोक्षहेतुत्वमुक्तम् ॥ सैषा
 प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ॥ स च वैश्यस्तपस्तेये देवीसूक्तं परं जपति
 त्यादिना ॥ देवीप्राज्ञादश्चोपलक्षणं यत्नेन मार्कण्डेयपुराणवाक्येत्यादिकमपाम्नाम् ॥ नेद
 यदिदमुपासत इत्यस्यायस्तु प्राग्भाषितं तपस्यादीनां तु स्वतन्त्रचित्तशुद्धिप्राप्तौ
 प्राकङ्गहेतुत्वं भवेत्तु साक्षादेव भगवत्प्राज्ञाहेतुत्वमतस्तस्यां प्राधिक्यं अयमेवार्थः

नाहं वेदैरित्यादिना भगवता उक्तस्त्वज्ञात्प्रोपक्रमविरोधं वदन्नुपेक्षणीय एव ॥ उपक्रमे तु त्वन्मतदूषणार्थं तत्प्रसादेनेत्यादिवृणमुक्तमित्यवधेयम् ॥ यत्तु (प्रलयकाले सत्यलोकप्राप्तिना नारायणशयनादिभ्रम) इत्यादि प्रलपितं तदपि शास्त्रविरुद्धम् ॥ ब्रह्मणोपि नाशे नारायणशयनस्य पुराणादिषु प्रतिपादनात् तदानीं सत्यलोकस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ तदानीं कस्य भ्रम इति पूर्वपक्षस्यानुद्धाराच्च ॥ न च तदानीं नारायणस्य शक्तेरावरकत्वाभावेपि निक्षेपकताया सत्त्वेन तत्कल्पनया शयनादिसंभव इति वाच्यम् ॥ तर्हि तादृशशक्तिनित्यानित्या चेति वक्तव्यम् ॥ नित्यत्वे त्वद्वैतहानिरपसिद्धातश्च ॥ अनित्यत्वे तु किं तस्यानाशकं नहि जीववदीश्वरनिष्ठाया अपि मायाया ज्ञान नाशकमिति शक्यम् ॥ ईश्वरस्य सर्वदैव स्वरूपज्ञानसत्त्वेन मायाया स्थितिरेव न स्यात् ईश्वरेच्छैव तन्निवृत्तिरित्युच्यते चेत्तदा तयैव शयनादिक्रीडाया अपि संभवेन व्यर्थमेतादृशी कल्पना ॥ किंचैवमीश्वरस्य भ्रातृत्वमपि विभ्रमाधिष्ठानत्वात् प्रलयकल्पनाभावे भूतार्थवेदिनामित्यसंगतम् ॥ एतेन तात्कालिकेत्यादिक सर्वमपास्तम् ॥ इति सप्तविंशदखड्गनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र प्रायमिकेत्या देरष्टाविंशदखड्गनाभासस्याभासत्व प्रदर्श्यते । तत्र सर्वस्यैव कल्पितत्व वदता बौद्धकल्पेन कल्पितविज्ञानरूपैव सृष्टिर्वक्तुं न शक्या ॥ सर्वश्रुतिस्मृतिलोपप्रसंगात् ॥ क्षणिकमादमताश्रयणप्रसंगाच्च ॥ किंच कल्पितसृष्टिस्वीकारे संसारस्यानादित्वसाधनार्थमाग्रहोपि निरर्थकं कल्पितेऽनादित्वस्यापि कल्पितस्यैव संभवेऽवास्तवस्य तस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥ किंच ब्रह्मणो निराकारत्वस्वीकारे तवापि कालपवनीयमतप्रवेशस्तैरपि निराकारस्यैवेश्वरस्य स्वीकारात् ॥ किंच “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमग्र आसीत्” इत्यादौ ब्रह्मपदेन सगुणं ब्रह्म विवक्षितं निर्गुणं वा नाद्य ॥ तथा सति उपक्रमोपसंहारादिषु द्विधलिंगस्य सगुणविषयकत्वाच्चिगुणे मानाभावेन तस्यासिद्धिः स्यात् ॥ नापि द्वितीयं निर्गुणस्य कल्पकरानुपपत्त्या कल्पकत्वे निर्गुणत्वानुपपत्त्या सृष्ट्यनुपपत्तिः ॥ “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै” इत्यादिश्रुतिविरोधश्च ॥ न चावतारकर्मांतरवत्तदिति वाच्यम् ॥ अवतारस्य त्वन्मते कल्पितत्वेन ब्रह्मणोपि कल्पितत्वापत्तेः ॥ यत्तु (सगुणब्रह्मविषयकवाक्यविचारोपि कर्मपरवाक्यज्ञानसाधनपरवाक्यविचारवदुपयोगमात्रेणोपपन्न) इति तदप्यविचारितरमणीयम् ॥ कर्मणो यथा ज्ञानोपयोगित्वबोधकं “तमेतं वेदानुचनेन ब्राह्मणा विविदिषति यज्ञेन ज्ञानेन तपसा नाशकने” इत्यादिकं वाक्यं दृश्यते न तथा सगुणब्रह्मोपासनस्य ॥ तस्य साक्षादेव मोक्षसाधनत्वात् ॥ किंच त्वन्मत उपास्यस्याब्रह्मत्वात् “सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः” इत्यादि ब्रह्मधर्मास्तस्मिन्ननुपपन्ना स्युः ॥ अत एव—उपासनाश्रितो धर्मः कार्यं ब्रह्मणि वर्तते ॥ प्रागुत्पत्तेरत्र सर्वं तेनासौ कृपणो मतः ॥ इत्यादिना तस्य कृपणत्व इत्येव प्रतिपादितम् ॥ किंच “आकाशस्तल्लिङ्गा” इत्यादि सूत्रेषु आकाशादिपदेन परमेष्ठिनोऽप्येत इत्यादिना शरीरकं प्रतिपादितं तदपि विरुध्यते ॥ सगुणस्य परत्वाभावाच्चैतत् “अथातो ब्रह्मजिज्ञासे” इत्यनेन परब्रह्मणो जिज्ञासामुक्त्वाऽपरब्रह्मनिरूप-

पणेश्चांतर स्यात् ॥ “तस्मादाकाशमल्लिगात् अंतस्तद्वर्माणपदेना” इत्यादिसूत्रे परमेव
 ब्रह्म निरूपितम् ॥ नच तत्तत्सूत्रे प्रतिपादितस्य साकारत्वात् साकारस्य च परत्वे
 मानाभात् इति वाच्यम् ॥ परस्य ब्रह्मणो लौकिकप्रमाणनेयत्वाभावे द्वैतैकसमधिगम्य-
 त्याद्यथा चेदे प्रतिपाद्यते तथैव तद्विज्ञेयमित्यसकृदावेदितत्वात् उपासनापठ तु तृतीये
 ध्याये श्रीमदाचार्यैर्निरूपितमनुभाव्ये तदधीत्य निश्चिनु ॥ (सूत्रकाराशयस्य तद्वर्माण-
 रक्षितस्य ब्रह्मत्वेऽप्युपपत्ते) इत्यपि यदुक्तं तदप्यसंगतम् ॥ ब्रह्मणस्त्वन्मते तद्वर्माण-
 रक्षितत्वासम्भवात् कदाचिद्विद्यमानस्यैवोपलक्षणत्वाच्चिपु कालेऽप्यविद्यमानस्य रागुपाय
 भाणस्योपलक्षणस्यासम्भवात् ॥ यत्तु जीवस्वरूपस्य नाविद्याकल्पितत्वमित्यवोचस्तद-
 प्यपह्नवमात्र-कृतस्य कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिम्बक ॥ प्राणाना धारणाजीव
 ससारेण स युज्यत इति वचनविरुद्धं च ॥ किञ्च प्रतिबिम्बमात्राभासवादयोर्विलोपा-
 पत्तिश्च स्यात् न चाविकृतं ब्रह्मैव जीव इत्यपि वक्तुं शक्यं सर्वश्रुतिप्रवापत्तेरुक्तत्वात् ॥
 यदि सविशेषनिरूपिकाया श्रुतेस्तद्वेषेण सत्यत्वे तात्पर्यं नास्ति तदा निर्विशेषनिरू-
 पिकायास्तदस्तीत्यत्रापि प्रमाणं वक्तव्यमन्यथा तत्रापि पर्यनुयोगपत्तेः ॥ एतेन
 (सविशेषनिरूपिकाया) इत्यादिकं प्रत्युक्तं किञ्चेश्वरस्याविद्याप्रतिबिम्बत्वस्वीकारे
 जीवबहुपाध्यधीनत्वापत्तिं नहि हृदप्रतिबिम्बितव्योपाध्यायधीनत्वं वीचिप्रतिबिम्बितस्य
 तदधीनत्वमिति वक्तुं शक्यते प्रतिबिम्बमात्रस्योपाधिपक्षपातित्वात् तथा च तस्येश्वरत्वा-
 नुपपत्तिः ॥ मायाख्याया कामधेनोर्वत्सौ जीवेश्वरावुभौ ॥ यद्येच्छं पितृतो द्वैत
 तच्च त्वद्वै तमेव हौत्यादिनेश्वरस्यापि मायाधीनत्वप्रतिपादनात् (असतापि कारणेन
 कार्यात्पत्तिः) इति यदुक्तं तदपि “कथमसत् सञ्जायत” इति श्रुतिविरुद्धम् ॥ किञ्च
 असत् कारणत्वे कारणं त्रिनापि कार्योत्पत्त्यापत्तिरसत्त्वाविशेषात् ॥ इत्यष्टाविंशत्य-
 खण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र विशेषेणादेरेकोनविंशत्यखण्डनाभासस्या-
 भासत्वं प्रदर्श्यते ॥ तत्र विशेषस्य कल्पितत्वे दोषसमूहस्योक्तत्वात्कल्पकत्वस्यात्य-
 सम्भाराद्विर्देशोपसविशेषयोरभेदस्य त्वदुत्तरीत्या सम्भवेन व्यासस्य प्रतिशहानिरासस्य
 परिहारेव ॥ किञ्च सविशेषस्य निर्विशेषादभिन्नत्वे तत्र वेदस्य तात्पर्यं नेति त्वदुक्तिर-
 संगता “सर्वकाम सर्वान्ध सर्वरस” “सर्वत पाणिपाद तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुख”
 इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां ब्रह्मण सविशेषमेव स्वरूपं प्रतिपाद्यते न च तत्र तात्पर्यंभाव
 इति वाच्यम् ॥ उपरुमादिपङ्क्तिष्वस्य तात्पर्यनिर्णायकस्य तत्र सविशेषविषयकत्वात्
 विनैव प्रमाणमन्यविषयकत्वे निर्विशेषप्रतिपादकानामप्यन्यविषयकत्वापातः ॥ नच
 ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यादिश्रुत्युक्तस्य दशकालवस्तुपरिच्छदशून्यत्वस्य विरोधात्
 परिच्छिन्नत्वं ब्रह्मण सम्भवतीति वाच्यम् ॥ सकलविरुद्धधर्माश्रयत्वस्यैव धर्मिग्राह-
 कमानसिद्धत्वेन विरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥ अत एवाहुर्नाय परिच्छिन्नत्वं मिथ-
 रूपत्वं च दर्शितं भगवता ॥ न च विश्वरूपस्य मायिकमिति वाच्यम् ॥ दिव्य-
 ददामि ते चक्षुरित्यादिप्रचनविरोधात्तहि नटेन मायिकस्वरूपदर्शनायं चक्षुरादि दीयते
 शुक्तिरजतादिदर्शनायं वा द्वितीयचक्षुषोपेक्षा तस्मादेकमेवोभयविधं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

किञ्च तद्रूपस्य मायिकरूपे-त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सारययोगेश्च सात्त्वतैरित्यादिवचन-
विरोध नहि वेदानां तादृशरूपे तात्पर्यं त्वन्मते सभवति ॥ नच विशेष्यामि
प्रायेण तदुक्तमिति वाच्यम् ॥ विशेष्यस्य सर्वसाधारणत्वात् नहि जीवेषु
चैत्रादिषु विशेष्यभागस्य त्वन्मतेनोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वमस्तीति ॥ एव च सर्वत्रैव
तत्कथनस्य सभाविततया तत्रैव विशेषस्य वक्तुमशक्यत्वेन शुकदेवादीनां तथाकथन-
मनर्थकमापद्येत । एवमेव न चातर्कं बहिर्यस्येत्यस्यापि विरोधो दुष्परिहारः ॥ यदि च
सामर्थ्यविशेषेणैव रज्जुन्यूनतादिरित्युच्यते तदा सामर्थ्यविशेषेणैव विरुद्धधर्माश्रयत्वा-
दिमिदौ किमेतेन मायादिकल्पनेन ॥ यत्तु आत्मयोगो मायेत्युक्तं तदपि न किञ्चित्
अप्रसिद्धे न च योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ सगतिध्यानयुक्तिष्विति मेदिनीकोशाद्योग-
शब्दस्य मुक्तौ रूढिदर्शनान्मायाया युक्तिरूपत्वादात्मयोगशब्दो मायावाचक इति
वाच्यम् ॥ मायाया युक्तिरूपत्वे मानाभावात् युक्तिर्हि साधकबाधकप्रमाणोपन्यासरूपा
नहि माया षट्प्रमाणातर्गता त्वयाभ्युपगम्यते ॥ किञ्च मायाया एव त्वदभिप्रेताया
पूर्वमसभवस्य प्रतिपादितत्वेन धर्माणां मायिकत्वस्य दूरपराहतत्वात् । एतेन सर्वेषां
धर्माणामित्यादिक निरस्तम् ॥ किञ्च यदि ब्रह्मणि धर्मो कोपि नास्ति तदा “सर्वधर्मोपप-
त्तेश्च” त्यादिसूत्रविरोधस्तत्र धर्माणामेवासभवेन तदुपपत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् सूत्रार्थस्त्व-
णुभाष्यादितोवसेय ॥ किञ्च भगवता स्वरूपकथनावसरे-सर्वेन्द्रियगुणाभास सर्वेन्द्रि-
यविरजितम् ॥ असक्त सर्वभूतैव निर्गुण गुणभोक्तृ चेत्यादिनोभयविधमेव स्वरूपं प्रति-
पादितं तत्रैकस्य मायिकत्वमन्यस्यामायिकत्वमिति व्यवस्थाया प्रमाणशून्यत्वेन निर्मूल-
त्वादुभयविधमेव तत्स्वरूपमिति युक्तमुत्पश्याम ॥ इत्येकोनत्रिंशद्विषयवृत्तानां भासस्या-
भासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र व्यापकस्य प्रादेशेत्यादेस्त्रिंशद्विषयवृत्तानां भासस्याभासत्व-
प्रदर्श्यते ॥ तत्र ब्रह्मणि विरुद्धधर्माश्रयत्व वेदप्रतिपाद्यत्वात् स्वीक्रियते वेदार्थवासानां
रहितानां तु तत्र बुद्धिपथमारोहति गालिप्रदानं त्वासुरसहजधर्मत्वादुचितमेव सर्व-
लोकव्यवस्थोच्छेदस्तु स्वकपोलकल्पनया तत्स्वीकारे स्यात् ॥ यथा मायाया दुर्धटघटना
पटीयस्त्वीकारे वेदप्रतिपाद्यविरुद्धधर्मस्वीकारे तु न कोपि दोषः ॥ अत एव सूत्रकारे-
णापि ‘वैश्वानर-साधारणशब्दविशेषा’दित्यादिना ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्व प्रद-
र्शितम् ॥ तदर्थस्तु-वैश्वानर परमात्मैव साधारणशब्दाद्यो विशेष अथवा साधारणशब्दे-
यो विशेषस्तस्माद्विशेषश्चाभिबिम्बानामित्यादिनोक्तं प्रादेशपरिमाणवत्त्वव्यापकत्वादिलक्षण-
स च ब्रह्मण्येयं सभवति सकलप्रेदोक्तविरुद्धधर्माश्रयत्वात् नाम्नौ नापि जीवे ॥ यत्तु
साधारणशब्दयोर्विशेष इत्युक्तं तत्र सम्यक् ॥ क्लृप्तकल्पनापत्तं विरोधस्य ब्रह्मण्यदूषण-
त्वात् व्यापकस्यैव मूर्द्धचिबुकातरा स्थितिः “रामनति चैनमस्मिन्नि” ति सूत्रे व्यास-
प्रतिपादिता सगच्छते मायया तथा भास्ते तत्प्रतिपाद्यशब्दस्य तत्रादर्शनादुपेक्ष्य
व्यापकत्व मायिकं प्रादेशमात्रत्वं यथार्थमित्यत्र विनिगमनाविरहश्च मायाया नित्यत्वा-
नित्यत्वविकल्पे पूर्वोक्तदोषग्राम सर्वेषूपाल्यधर्मेण भास्नामात्रार्थमनुवाद इति च कल्प्य-
वचिदस्त्वपि तादृशं वास्तव्यं च वेदप्रतिपाद्यत्वमित्यादि यत् प्रलपितं तत्तुच्छम् ॥

वेद्यप्रतिपाद्यधर्माणां त्वया ग्रहाण्यनुपगमात् ग्रहणो निर्गुणत्वात् योन्यथा स तमात्मा
 नमन्यथा प्रतिपद्यत इत्यादिवाक्योक्तो दोषश्च त्वन्मते स्यात् ॥ जीवस्य भगवद्भीन-
 स्थाश्रुपस्य व्यापकत्वेन तदनधीनत्वेन सत्यस्य मिथ्यात्वेन चाम्युपगमात् ॥ अस्मन्मते
 च नोक्तदोषस्तथानभ्युपगमात् ॥ विचात्मशब्देन ग्रहणो ग्रहणेऽपि त्वन्मत एव दोषो
 न ह्यात्मा सविशेषो निर्विशेषो चेति लौकिकप्रमाणतो निश्चेतुं शक्यम् ॥ किंतु वेदत एव
 वेदे तु सविशेषनिर्विशेषोभयप्रतिपादकानि वाक्यानि दृश्यते तत्रैकतरस्यान्यथात्वक-
 र्त्तनेऽद्वैदिकत्वापत्त्या विरुद्धधर्माश्रयत्वेन ग्रह्य वेदतोवगत तन्निर्विशेषत्वेनैव य प्रति-
 पद्यते स एव पापीयात्तरक प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ननु योन्यथासतमिति वाक्येनात्मनो-
 ऽन्यथा प्रतिपत्तिर्निषिध्यते न त्वन्यथा भूतस्यात्मत्वेन प्रतिपत्तिः । एवं च साध्यविरुद्धो
 हेतुः भवस्तुन आत्मत्वेनोपासनस्योपक्रातत्वादिति चेन्नैवम् ॥ नहि त्वन्मतेऽवस्तुन आत्म-
 नोपासनं किंतु सविशेषस्यात्मनस्तस्य च नास्तुत्व विशेष्यादो वस्तुत्वात् विंत्वन्यथा सतो
 निर्विशेषत्वेन प्रतिपत्तिर्यथा निर्विशेषस्य सविशेषत्वेन प्रतिपत्तिरित्यन्यथा सत आत्मनो-
 न्यथैव प्रतिपत्तिस्तथेति तच्छ्लोकोक्तफलं तत्रैवेति न साध्यविरुद्धत्व हेतोरिति ध्येयम् ॥
 यत्तूपासनाया विशेषसत्यताया अप्रयोजकत्वमुक्तं तद्विद्वन्मनोकोदोपाज्ञानात् नहि तत्र
 विशेषाणामसत्यत्वं उपासनैव न सभवतीत्युक्तं किंतु विशेषाणामसत्यत्वे सविशेषग्रह्य
 णोऽसत्यत्वापत्त्या वेदस्यातदर्थप्रतिपादकत्वापत्तिरुपासकानां चासदेव फलं स्यात् ॥
 किंच सविशेषोपासनायास्तुच्छफलत्वेऽन्यदेवोपासनापेक्षया तस्योत्कृष्टत्ववर्णनमसंगतं
 स्यात् “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा”दिति सूत्रविरोधश्च तत्र हि “सर्वं खतिवद् ग्रहो”ति
 वाक्येन सर्वस्य ग्रहत्व प्रतिपादितं तच्चासत्यत्वेन घटते सर्वस्यासत्यत्वे तदपस्य ग्रह्य
 णोऽसत्यत्वापत्तिस्तथा च शून्यवादापत्तिः स्यात् ॥ अस्मन्मते सर्वस्य ग्रह्यरूपेण सत्य-
 त्वाज्ञानुपपत्तिः ॥ किंचोपास्यस्य मिथ्यात्वे “यथा क्रतुर्भवति तथेति प्रेत्य भवती”ति
 श्रुत्या शाब्दिकविद्योक्तोपासनशीलस्य मिथ्यास्वरूपप्राप्तिरेव फलं स्यात् पारमार्थिक
 “वक्षिष्टस्य मोक्षोपदेशा”दिति सूत्रविरोधश्च ॥ न च निर्विशेषग्रह्यनिष्ठस्य मोक्षोपदेशा
 दिति तदर्थं इति वाच्यम् ॥ तच्छब्दस्योपक्रातवाचित्वात्पूर्वसूत्रेषु जगत्कर्तुरेवोपक्रात
 त्वात्तस्य च त्वन्मते निर्विशेषत्वाभावात् ॥ सदेवेत्यादिविषयवाक्येषु सविशेष एव
 त्वन्मते सच्छब्दप्रतिपाद्यस्तत्तत्प्रापि स एवोपक्रमविषयः ॥ उपक्रमोपसहाराद्विपक्षिधा
 तात्पर्यग्राहकस्यापि सविशेषविषयकत्वमेवातल्लजैव वेदस्य तात्पर्यमित्यवसीयते ॥ तथा
 चोक्त-उपक्रमोपसहारादभ्यासो पूर्वताफलम् ॥ अर्थगदोपपत्ती च लिंग तात्पर्यनिर्णय
 इति ॥ यत्तु (असन्नेव स भवतीति शून्यवादस्य निदा न त्वनिर्वचनीयवादस्ये)ति
 वस्तुच्छम् ॥ शून्यवादानिर्वचनीयवादयोर्विशेषाभावात् त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेना
 विमलस्यानिर्वचनीयस्य तुच्छत्वात् वि कृतो विशेष इति वक्तव्यम् ॥ नहि प्रतीतिकृतो
 विशेष इति वस्तु शक्यं शब्दाविषयस्यापि कदाचित्प्रतीतिसमत्वात्, अधिकं तु निरु-
 पितमध्यानात् ॥ अत एवासत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादिना निर्वचनीय जगद्वसी
 कुर्वतामासुस्त्वमुक्तं भगवता ॥ तत्र मनः भावः सत्तामात्मानं वेद्यर्थं स्वीकृत्वा-

(श्रयितुं सकाशादाश्रितायान्त्वा अस्मच्छब्दार्थात् सविशेषात्रिंशोपस्य भागशब्दा-
र्थस्य च भिन्नतः) मित्यादि यत्तु तत्त्वतिप्राकृतप्रचनम् ॥ भागशब्दस्य स्वभाववाच-
कत्वं त्यक्त्वा कृष्णस्यापि जीववद्देहादिकं स्वीकृत्यार्थांतरकल्पनात् अस्मच्छब्दस्य च न
देह एव शक्तिरहं स्वयं भोक्ष्य इत्यादावनुपपत्तेः—महात्मानस्तु मा पार्थ दैवीं
प्रकृतिमाश्रिता ॥ भजत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययमित्यग्रिमवाक्येऽप्यस्मच्छब्देन
देहस्यैव ग्रहणापत्त्या भूतादिमित्यस्याव्ययमित्यस्य चासनात्पापत्तेर्देहस्य त्वन्मते भूतादि-
त्वाद्यभावात् ॥ एतच्च पूर्वापरानालोचनमूलत्वादुपेक्ष्यमेवैतत् व्याख्यानम् ॥ अत-
एव—एते त्वशकला पुंस कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्युक्तम् ॥ नच प्रशसापर तदिति
याच्यम् ॥ इतरांतराणामिवास्याप्यशवतारत्वे तदधिकत्वानुपपत्त्या प्रशसाया एवानु-
पपत्तेः वस्तुतस्तु कृष्णस्य साक्षाद्ब्रह्मरूपत्वात्तस्य करचरणादिकं न प्राकृतं किं त्वानन्द-
मात्रकरपादमुखोदरादीत्युक्त्याऽऽनन्दमात्रमेव ॥ तत्र प्राकृतबुद्धिस्त्वज्ञानादेव ॥ अत एव
मानुषीं तनुमाश्रितेत्युक्तं एतादृशं मा ये जानति त आसुरनिश्चया इत्यर्थः ॥ एतेन यत्तु
कृष्णस्तु भगवान्स्वयमित्यादिकं प्रयुक्तं, यत्तु करचरणादेरानन्दत्वमित्यत्र वीनमन्वेप्य
मित्युक्तं तन्न किञ्चित् तत्र श्रुतरेव बीजत्वात् स्वकपोलकल्पनाया तु “तर्काप्रतिष्ठाना”
दित्यादिसूत्रे मोक्षाभावादिरूप दूषणं स्वयमेवोक्तं व्यासैः ॥ किञ्च ब्रह्मकल्पनेऽपि गौरवा-
पत्त्या तदपि नसिद्ध्येदिति विद्वन्मडनोक्तदूषणं दुरुद्धरमेव स्यात् ॥ इति त्रिंशत्खण्डना-
भासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र निर्विशेषस्य विषयवाक्यानामित्यादेरेकत्रिंशत्खण्ड-
नद्वयभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ नन सामान्यनिषेधप्रतिपादकत्वे पूर्वमेव दूषणगण-
स्योक्तत्वाच्च सामान्यनिषेधकत्वं संभवति ॥ तद्देशकालावच्छेदेन तत्तद्व्यक्तित्वेन देशकाल-
योरुपादानेऽननुगमं बुद्धिविषयत्वेनोपादाने तु स्थूलकालस्यापि बुद्धिविषयत्वाद्विद्वत्तद-
भावयोरपि तद्देशकालावच्छेदेन सहावस्थितिसत्त्वाद्बिरोधो न स्यात् ॥ तत्कालीनमुद्देशपा-
दानेऽपि पुर्यातरीयतत्कालीनबुद्धिमादाय तद्दोषस्य दुर्वारत्वात् तत्कालीनेत्यादावपि
स्थूलकालमादाय दोषाचेति ॥ यत्तु तदत्यन्ताभावत्वादिकं तद्बिरोधप्रयोजकमित्युक्तं तन्न
साधीय ॥ तत्र विरोधो यदि सहानवस्थानं तदा सयोगाल्पताभावस्य सयोगेन सहानव-
स्थानाद्यभिचारः यदि च तद्देशतत्कालावच्छेदेन सहानवस्थानमित्युच्यते तदा तच्छब्दा-
ननुगमप्रयुक्तो दोषस्तदवस्थं ण्येति दिक् ॥ किञ्च विषयवाक्यानामुरोधेन सामान्यवाक्य-
स्थानप्रोत्पन्नसहानवस्थानेन विशेषाभावबोधमत्वाद्धौकिकधर्मान् श्रुतिनिषेधतीत्युक्तं प्राक्
तस्माद्ब्रह्मधर्मेषु प्राकृतत्वादिशकानिवृत्त्यर्थं प्रापचिकधर्मज्ञैव निषेधेतीति । अन्यथा श्रुते
प्रतारकत्वं स्यादसत्पदार्थप्राहकत्वात् ॥ नन्वसत्पदार्थस्य सत्त्वेन निरूपणे प्रतारकत्वं
भवति न स्वरूपनिरूपणे अथ ह्यहितरहिं जानामीत्यादि वाक्यप्रयोगानुरपि प्रतारकत्वं
मन्यथा कुतः न स्यादिति चेन्न शुक्लादि रजतं पश्यैतद्वन्तं गृह्णाणेत्यादिवाक्यप्र-
योगैर्पुरःपरतारकश्रुतं प्रतारकत्वस्य दुर्वारत्वात् ॥ मिथ्याभूतरत्नतद्ब्रह्मण्यमतमेव
धर्माणां प्राहकत्वात् असत्तत्र सत्त्वेन निरूपणेन प्रतारकत्वं न च तथा श्रुत्या धर्म-
निरूपिता इति ध्येयम् ॥ यत्तु लौकिकशब्देन मायिकस्य ग्रहणादित्युक्तं तनुच्छम् ॥

लौकिकमायिकशब्दयोः पर्यायत्वाभावात् किंच लौकिकशब्देन मायिकस्य ग्रहणे
 वैदिकानां जुह्वादीनां स्वर्गादीनां न मायिकत्वं स्यात् । वैदिकशब्दस्यापि मायिक-
 समानार्थत्वमिति चेद्भूये तदा ग्रहणोपि मायिकरूपतिसत्तयाप्यौपनिषदत्वात् ॥
 भान्द्रमात्रकरपादमुजोदरादीत्यादिश्रुत्युक्तानामानन्दस्वरूपकरपादोदरादीनां लौकिकत्वं
 वदन् धृत्यानां निमित्तत्वादुपेक्ष्यः ॥ यदि करपादादिदर्शनमात्रेणैव तेषां लौकिकत्वं मूया
 सदा शशविषाणस्यापि लौकिकत्वं कुतो न मूये विषाणस्यापि लोके दृष्टत्वात् ॥
 यदि च विषाणस्य लोके दृष्टत्वेपि शशविषाणस्यादृष्टत्वाच्च लौकिकत्वमित्युच्यते तदा
 भान्द्रमात्रं कुत्र दृष्टं देवानां प्रियेण येन तत्र लौकिकत्वं प्रतिपाद्यते ॥ न च कर-
 पादादीनामानन्दमात्रत्वं शशविषाणायमानमेवेति वाच्यम् ॥ श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन तथा
 वक्तुमशक्यत्वात् श्रुतिप्रतिपाद्येप्यनाश्वासे ग्रहण्यप्यनाश्वासेन बाधत्वापत्तिः ॥ न च
 सविशेषेऽनाश्वासेपि निर्विशेषे तस्य सत्त्वेन न दोष इति वाच्यम् ॥ श्रुतिप्रतिपाद्य-
 त्वाविशेषेणैकत्राश्वास अन्यत्रानाश्वासे प्रमाणाभावात् ॥ यदि सविशेषे नाश्वासश्चेत्तदा
 सविशेषस्योपक्रमे निरूपणमसंगातं स्यात् । नहि जन्मादिहेतुत्वं निर्विशेषे संभवति तस्मिन्
 कर्तृत्वादिसीकारे निर्विशेषत्वमेव न स्यात् ॥ न च निर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं शाखाचन्द्र-
 न्यायेन तद्विरूपणमिति वाच्यम् ॥ उत्तरसूत्रेषु हेतुत्वेन तस्यानुक्तत्वेन तथा निरू-
 पणस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ अरूपमित्यसादनंतरमित्यादि प्रकृत्यस्तु विद्वन्मंडनपंक्त्य-
 र्थाज्ञानविज्ञांभित्त्वादुपेक्ष्यः ॥ किंच “तदात्मानं स्वयमकुर्वत् सच्च तच्चाभव”दित्यादि-
 श्रुतौ निर्विशेषसविशेषयोरैक्येन प्रतिपादनादेकस्य मिथ्यात्वमेकस्य सत्त्वमेकत्र तात्पर्य-
 मन्यत्र नेति कल्पनाया निर्मूलत्वात् ॥ तथा च श्रुतेर्निर्विशेष एव तात्पर्यमिति
 स्वोक्तत्वां सविशेषब्रह्मविचारकसूत्राणामानयक्यापत्तिर्दुर्वारैवेति ॥ तात्पर्याविषयीभूताथं
 सदेवनिवृत्तेर्निष्कलत्वात् नहि “बायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते”ति वाक्यार्थे केनचिद्विचारः
 कृत इति दिक् ॥ इत्येकत्रिशतलंछलंछनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथारूपवदेव
 हीत्यादेर्द्वात्रिंशत्लंछलंछनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ “अरूपवदेव हि तत्प्रधान-
 त्वा”दित्यादिसूत्रेषु यत्पर्योक्तं तच्चाधस्तादेव लंछितम् ॥ किंचारूपवदसूत्रेण निर्वि-
 शेषं ब्रह्म निरूप्यत इत्यपि ते भ्रमः । अरूपमित्यनुक्त्वा रूपवदित्युक्तस्या च ग्रहणो-
 प्यवहारविषयविश्वविलक्षणत्वमेव तेन सूत्रेण बोध्यते ॥ ननु “न स्थानतोपि परस्यो-
 भयलिङ्गं सर्वत्र ही”ति पूर्वसूत्रेण ब्रह्म निर्विशेषं सविशेषं वेति सिद्धांत एव वक्त-
 प्रवृत्तसत्तारूपवदिति सिद्धांतसूत्रेणापि निर्विशेषं सविशेषं वेति सिद्धांत एव वक्त-
 ध्येन्यथा निश्चयो न स्यादिति व्यवहारविषयत्वप्रतिपादनेपि निर्विशेषमेव पर्यवस्य-
 तीति चेन्न ॥ तादृशसूत्रस्यापि त्वदभिमताथेकत्वे सर्वत्र हीत्यत्र हेतुबोधकपदे निर्वि-
 शेषस्यैवोपदेशादित्यस्यार्थस्यासौत्रत्वेन तृतीयाध्याये शास्त्रे वा ईदृशार्थकत्वेदृशशब्दस्य
 काप्यनुक्ततयानुवृत्तेरप्यसंभवेनाभ्युपगमैकशरणत्वात् “अशब्दमस्पर्श” मित्यादिविषयक-
 वाक्येपि तदुत्तरार्द्धे—“अनात्मनंतं महतः परं ध्रुवं निचारय तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते”
 इत्येवं रूपतच्छब्देन पूर्वप्रदर्शितध्रुवस्यैव परामर्शेन प्राप्तायाः सविशेषताया अनङ्गीकारे

विरोधस्यावारणीयत्वात् ॥ निर्विशेषमेव ब्रह्मेति सिद्धांतस्यात्रैव प्रदर्शने अरूपवत्सूत्र-
 प्रणयनं व्यर्थमेव स्यात् ॥ अग्रिमसूत्रेण साध्यस्यात्र सिद्धवन्निर्देशोप्युक्तः स्यात् ॥
 एवं च तादृशस्य तादृशार्थकत्वाभावाच्चरूपसूत्रस्य निर्विशेषप्रतिपादकत्वमिति ॥
 प्रकृतैतावत्त्वमिति सूत्रस्याह च तन्मात्रमिति सूत्रस्य त्वदुक्ता आनंदमात्रकरपादमुखोद-
 रादीत्यादिश्रुत्युक्तानामानंदस्वरूपकरपादोदरादीनां लौकिकत्वं वदन् श्रुत्यर्थानभिज्ञत्वा-
 दुपेक्ष्यः ॥ यदि करपादादिदर्शनमात्रेणैव तेषां लौकिकत्वं ब्रूयास्तदा शशविपाणस्यापि
 लौकिकत्वं कुतो न ब्रूये विपाणस्यापि लोके दृष्टत्वात् ॥ यदि च विपाणस्य लोके दृष्ट-
 त्वेपि शशविपाणस्यादृष्टत्वाच्च लौकिकत्वमित्युच्यते तदा आनंदमात्रं कुत्र दृष्टं देवानां
 प्रियेण येन तत्र लौकिकत्वं प्रतिपाद्यते ॥ न च करपादादीनामानंदमात्रत्वं शशविपा-
 णायमानमेवेति वाच्यम् ॥ श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् श्रुतिप्रतिपाद्ये-
 ष्यनाश्वासे ब्रह्मण्यप्यनाश्वासेन बाह्यत्वापत्तिः ॥ नच सविशेषेऽनाश्वासेपि निर्विशेषे तस्य
 सत्त्वेन न दोष इति वाच्यम् ॥ श्रुतिप्रतिपाद्यत्वाविशेषेणैकग्राश्वास अन्यग्रानाश्वासे
 प्रमाणाभावात् ॥ यदि सविशेषे नाश्वासश्चेत्तदा सविशेषस्योपक्रमे निरूपणमसंगतं स्यात्
 नहि जन्मादिहेतुत्वं निर्विशेषे संभवति तस्मिन्कर्तृत्वादिस्वीकारे निर्विशेषत्वमेव न
 स्यात् ॥ न च निर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं शाखाचंद्रन्यायेन तत्रिरूपणमिति वाच्यम् ॥ उत्तर-
 सूत्रेषु हेयत्वे न तस्यानुक्तत्वेन तथा निरूपणस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ अरूपमित्यस्माद-
 नंतरमित्यादि प्रलापस्तु विद्वन्मंडनपंत्ययथाज्ञानविजृम्भितत्वादुपेक्ष्यः ॥ किंच “तदात्मानं
 स्वयमकुर्वत् सच्च स्वप्नाभव” इत्यादिश्रुतौ निर्विशेषसविशेषयोरैक्येन प्रतिपादनादेकस्य
 मिष्यात्वमेकस्य सत्त्वमेकत्र तात्पर्यमन्यत्र नेति कल्पनाया निर्मूलत्वात् ॥ तथा च
 श्रुतेर्निर्विशेष एव तात्पर्यमिति स्वीकुर्यतां सविशेषप्रत्यविचारकसूत्राणामानर्थक्यापत्ति-
 दुर्घरैवेति ॥ तात्पर्याविषयीभूतार्थे संदेहनिवृत्तेर्निष्कलत्वात् नहि “वायुर्वै क्षेपिष्ठा
 देवते” ति वाक्यार्थे केनचिद्विचारः कृत इति दिक् ॥ इत्येकत्रिशतखंडखंडनाभासस्या-
 भासत्प्रदर्शनम् ॥ अयारूपवदेव हीत्यादेर्द्वात्रिंशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥
 “अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वा” इत्यादिसूत्रेषु यत्त्वयोक्तं तच्चाधस्तादेव खंडितम् ॥
 किंचारूपवत्सूत्रेण निर्विशेषं ब्रह्म निरूप्यत इत्यपि ने भ्रमः । अरूपमित्यनुकत्या
 रूपवदित्युक्तेस्तथा च ब्रह्मणो व्यवहारविषयविश्वविलक्षणत्वमेव तेन सूत्रेण बोध्यते ॥
 ननु “न स्यान्तोपि परस्योभयार्थिगं सर्वं यद्वा ही” ति पूर्वसूत्रेण ब्रह्म निर्विशेषं सविशेषं
 चेति संदिग्ध विचारः प्रवृत्तस्तरारूपवदिति सिद्धांतसूत्रेणापि निर्विशेषं सविशेषं चेति
 सिद्धांत एव वक्तव्योन्यथा निश्चयो न स्यादिति व्यवहारविषयत्वप्रतिपादनेपि निर्वि-
 शेषमेव पर्यवस्यतीति चेन्न ॥ तादृशसूत्रस्यापि त्वदभिमतार्थकत्वे सर्वत्र हीत्यत्र
 हेतुबोधकपदे निर्विशेषस्यैवोपदेशादित्यस्यायंस्यासौत्रत्वेन तृतीयाध्याये शास्त्रे वा
 ईदृशापेक्षस्यैवतादृशस्य व्याप्यनुक्ततयानुवृत्तेरप्यसंभवेनाभ्युपगमैकशरणत्वात् “अज्ञाद-
 मस्पर्शं” इत्यादिविषयकशब्देषु तदुत्तरार्द्धे “अनाद्यनंतं महत् परं ध्रुवं निचाप्य सं
 ग्रह्यमुत्साहमुप्यत” इत्येवंरूपतच्छब्देन पूर्वप्रदर्शितध्रुवस्यैव परामर्शेन प्राप्तायाः

प्राभञ्जनः

सविशेषताया अनङ्गीकारे विरोधस्यावारणीयत्वात् ॥ निर्विशेषमेव ग्रहेति सिद्धांत-
 स्यादेव प्रदर्शने अरूपवत्सूत्रप्रणयने व्यर्थमेव स्यात् ॥ अग्रिमसूत्रेण साध्यस्याग्र
 सिद्धबन्दिदेशोप्ययुक्तः स्यात् ॥ एवं च तादृशस्य तादृशार्थकताभावात्सारूपसूत्रस्य
 निर्विशेषप्रतिपादकत्वमिति ॥ प्रकृतैतारत्वमिति सूत्रस्याइ च तन्मात्रमिति । सूत्रस्य
 त्वदुक्तार्थकत्वे यथा दोषरूपान्यत्र प्रतिपादितो ग्रंथगौरवभावाच्च नात्र लिख्यते पूर्वखण्डे
 वृत्तप्राप्यश्चेति संक्षेपः ॥ यत्तु (तत्त्वभावत्वं ग्रहणि न संभवतीति तु पूर्वपक्षि-
 णेष्टापत्त्या परिहर्तुं शक्य) मित्युक्तं तन्मन्दम् ॥ तत्रेष्टापत्तौ श्रुतीनां ग्रहपरत्वा-
 पत्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ नच तादृशार्थस्य सूत्रादलाभ इति पाच्यम् ॥ हिशब्दस्यैव
 तादृशार्थबोधकत्वात् ॥ एतेन (तत्सूत्राक्षरालम्ब्यश्रायमर्थ) इति निरस्तम् ॥ त्वदभि-
 मताप्येसापि सूत्रादलाभेन दोषतौल्याच्च ॥ आकाराणां प्रपञ्चमध्यपातित्वकथने दोषो-
 न्नाशनं तु तत्कथनाभिप्रायानवयोधात् नहि तत्राकाराणां प्रपञ्चमध्यपातित्वं सिद्धा-
 तितं किं तु यथाकाराणां प्रापञ्चिकत्वं भवेत्तदेवं स्यादित्यादिना संभावनामात्रमेव ॥
 अत एवाग्रे न त्वेवमित्यादिना तत् सङ्कितम् ॥ निर्विशेषतायाः प्रपञ्चान्तर्गतत्वक-
 थनमपि साध्यमात्रम् ॥ अन्तर्यामितया सर्वहृदयस्थितत्वेन प्रपञ्चांतर्गतत्वात् ॥ अत
 एव “गुहां प्रविष्टावात्मानौ हितदर्शनादि”त्यादिसूत्रे तादृशार्थं एव निरूपित इति
 दिक् ॥ तदंतरस्य सर्वखण्डादिश्रुत्या च प्रपञ्चांतर्गतत्वं प्रतिपादितम् ॥ नच तेषां
 मायिकाधिष्ठानबोधकत्वमिति मंतव्यं तद्बोधने फलाभावात् स्वरूपप्रतिपादनस्यैव प्रकृ-
 त्वात्तस्मात्प्रपञ्चांतर्गतत्वेपि प्रपञ्चविलक्षणं तदिति प्रतिपादितं अनधीत्येत्यादिना
 गालिप्रदानं त्यादृशानामुचितमेवासुरप्रकृतित्वात् परं तु ग्रहणि व्यवहारविषयप्रपञ्च-
 विलक्षणत्वेपि न त्वदभिनतनिर्विशेषत्वसिद्धिर्येन भक्षित इत्यादिन्यायस्यावसरस्त्वदुक्तः
 स्यात् किंतु प्रपञ्चव्यवहारविषयत्वाभावापि शास्त्रीयव्यवहारविषयत्वं वर्तत एवा-
 न्यथा शास्त्रवैकल्यं स्यात् “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी”त्यादिश्रुतिविरोधश्च स्यात्
 तस्माद्व्यवहार्यत्वेपि लौकिकव्यवहाराविषयत्वाद्व्यवहारार्थमयमेवार्थो व्यासैः “प्रकाशा-
 दिवचावैयर्थ्यं”मिति सूत्रेण दर्शित इत्यलं विस्तरेण ॥ यदपि अरूपमित्युक्ते सविशे-
 षवाक्याचारिताध्यंशं वायां तत् प्रधानत्वादित्युक्तमिति तच्चरितार्थमिति प्रलपितं यत्तु-
 च्छम् ॥ तत्प्रधानत्वादित्यस्य ग्रहप्रधानत्वाङ्गिर्विशेषग्रहप्रधानत्वादिति त्वदभिमताध्य-
 क्तयेपि सति शेषवाक्यानां श्रुतितात्पर्यार्थविषयनिर्विशेषपरत्वाभावादचारिताध्यंशं काया
 दुःपरिहरत्वादरूपमित्युक्तत्वादेव सामंजस्ये रूपवदिति कथनस्य वैयर्थ्यात् ॥ यत्तु (दर्श-
 यति चायो अपि स्मर्यत इत्यस्य निर्विशेषग्रहपरत्वा) दित्युक्तं तत्तदर्थज्ञानात् ॥
 नहि तत्सूत्रस्य निर्विशेषग्रहपरत्वं किंतु विरोधात्तत्कार्यां तत्परिहारास्तेन सूत्रेण क्रियते
 कोसौ विरोध इति चेच्छृणु ब्रह्मजगत्समवायिकारणमिति वेदे प्रतिपादितं कारणधर्माश्च
 कार्ये संभवन्त्यन्यथा असत्तः सत्तास्त्रीकारापत्त्या श्रुतिविरुद्धकल्पनापत्तिः तस्मात्ते ब्रह्मज
 कार्ये संभवन्त्यन्यथा असत्तः सत्तास्त्रीकारापत्त्या श्रुतिविरुद्धकल्पनापत्तिः तस्मात्ते ब्रह्मज
 पण्येति वक्तव्यम् ॥ निर्गुणं निष्कलमित्यादिना निषेधोपि श्रूयत इति विरोधमाराधय
 परिहरति “दर्शयति चायो अपी”त्यादिना श्रुतिरेव जडजीवधर्माणां ग्रहण्यमात्रं

दर्शयति “द्वेवाव ब्रह्मणो रूप” इत्युपक्रम्य “अथात आदेशो नेती” त्यादिना निषेधमाह
 इतिशब्द प्रकारवाची । ब्रह्मपञ्चमहाभूतानि भवतीति न तदेवाग्रे व्याख्यानेन दर्शयति
 नञेतस्मादिति हि युक्तोयमर्थः यत एतस्माज्जात तन्न हि कार्यकारणयोरेक प्रकारो
 भवतीति द्वितीयनेतीत्यस्यार्थो विवृत्त किं तस्मात्परमस्तीति ननु समवायित्वमात्रमेव
 ब्रह्मण किंतु निमित्तत्वमपि तेन प्रपचातिरिक्तस्य ब्रह्मणो विद्यमानत्वात्प्रपञ्चधर्मवचन
 तस्मिन्चौपचारिकमेवेति युक्तं श्रुत्यैव तथा प्रतिपादनात् ॥ श्रुतेरन्यार्थनिराकरणायाह
 “अपि च स्मर्यते” अनादिमत्पर ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते । सदसच्छब्दप्रतिपाद्य
 पञ्चमहाभूतव्यतिरिक्त ब्रह्म उच्यते इत्यनेन प्रपञ्चधर्मा भगवति उच्यते न तु तत्तद्वर्मा
 भवतीति ज्ञापयति । अधिक हि भाष्यादितोवसेयम् । “दर्शनाच्चेति” सूत्रस्य तु श्रुतिपु
 तद्वर्मदर्शनादित्यर्थः । कुत परमेश्वरोपासनाया पुरुषाणा प्रत्यक्षेणापि भगवत्स्तथा
 भानादिति चकारार्थस्तथा च वैश्वानरविद्याया प्रादेशमात्रस्याभिविमानत्वमन्यत्रापि
 “यदेकमव्यक्तमनतरूप”मित्यत्रैकस्यानतरूपत्व प्रतिपादितमत सकलविरुद्धधर्माश्रयत्व
 भगवतो दर्शित “अत एव चोपमा सूर्यका”दिवदित्यत्रापि स एवार्थो दर्शित । एतेन
 तत्सूत्रार्थाज्ञानमूलका अत एव चोपमा सूर्यकादिवदित्यादिप्रलापो निरस्त । तस्य पित्रत्या
 दिना गालिप्रदान तृभयभ्रष्टस्य युक्तमेव बुद्धिबलहीनाना वाक्पारुष्यमेव बलमिति लोके
 दर्शनात् ॥ यत्तु (असमासस्थले नञो भेदवति लक्षणया पदार्थांतरेऽभेदेनान्वयोपि
 व्युत्पत्तिविरुद्धः) इति प्रलपित तत्र देवाना प्रिय प्रष्टव्यस्तादृशव्युत्पत्ते किं स्वरूप
 यस्याविरोध आपाद्यते तत्र यदि निपातातिरिक्तस्थले नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्व
 यबोधोऽव्युत्पन्न इति न्यास्तदा निपातनामार्थयोरभेदान्वयबोधस्य व्युत्पत्त्यविरुद्धत्वेपि
 भेदान्वयबोध व्युत्पत्तिविरोधाभावात्तादृशविरोधापादनमसंगतमेव । घटो न पट इत्या
 दापि घटप्रतियोगिकाभिन्नभेदवदभिन्न पट इत्यर्थः इष्टापत्तिं कृत्वा निपातातिरिक्त
 पदमनुक्त्वा नामार्थयोरभेदान्वयबोधस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्चेति एतात्प्रकृतशब्दयोस्तु
 स्वार्थकथनमित्यादिदोषोद्भावन तु तत्रत्यप्रथाभिप्रायान्नबोधात् ॥ अत एवोक्त—भावा
 वबोधविहितो न दुनोति दोष इति प्रकृतैवावत्वेतिसूत्रस्य त्वदुत्तरीत्यार्थकरणे तु मूर्ता
 मूर्तप्रतिषेधस्य प्रकृत प्रतिषेधतीत्येतावतैर सिद्धेरेतात्त्वमित्यस्य एतावत्त्वपदाददरे च
 प्रकृतपदस्यावैयर्थ्यप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ किंच मूर्तामूर्तरूपद्वय यत्प्रकृतत्वेन विवक्षित
 तस्य प्राधान्यमभिमत तच्चत्तदा केन रूपेण तदिति वक्तव्य स्वेन रूपेण ब्राह्मणे वा
 नाद्य ब्रह्मणो रूप इति विशेषणवैयर्थ्यात् ॥ द्वितीये तु ब्रह्मण एव प्राधान्यमिति ब्रह्मण
 एवात्रोपदेश्यत्वात् ॥ नच सवधपक्षतत्पदेन बोधनाब्रह्मणोऽप्राधान्यमिति वाच्यम् ॥
 रादो शिर इति वदभेदपि पश्चा सभवे नाप्राधान्यमेवेति नियमाभावा “दानद
 ब्रह्मणो विद्वा” नित्यादौ तस्याप्यभेदे पश्चा स्वीकृतत्वात् ॥ एव च द्वे वा ब्रह्मणो
 रूपे इत्यत्र ब्रह्माभिन्ने रूपे इत्येवार्थः तथा च ब्रह्मण प्रकृतत्वात्तस्मिन्नेतावत्त्व परिच्छिन्नत्व
 प्रतिषेधतीत्येव व्याख्यानमुचितम् ॥ अन्यच्च यत्त्वोक्त तत्पूर्वमेव निरस्तम् । इति द्वार्थि
 शतखण्डननाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र निर्विशेषेत्यादेश्यार्थशतखण्डननाभा

प्राभञ्जनः

तस्मात्सातत्वं प्रदर्श्यते ॥ (यत्र निर्विशेषस्य श्रेयत्वाद्विबोधकानि वाक्यानि वृत्त्युपहितस्य
 वृत्तिव्यापकत्वबोधकानी) त्यादि यदुक्तं तत्रोच्यते ॥ “आत्मारारे द्रष्टव्य” इत्यत्र
 दर्शनं निर्विशेषस्य विधीयते सविशेषस्य वा ॥ नाद्यः निर्विशेषस्य त्वन्मतेऽद्वयत्वात् ॥
 न च वृत्तिव्याप्यत्वेपि निर्विशेषस्य फलव्याप्यत्वाभावादद्वयत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् ॥
 वृत्तिव्याप्यत्वस्यापि निर्विशेषेऽभावात् “यन्मनसा न मनुते” “यतो वाचो निर्वर्तत
 भगव्य मनसा सहे”त्यादि धृतौ मनःपदेन वृत्तेरेव ग्रहणस्य त्वन्मते युक्तत्वाद्भूतिं विना
 मनोप्राप्तत्वाभावात् ॥ न च वृत्त्युपहितस्य वृत्तिव्याप्यत्वमित्यपि युक्तं वृत्त्यु-
 पहितस्य सविशेषत्वेन निर्विशेषत्वानुपपत्तेः ॥ किंचोपाधिरूपाया वृत्तेरभिन्नत्व आत्मा-
 श्रयो भिन्नत्वेन्योन्याश्रयाद्यापत्तिरिति ॥ मनसैवेदमासन्त्यमित्यादावपि वृत्तेर्ग्रहणे
 संभवस्य पूर्वं विस्तरेण प्रतिपादितत्वेन कल्पसैवासांभवेन फलव्याप्यत्वकथनं तेनैव निरस्तं
 तस्मात् “यन्मनसा न मनुते” इत्यादिवाक्यानामसंस्कृतमनोविषयत्वमत एव-द्वयते
 त्वग्रया बुद्धेशादिभिः संस्कृतबुद्धियेयत्वमुक्तमन्यथा तद्विरोधापत्तेः ॥ न च फलत्वे-
 नाभिमतस्य चित्प्रतिविधस्य त्वन्मते बुद्धिशब्दवाच्यत्वमस्ति येन तत्परत्वं कल्पयेः ॥
 नापि द्वितीयः ॥ सविशेषज्ञानस्य मोक्षसाधनतायास्त्ययानुपगमात् ॥ एवं “तमेव विवि-
 द्वातिमृत्युमेतौ” त्यत्रापि विकल्पदोष उक्तः ॥ ज्ञानशब्दस्य स्फुरणार्थकस्य वृत्तिव्या-
 प्यार्थकत्वेन गौरवम् ॥ यत्त्ववताररूपपरं भगवद्वाक्यमित्याहुक्तं तत्रोच्यते ॥ किम-
 वताररूपभगवज्ज्ञानान्मोक्षस्त्वयाभ्युपगम्यते न वा ॥ ज्ञाये निर्विशेषे वृथैव तवाग्रहः
 धृत्या तस्य प्रतिपादनात्स इति चेच्छ्रुत्या सविशेषस्यापि प्रतिपादनादुभयविधभगवतो
 रूपमिति पक्षं त्यक्त्वा सविशेषस्य मिथ्यात्वं धृत्यसंमतं किमिति स्वीक्रियते तस्मा-
 दासुरमात्र एवात्र कारणमत एव तन्मायामोहितत्वात्प्रेतादिदृष्टान्तप्रणयनं कृतम् ॥
 द्वितीये-त एव पश्यत्यन्विरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदांबुजमित्यादिवाक्यविरोधः तद्-
 शनस्य मोक्षासाधनत्वात् ॥ किंच मायिकत्वाविशेषेपि तद्दर्शनमुपासनादिजन्यतत्कृ-
 पाहेतुत्वेनांगीकुर्वंबुपेक्ष्य एवान्यथा घटादिदर्शनेपि तत्कृपैव कुतो न हेतुरित्यपि विभाव-
 यनीयम् ॥ किंच तद्रूपस्य मायिकत्वे मया प्रसज्जेन तवेत्याहुक्तिर्विरुध्यते मायाया
 व्यामोहार्थत्वाद्भगवत्कृपायाश्च व्यामोहोपघातकत्वात् सूत्रे संराधनपदं सम्यक् राधनं
 संराधनमिति व्युत्पत्त्या संराधनपदस्योपासनापरत्वादुर्ज्ञानादीनामुपासनया भगवत्सा-
 क्षात्कारः ॥ एतेन अपि संराधन इत्युक्तत्वेन प्रतिज्ञाविरोध अर्जुनादिदर्शनादेः संरा-
 धनेऽभावादित्यादिकं निरस्तम् ॥ संराधनपदस्य समाधिपरत्वमेवेत्यत्र नियामकाभावात्
 आह पूर्वस्य तथात्वेपि संपूर्वस्यातथात्वमित्याहुक्तिस्तु निर्मूला ॥ धातूनामनेकार्थत्वादुप-
 सर्गाणां च तात्पर्यवशात्तत्तदर्थद्योतकत्वादत एवोक्तं-उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र
 नीयत इति ॥ यच्च वेदैरित्यस्य सविचारैरित्यर्थकरणे द्रष्टव्य इत्यादिधुतिविरोध इत्युक्तं
 तन्न सम्यक् ॥ सामान्यतोषीतिरिति त्वत्सम्मतार्थकरणेपि श्रोतव्य इत्यादिधुति-
 विरोधस्यावारणीयत्वात् ॥ यदि सामान्यतोष्ययनमात्रेण दर्शननिषेधेपि मननसहिता-

ध्ययनेन तद्दर्शनस्य श्रुतौ विहितत्वाच्च विरोध इत्युच्यते तदा विचारसहितैर्बुद्धैस्तद्भावप्रतिपादनेपि निदिध्यासनसहितैस्तद्दर्शनस्य श्रुत्या प्रतिपादनाच्च विरोध इति विरोधापादनमविचारमूलकमेव ॥ निदिध्यासनत्व च भक्तित्वव्याप्य तेन भक्त्या त्वनन्यया लभ्य इत्यनेनैकग्राक्यतया न तद्वचनविरोध इति बोध्यम् ॥ सर्वेषां भगवद्दर्शने समानेपि केषांचिन्मोहानपगमे भगवद्विच्छेदं नियामिका ॥ यत्तु तदपगमसाधनाभावादेव मोहानपगमो न तु तत्र भगवद्विच्छाहेतुरित्युक्तं तत्तुच्छम् ॥ त्वयापि तदपगमे साधनाभावहेतुकर्महेतुत्वेन “एष ह्येव साधु कर्म कारयती” त्यादि श्रुत्यनुरोधेन भगवद्विच्छाया कल्पनीयत्वेन तस्यैव कारणत्वस्य युक्तत्वात् ॥ न चैव भगवतो नैर्घृण्यापत्तिरिति वाच्यम् ॥ लीलाया नैर्घृण्यासम्भवादप्यथा सर्वेषां तद्दर्शनान्मोक्षसम्भवेन लीलोच्छेदः स्यात् । अत एवोक्तं “लोकवत्तु लीलार्कवत्” मिति एव च लीलार्थकृता या मर्यादा परपर्यायरूपा भगवद्विच्छा तद्विरोधान्येव मयानु कूलेनेत्यादिवाक्यानीति भाग्यत्रतत्रचनविरोधोपि न सम्भवतीति ॥ एतेन एव चेत्यादि सर्वं निरस्तम् ॥ यद्दर्शन इत्याद्युक्त्वा “भिद्यते हृदयप्रथि” रिति श्रुतिविरोधो ज्ञानं त्वज्ञानात् धनुरगृहीत्वैव निपदमित्यादितत्प्रकरणस्य वास्यानुरोधेनानन्यभक्त्या तद्दर्शनस्यैव तत्फलहेतुत्वोपगमादत एव “शरं ह्युपासानिश्चितं सदधीते” त्याद्युक्तं (स्वतेजसा स्वस्य विरोधाभागे क्व तेजसा प्रकाशे विरोध इति देवानां प्रियं प्रष्टव्य) इत्यादिना यदूचे तत्र पूर्वापरप्रधानभिज्ञ एव वक्तव्यम् । पूर्वमलौकिकतेनोद्दर्शनं लौकिकानुसारेण लीलैरेत्युक्त्वा प्रकाश्यत्वमपि लीलैरेवेत्युक्तम् । तत्र च प्रकाश्यत्वस्वीकारे सूर्यादिप्रकाश्यत्वमेव वक्तव्यम् ॥ एव च “न तत्र सूर्यो भाती” ति श्रुतिविरोध इत्याशका स्यात्तद्विषयमुक्तं यदादित्य इति तथा चादित्यादितेजसोपि ब्रह्मतेजोरूपत्वेन तत्तेजः प्रकाश्यत्वेपि विरोध इति प्रतिपादितम् ॥ श्रुतिस्तु घटादीनां यथा स्वभिन्नतेजः प्रकाश्यत्वं तथा ब्रह्मणो नेति निषेधति ॥ एतेन किंचेदानीमित्यादिना यदुक्तं तद्विरस्तम् ॥ यच्च त्वया अरूपवत्सूत्रार्थमज्ञानता “प्रकाशादिवच्चापैयर्थ्य” मिति सूत्रं व्याख्यातं तद्व्याख्यानं च पूर्वमेव दूषितम् ॥ भक्त्या त्वनन्ययेत्यादिवाक्यस्य सविशेषपरत्वे प्रमाणाभावः शुद्धब्रह्मण्येव सामर्थ्यवशात्सत्यसत्तौ निर्विशेषसविशेषयोर्भेदः स्वकपोलकल्पनयोक्त्या तत्तद्वास्यानां विभक्तौ वृथैव ॥ माया च त्वदभिप्रेता पूर्वमेव निरस्ता ॥ अत एवात्मारामोपि सकामं प्रियवियोग्यपि व्यापकत्वाद्वियोगेन दुःखं व्रजन्नप्यानदरूपं सर्वज्ञं सकलश्रुतिप्रतिपादितविरुद्धधर्माश्रयत्वादिति सक्षेपः ॥ इति त्रयस्त्रिंशत्तद्वद्वचनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र निर्धर्मिकपदार्थस्येत्यादेः श्रुतिस्त्रिंशत्तद्वद्वचनाभासस्याभासत्वप्रदर्शयत ॥ लोकरीत्यनुसारेण यद्यर्थनिर्णयो लोके यद्यथा दृष्टं तस्य तथैव निश्चयः कार्यो निर्धर्मिकपदस्याथा लोके न प्रसिद्धं किंतु वेदगम्यन्तुप्रापि न शक्तिगम्यं किंतु लक्ष्य एवेति लोकानुसारेण स्वाभिमतं ब्रह्मापि न सिद्ध्यदित्यभिप्रायस्तदभासप्रामाण्यमज्ञातवैव यस्तुमात्रं गृह्यत इत्यादि प्रलपितम् । यत्तु (शब्दसमवायिकारणमात्राशमित्यादिसद्व्ययोगानुपपत्त्या साक्षाधर्मोपलक्षिते साक्षात्

प्राभञ्जनः

शक्तिर्वाच्येति तत्राग्न्यभिचारः) इति तन्मन्दम् । आकाशः शब्दसमवायिकारणमित्या-
 दानाकाशपदस्याष्टद्वयातिरिक्तद्रव्यत्वावच्छिन्ने शक्तिर्न तु शब्दसमवायिकारणत्वावच्छिन्ने
 येन त्वदुक्तदोषेण तादृशधर्मोपलक्षिते शक्तिः कल्प्येत तथा च यद्यत्पदशक्तिविषय-
 त्वाश्रयं तत्तद्विधर्मिकमिति व्याप्तौ पदशक्तिविषयेष्व्याकाशो निर्धर्मिकत्वाभावात् सत्त्वात्
 न्यभिचारः ॥ किंच शब्दाश्रयत्वोपलक्षिते शक्तिरूपदशिविधर्मिको योष इत्यथवाकाशस्य
 निर्धर्मिकत्वमित्यपि तस्य भ्रम एव ॥ तद्वर्माणोपलक्षिते शक्तिरिति मतेपि अष्टद्वयाति-
 रिक्तद्रव्यत्वावच्छिन्न आकाशपदस्य शक्त्युपगमादत्र एव नानाधर्मावच्छिन्नस्यैकपदवाच्य-
 त्वासंभवादिति हेतुस्तैर्दर्शितः ॥ शक्तिवादे चास्तु वा पदादपि निर्धर्मिकत्वमित्युपत्त्या
 निर्विकल्पकत्वं च तदंशे तत्तत्पदोपस्थाप्याप्रकारत्वं ननु तदंशे सामान्यतो निष्प्रकारत्वं
 विभक्त्युपस्थापितैकत्वादीनां तदंशे प्रकारत्वोपगमादित्युक्तं भट्टचार्यैः किंचेत्यादिना
 जातिशक्तिपक्षे गोत्वादेर्निर्धर्मिकस्यैव पदार्थत्वमस्तीति यदुक्तं तदपि न किंचित् ॥ गोत्वं
 गोपदशक्यमिति शक्तिज्ञाने गोत्वस्य निर्धर्मिकस्य भानासंभवात् ॥ गौर्गोपदशक्येयत्रापि
 गोरेव शक्याश्रयत्वेन भानान्न गोत्वस्य पदार्थत्वमतो जातिशक्तिपक्षेपि न गोत्वस्य
 निर्धर्मिकतया पदार्थता ॥ श्रुते निर्गुण एव तात्पर्यं न स गुण इत्यत्रापि विनिगमकं
 दुर्लभं येन तत्रैव तात्पर्यमिति त्वत्कथनं संगच्छेत तात्पर्यप्रादुर्भावात्पुनरुक्तमादानामु-
 भयत्र तुल्यत्वात् ॥ किंच यदि लोकविरुद्धं न स्वीकर्तव्यमित्येव ते नियमस्तदा
 प्रकाशतमसोरपि न परस्परमाध्याश्रयिभावो लोके दृश्यत इति सोपि प्रकाररूपे
 ब्रह्मण्यविद्यां तमोरूपां स्वीकुर्वता त्वया कथं त्यक्तः ॥ श्रुत्यर्थस्तु लोकरीत्यैव विचार्य
 इति वदन्प्रष्टव्यः लोकरीत्येत्यस्य कोऽर्थः किं लोके यदृष्टं तदेव श्रुतितो प्रतीतमंगी-
 कर्ष्यमुत लोके यादृशं दृष्टं तत्सजातीयं श्रुतितोवगन्तव्यम्, नाद्यः यागादेर्लोकिकत्वे
 श्रुतेरनुवादकत्वापत्त्याऽप्रमाणत्वापत्तिः नापि द्वितीयः निर्धर्मिकब्रह्मणः सजातीयस्या-
 भावात्तत्तत्सिद्ध्यनुपपत्तिस्तदवस्यैवेति ॥ भगवति विरुद्धधर्मवत्त्वं तु श्रुतिवोगमन्यते ॥
 मृत्ता भक्षणोत्प्लवलादिप्रसंगेष्वपि यशोदादिमिर्विरुद्धा धर्मा दृष्टा व्यासादिभिश्च पुरा-
 णेषु प्रतिपादिता इति ॥ गुणेन विरुद्धा धर्मा इत्यादिकं प्रत्युक्तम् “दर्शनाच्चे” त्यनेन
 सूत्रेणाप्ययमेवार्थः प्रतिपादितः ॥ नच मायया तादृशधर्मा भगवता प्रदर्शिता इति
 वाच्यम् ॥ मायापदेन सामर्थ्यं चेत्तदेष्टापत्तिः । अविद्या तु पूर्वमेव निरुद्धा ॥ त्वद्व्येष्वपि
 यन्मायायाः सदसद्विलक्षणत्वं स्वाश्रयत्वेनामिमतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं चांगीकृत्य
 ब्रह्माश्रितत्वं तस्याः स्वीकृतं तदपि पूर्वापरविरुद्धत्वादसंगतम् ॥ व्यामोहाय चेति तेन
 तस्या ब्रह्माश्रितत्वाङ्गीकारोक्तिरुक्तान्नबलोकनादिति प्रलपितमपास्तम् ॥ मायाया
 उपाधिभूताया ब्रह्मगतविशेषकल्पकत्वमिति मते तस्योपाधित्वप्रयोजकं किमिति
 वक्तव्यम् ॥ न च तस्यानादित्वात् किंचिदपि प्रयोजकमिति वाच्यम् ॥ तस्या अनादित्वे
 “सदेव सौम्येदमग्र आसी” इति श्रुतिविरोधः ॥ नच तस्या ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तत्वाया
 असत्त्वाच्च विरोध इति वाच्यम् ॥ अधुनापि तस्यास्तादृशत्वादत्र आसीदित्यंशा-
 त्तैवेति । ईश्वरेच्छायाश्च तत्प्रयोजकत्वं पूर्वमेव विस्तरेण खंडितमन्यत्सर्वं दूक्त-

प्रायमिति संक्षेपः ॥ इति चतुर्विंशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र प्रादेशमात्रमित्यादेः पंचत्रिंशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ प्रादेशमात्रस्याभिविमानत्वमुक्तं श्रुतौ तत्र प्रादेशमात्रत्वं मायिकमिति यदुक्तं तन्नावाज्ञानमूलकं तत्सौपाधिकत्वस्योक्तत्वात् सूच्याकाशवत् ॥ किंच प्रादेशिकत्वमेव स्वाभाविकमभिविमानत्वमेव मायिकमित्येव कुतो नोक्तं श्रुत्या मायिकत्वेनाप्रतिपादनादिति चेत्प्रादेशिकत्वस्य मायिकत्वं कुत्र श्रुत्या प्रतिपादितं येन तस्य तथात्वमंगीकरोषि “अणीया-न्नीहेर्वा यवाद्वा ज्यायानाकाशाज्यायान् दिव” इत्यत्रोभयविधत्वस्यैव श्रुत्या प्रतिपादितत्वेऽप्येकतरपक्षपाते बीजाभावः ॥ किंच पुनः पुनः सर्वं मायिकमित्येव दृष्टीकुर्वता मायावादित्वं मिथ्यावादित्वं च स्वस्तिन् प्रकाश्यते ॥ “रसो वै सः रस ह्येवायं लब्धवानंदी भवती” इत्यत्र रसशब्दस्य शृंगारपरत्वे विटवादित्वं चेत्तवापि तत्कुतो न स्यात् ॥ त्वयापि तादृशश्रुतिघटकस्य रसशब्दस्यानंदार्थकृतायाः स्वीकृतत्वात् शृंगारस्यापि रतिपर्यायस्यानंदरूपत्वात् ॥ न चानंदसामान्यस्य रसरूपत्वेऽपि न शृंगारस्य तद्रूपत्वमिति वाच्यम् ॥ “एतत्सैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती” इत्यादि श्रुत्याऽऽनंदमात्रस्यैव त्वन्मतेऽपि ब्रह्मस्वरूपत्वात् ॥ ननु तस्यांतःकरणवृत्तिरूपत्वाच्च ब्रह्मत्वमिति वाच्यम् ॥ तादृशस्य रसस्यानन्यभक्तिरूपत्वाद्यादृशी भक्तिस्तथा तत्राविर्भवतीत्यभ्युपगमेन लौकिकशृंगारवृत्तिविशेषत्वाभावात् ॥ त्वन्मतेऽप्यानन्दस्य लोके वृत्तिविशेषात्मकतया तदोपतौल्यात् ॥ ईश्वरमणस्य मायिकत्वमिति त्वदुक्तौ मायिकरूपेण मिथ्येति विवक्षितं चेद्रमणस्य स्वस्वरूपात्मकस्य मिथ्यात्वे स्वरूपस्य मिथ्यात्वापत्तिः ॥ श्रीकृष्णस्य तु “एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वय”मित्युक्ति-विरोधात्तद्विरुद्धम् ॥ श्रुतीनां व्यवस्था तदुक्ता तु कगोलकल्पितत्वाभिर्मूला उपेक्षणीया च भगवति सर्वभजनपामर्त्येनैव सर्वस्य श्रुतिबोधितस्योपपत्तावैपाधिकत्वादिकल्पनस्यान्याय्यत्वात् ॥ नच सामर्थ्यं मायैवेति वाच्यं मानाभावात् ॥ नहि सामर्थ्येन कुर्वन्मायया करोतीति व्यवहियतेऽन्यथा हनुमद्रीमादिकृतकर्मणां मायिकत्वव्यवहारः स्यात् ॥ यदपि मर्यादामार्गविरुद्धः पुष्टिमार्गो नादरणीय इत्यादिप्रलपितं तदप्यज्ञानात् ॥ मर्यादामार्गे स्त्रीणां स्वपुरुषं परित्यज्य परपुंसि रतानां नरको भवति गोपीनां तथाविधानामपि श्रीमद्भागवतादिषु मोक्षः श्रूयते स च विरुद्धः स्यात्तस्मादकामेनापि शास्त्रप्रामा-प्यमभ्युपगच्छता पुष्टिमार्गः स्वीकरणीयः देवयानपितृयानवन्मार्गद्वयस्वीकारेऽपि न दोष इत्यवधेयम् ॥ अन्यथा संतमिति वचनोक्तं फलं तु ईश्वरपरतंत्रं स्वस्वरूपं स्वतंत्रतया अंगीकृत्य यथेष्टाचरणशीलानामेव भवतीति ॥ अत एव तेपामात्महंतृत्वं “ममुर्यां नाम ते लोका” इति मंत्रोक्तफलमपि तेपामेव ॥ किंच सर्वस्य स्वस्तिन्कल्पितत्वं वदतो ध्यानघटनासमाधिघर्माचरणादीनामपि कल्पितत्वं स्वीकुर्वता तत्सर्वं यथा त्यक्तं तथा राजसेनाधनार्जनादिकं परनिंदात्मकं संस्तुत्यादिकमपि मिथ्येति निश्चित्य कुतो न त्यक्तं यदि च “नामुक्तं क्षीयते कर्म” इति श्रुत्या कर्माधीनतया कियत् इत्युच्यते तदा येनोपेक्षेण प्रारब्धाद्येन कर्मणा ध्यानादावरुचिर्निन्दादौ रुचिस्तत्राजनिष्ठ तेनैवेतत्फलं

प्रारम्भजनः

नरकादिकमपि तत्रागदयं भविष्यतीत्यन्धारय यथेष्टाचरणशीलत्वात् ॥ अत एवोक्तं—
 बुद्धाद्वैतसंतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ॥ पशूनां तत्त्वदरां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥
 विद्वराहादितुल्यत्वमाकांक्षीन्तत्रविज्ञवान् ॥ सर्वधीदोषसंस्वागालोकैः पूज्यश्च देयवत् ॥
 तथा चैतत्सर्वं श्रुतिस्मृतिविशिष्टोक्तमनाचरता तन्निषिद्धमाचरता च विहितस्यानुष्ठा-
 नादिति स्मृतिप्रदर्शितफलभाषित्वं स्वसिद्धाधिकृतम् ॥ यनु पुष्टिमागं स्वोत्प्रेक्षया दोषा
 भाविष्कृतास्ते तु न तत्र पदमादधते तन्मार्गस्य भगवत्कृपायितृमित्रमित्येन तत्र नरकादीनां
 बहुमशक्यत्वात् कृपाया दुःखहरणेच्छारूपत्वात् भगवत्प्रार्थित्यमहिम्नि प्रितर्कस्यानपत्ता-
 रादत एवोक्तं—अर्चिताः खलु ये भागाः न तांस्तर्केण योजयेत् ॥ अर्चित्वरचनारूपं मनस्यपि
 जगत्खलु ॥ 'नैया तर्केण मतिरूपेणैव प्रोक्तान्वेनैव सुज्ञानाय प्रेष्टे' स्वादि "तर्काप्रतिष्ठा-
 ना"दिति च ॥ एतेनात्मारामपरेत्यारभ्य सुतरां निन्दित इत्यंतं निरस्तम् ॥ निंदादिकं
 त्यागुरधर्मत्वात्तद्व्येवोपयुज्यत इत्युक्तमसकृदेव ॥ बुद्धतुल्यतापि सर्वस्य विज्ञानरूपता-
 मंगीकुर्वन्तमेवेति ॥ इति पंचत्रिंशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ स्वाभा-
 विकशरीरेत्यादिः पदत्रिंशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ स्वाभाविकं शरीरादि-
 कमित्यस्य स्वादृष्टोद्भवमित्यर्थः ॥ स्वस्य भावः स्वभाव इति व्युत्पत्त्या दृष्टादीनामेव स्वाभा-
 वत्वात् तद्वत्तदधर्मस्यैवान्यत्र भावपदबोध्यत्वात् ॥ तथा चेश्वरो न शरीरी शरीरोत्पादक-
 धर्माद्यभावादित्यनुमानं तत्र धर्माद्यभावासाधनार्थं ज्ञानेच्छा प्रयत्नातिरिक्तविशेषधर्मा-
 भावादिति हेतुः धर्मादीनां च विशेषधर्मापरपर्यायत्वेनाभिमतं विशेषगुणत्वमस्त्येवेति
 नाप्रयोजकत्वंशंकापि ॥ एवं च तद्व्याजानादेवासगत्यादिदोषोद्भाजनम् ॥ (यथा वैशे-
 षीकारेण स्वरूपासिद्धिश्चेत्युक्तं तदपि न किञ्चित् वैशेषिकाणां मते श्रुतेः प्रामाण्यं
 नास्ति नैयायिकानां मते तदस्तीति त्वदुक्तिं प्रमाणत्वेनागीकुर्वन्मिः अद्वाजडैः स्वीकर्तव्यं
 ननु शास्त्रविद्भिर्नहि वैशेषिका नास्ति का येन श्रुतिमनंगीकुर्वन्मिः अद्वाजडैः स्वीकर्तव्यं
 इति चेन्नैयायिकानां तत्र निर्भरः किं मूलक इत्यपि वक्तव्यं देवानां प्रियेण ॥ अस्तु वा
 तस्मिन्नानंदो नन्वसामानंद इत्युक्तिस्तु तेषां ग्रहण आनंदस्वरूपत्वं नास्तीत्यभिप्रायेण न
 तु ग्रहण्यानंदोस्तीत्यपि तात्पर्यम् ॥ अत एवानास्थाद्येतको वाशब्दस्तत्रोक्तः तस्मात्प-
 त्त्यर्थाज्ञानादेवेदमुक्तम् ॥ जगत्कर्तृत्वेनैवेत्येवकारस्तु तादृशसाध्यतावच्छेदकरूपस्य
 मुख्यत्वप्रतिपत्त्यर्थः ॥ अत एव मणिकारादिभिरीश्वरानुमाने तद्वेषेण मुख्यतया अनुमितिः
 प्रतिपादिता ॥ उदयनाचार्यैरपि कार्या योजनेत्यादिश्लोकेन प्रतिपादितहेतुपूकसाध्यताग्रहे-
 दकावच्छिन्नविधेयकानुमितिजनकस्य कार्यवहेतोः प्राथम्येनोपादानं कृतम् ॥ यनु
 (लोके दृष्टयेनोक्तो नियमो ध्वंसे व्यभिचारी)त्युक्तं तदपि तन्मताज्ञानादेव ॥ तत्र
 कार्यत्वहेतोर्ध्वंसे व्यभिचारित्वात् सत्ये सतीति विशेषणं यथा तैर्दत्तं तथैव प्रकृतेपि
 सत्कार्यकर्तृत्वमेव तादृशानियमव्यवकामिति न दोषः ॥ वस्तुतस्तु ध्वंसकर्तृत्वं तु तत्प्रति-
 योग्युपादानगोचरज्ञानवत्त्वमेवेति न दोषः ॥ भावत्वादिकं त्वखंडधर्म इति न खंडनोक्त-
 वे र इति ध्येयम् ॥ खंडनरीत्यनुसत्ते तु कर्तृत्वादेरपि निर्वकुमशक्यत्वेन भाव-

स्वमात्रे तत्कथनममंगतं स्यात् ॥ यदपि कर्तृत्वस्य शरीरित्वव्याप्यत्वे मानाभावादित्युक्तं
तदपि मंदम् ॥ यथा कार्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वव्याप्यत्वे कार्यत्वेन कर्तृत्वेन कार्य-
कारणभावात् एव मानं तथैव कृतित्वावच्छिन्नं प्रति अवच्छिन्नत्वसंबंधेन शरीरस्य हेतुत्व-
मिति कार्यकारणभावात्पि यत्तु शक्यत्वे तस्यैवानुभूतसर्कविधया मानत्वात् ॥ एवं
चेष्टरस्य शरीरसिद्धिरपि स्यादेव ॥ ननु यदि कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टात्वेन हेतुत्वं
स्यात्तदा तादृशकार्यकारणभावात्तुरोधेनेष्टरस्य शरीरं सिद्धेत न त्वेवमस्ति कार्यत्वाव-
च्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वादित्येन हेतुत्वम् ॥ ननु चेष्टारत्नेनापि चेष्टाया अपि कार्यत्वेन तां
प्रति चेष्टांतरहेतुतायामनवस्थापत्तेर्ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य तूभयत्वादिमंसततया तत्र दोषस्य
समत्वादिति चेष्ट ॥ दृष्टान्ते ज्ञानादीनां चेष्टासमव्याप्यत्वदर्शनेन ज्ञानत्वेन कार्यकारण-
भावात्तद्वहाले कृतित्वेनेच्छात्वेनापि स्यादेव ॥ कारणत्वप्रादुर्भावोत्पत्त्यसहचारज्ञान-
म्यतिरेकसहचारज्ञानम्यतिरेकसहचारज्ञानयोर्मन्त्राप्यगारणीयत्वात्पक्षे पक्षसमे व्यभि-
चारसंदेहस्याकिंचित्करत्वादित्यथा यद्विज्ञावच्छिन्नस्यापि धूमं प्रति कारणत्वानु-
पपत्तेः ॥ गौरत्वं तु कार्यकारणभावात्तद्विज्ञावच्छिन्नज्ञानविषयत्वादप्रतिबंधकमत एवोक्तं
फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति ॥ तादृशस्थलेऽनवस्थाया दोषत्वोपगमे तु कार्यमात्रे
दृष्टस्य कारणत्वं त्वन्मतसिद्धमनुपपन्नं स्यात् ॥ तत्राप्यदृष्टस्य कार्यत्वेन सत्प्रत्यक्षांतरा-
न्वेषणेनवस्थाया दुर्वावत्वादिति संक्षेपः ॥ ज्ञानभिन्नकार्यत्वेन ज्ञानत्वेनेत्यादितदुक्त-
कार्यकारणभावे ज्ञानभिन्नत्वेनेत्यादिविशेषणमपि भ्रमादेव तादृशानवस्थाया अकिंचि-
त्करत्वात् ॥ यत्तु कार्यत्वं कृतिसाध्यमिति कृतिसाध्यतासिद्धिर्निवृत्त्युद्देशेवेत्युक्तं तदपि
मंदम् ॥ कार्यत्वस्य प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपतां स्वरूपसंबंधात्मकत्वं स्वीकृत्यतां मते
कृतिसाध्यत्वस्य व्यापकादावसिद्धेः तदुक्तप्रणाल्येच्छादीनां सिद्धिभावात् प्रकारांतरानु-
सरणे तु शरीरसिद्धिरपि स्यादेव ॥ इति पक्षत्रिसत्त्वंद्वैतनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥
अथ तत्र पूर्वपक्ष इत्यादेः सत्प्रतिशतत्वंद्वैतनाभासस्याभासत्वं प्रदर्शयते ॥ पूर्वपक्षे
ब्रह्मधर्माणां भिन्नत्वमभिन्नत्वं वेति विप्रतिपत्तिर्भिन्नत्वरूपे प्रथमपक्षे च तेषां नित्य-
त्वांगीकारे “एकमेवाद्वितीय” मित्यादिश्रुतिविरोधः ॥ तत्र च नित्यतयांगीकारस्यैव
प्रयोजकत्वं अनित्यत्वं यदि स्वीक्रियते तदा तेषां मिथ्यात्वाद्वैतव्याघातकत्वाभावात् ॥
भेदाभावप्रयोजकत्वोक्तिस्तु तदंगीकारस्य तद्वैतसंदर्भानभिज्ञत्वद्योतिका ॥ तत्र तदंगी-
कारस्य भेदाभावप्रयोजकत्वाया अनुक्तत्वात् संबंधासंभवस्तु पूर्वमेव निरस्तः ॥ यत्तु
मूलावच्छेदेन तेजस्त्वेन प्रतीयमानत्वं तादृश्ये हेतुरुच्यते चेन्मणिप्रभादौ व्यभिचारी
मणिप्रभाया मणित्वाभावादित्युक्तं तन्मंदम् ॥ उपादानोपादेययोरभिन्नत्वं स्वीकृत्यतां
वैदिकानां मते तेजोरूपमणिकार्यस्य मणितेजसोपि मणितोऽन्यतमेदे मानाभावात् ॥
तादृश्यस्य सत्त्वेन व्यभिचाराभावात्तद्वैतसादिवद्भेदस्यापीष्टरेच्छा प्रयुक्तस्य सत्त्वेन तदीय-
त्वव्यवहारस्यापि नानुपपत्तिः ॥ किंच सूर्यप्रभामणिप्रभादौ तत्तद्भेदास्तवयाम्युपग-
म्यते तदाऽवयवेष्ववयवविनोर्भेद एवाभ्युपेयस्तुल्यन्यायादेवं चावयवावयविनोर्भेदे
द्विगुणपरिमाणवत्वादयो भाष्योक्तदोषा दुर्बारा एव ॥ तद्वैतसादौ तदीयत्वेन प्रतीयमाने

तदुपादानत्वाभावात्तदमैत्वाभावाच्च न व्यभिचारः ॥ नपि दृष्टांतसिद्धिर्दृष्टांतस्य
सूर्यतेजसि प्रसिद्धत्वात् ॥ दृष्टांते साध्याभावो दृष्टांतसिद्धिपदेन विवक्षितश्चेत्तदा भ्रम
एव तस्य साध्यैकत्वस्येन प्रसिद्धस्य दृष्टांतसिद्धिपदयोध्यत्वाभावात् ॥ तस्माद्ब्रह्म-
धर्माणां भिन्नत्वमभिन्नत्वं चोभयविधश्रुतिसिद्धत्वादुपेयम् ॥ भेदाभेदवादिमतप्रवेशस्तु
यथा तव शुद्धमतप्रवेशो नास्ति तथैवास्माकमपि किञ्चिद्ब्रह्मक्षप्यसत्त्वात् संभवति एक-
स्याश्रुतेर्मायिकत्वयोधनेऽन्यश्रुतेस्त्रयोधकत्वस्वीकारे सगुणबोधकश्रुतीनां यथा त्वन्मते
मायिकत्वबोधकत्वं तथा निर्गुणप्रतिपादकानामपि सत्कुतो न स्यात् ॥ (एतेन भेदस्य
मायिकत्वे तु भेदबोधकश्रुतीनामिवे) त्यादिकं निरस्तम् ॥ यत्तु (यदादित्यगतं तेज
इति त्पासनार्थं स्वीयत्वेन वर्णनं) मित्याद्युक्तं तन्मदम् ॥ आदित्यगततेजसस्तदीयत्वा-
भावे तदुपासनमपि न फलदं स्यात् ॥ न चोपासनाया भ्रमस्वरूपत्वाद्भेदादपि फलं
भवत्येवेति वाच्यम् ॥ संवादिभ्रमस्यैव त्वन्मत उपासनादृष्टांतस्येन वर्णनादादित्यादि-
तेजसो ब्रह्मसंबन्धित्वाभावे तस्य प्रदीपप्रभातुल्यत्वापत्त्या न लभ्यते मणिर्दीपप्रभां
प्रत्यभिधावतेत्यादिन्यायेनादित्यतेजस उपासनान्मोक्षादिकलं न स्यात् ॥ सोमो भूत्वा
रसात्मक इत्यादौ तु तत्कार्यार्थं तत्तद्रूपेणाविर्भावः प्रतिपादितः । एवं च तद्रूपेणा-
विर्भूते ब्रह्मणि द्वितीयरूपस्य तिरोभावः । अत एव मत्स्यादिरूपेणाविर्भूते नृसिंहादि-
रूपस्य तिरोभावात् तत्कार्यकारित्वं तथा च मत्स्यादिरूपेणाविर्भूत ऐश्वर्यशक्तेस्तिरो-
भावाद्गीतत्वाद्युपपद्यत एवेति न दोषः “न तत्र सूर्यो भाती”त्यादिवाक्यस्य तु सूर्य-
रूपेणाविर्भूतस्य न ब्रह्मान्मासकत्वं किंतु “तस्य भासा” इत्यादिवाक्यानुरोधात्सूर्य-
गततेजस एव कुत्रचिद्ब्रह्मावभासत्वमित्युक्तं प्राक् ॥ तस्मात्सूर्यादितेजसो भिन्नत्वकल्पने
गौतमात्सूर्यादितेजसो भिन्नत्वोक्तिरप्रामाणिक्येवेति ॥ प्रलय इत्यादिप्रलपस्त्वसन्मता-
ज्ञानमूलकत्वादुपेक्ष्यः ॥ उक्तश्राव्यमर्थः “प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्तत्त्वा”दिति सूत्रेण व्यासैः
त्वदुक्तं पूर्वमेव निरस्तत्वादुपेक्ष्यम् ॥ यत्तु (हेतुकोटौ स्वाश्रयाभिधेति अमेदस्य
निवेशाध्वन्मते स्वरूपासिद्धिरभेदस्य प्रागसिद्धत्वा) दिति तदसत् ॥ असन्मत्त
उपादानोपादेययोरभेदः सर्वत्र घटपटादौ सृष्टांगीकारात् सिद्ध एवेति न त्वदुक्तो
दोषः ॥ किंच हेत्वसिद्धेः स्वरूपासिद्धित्वेनाभिधानं शास्त्रानभिज्ञत्वं द्योतयति हेतौ
हेतुतावच्छेदकाभावे हेत्वसिद्धिर्यथा कांचनमयधूमादिति तत्र धूमरूपहेतौ कांचनमय-
त्वाभावाद्देत्वसिद्धिरिवमत्रापि तेजसि स्वाश्रयाभेदस्यास्मत्सिद्धस्य त्वयाऽसिद्धत्वेनारोपेण
हेत्वसिद्धिकथनस्य युक्तत्वेपि स्वरूपासिद्धिकथनं त्वयुक्तमेव पक्षे हेत्वभावः स्वरूपा-
सिद्धिः ॥ नच हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावे पक्षे हेतुतावच्छेदहेत्वभावस्याक्षततया स्वरूपा-
सिद्धिरव्याहृतैवेति वाच्यम् ॥ एवं सति तुल्ययुक्त्या साध्याप्रतिध्यादेरपि याधांतर्गततया
तेषां ग्याप्यत्वासिद्धिर्नध्यंतर्भावस्य तत्तच्छास्त्रप्रतिपादितस्यासंगत्यापत्तिदुर्वारैवेत्यलमप्र-
कृतविचारेण ॥ भगवतस्तेजोरूपत्वे तु अत्रायमात्मा स्वयंज्योतिर्भवतीति श्रुतिर्मानम् ॥
नच ज्योतिःशब्देन ज्ञानमभिधीयत इति वाच्यम् ॥ अकिंप्रादिकाभावात् वेदे निर्मूल-
लक्षणाया अप्रामाणिकत्वात् ॥ किंचैवं विनिगमनाविरहेणेच्छादेरपि ज्योतिस्तेज

आदिशब्दप्रतिपाद्यत्व स्यात् ॥ ज्ञानत्वात्तेषामपि विषयावभासकत्वात् ॥ किंच यदादि
 त्यगत तेज इत्यपि ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणश्च तेजस्त्वे मान तादृशवाक्यस्योपासनापरत्वं
 यत्रयोक्तं तत्तु पूर्वमेव खडित तादृशवाक्यस्योपासनापरत्वे तत्तेज उपासस्तेति वदेत् न
 तु विद्दीति ॥ अत एव रामकृष्णाद्यत्रारोपत्रमे ब्रह्मादीनां तेनोरूपस्यैव भगवतो
 दर्शनं नतु ज्ञानस्वरूपस्येति तन्न पुराणादिषु वर्णितम् ॥ यदपि (अद्वितीयपदेनैव
 तद्वर्मातिरिक्तवारणसंभवे श्रुतायेकपदैवपदयोर्वैयर्थ्यप्रसंगः) इति तन्न रोचिष्युः ॥
 अद्वितीयब्रह्माभिन्नस्य तत्सदृशस्याभावबोधनेपि ब्रह्मण्येवानेकरूपेण व्यवस्थिते भेद
 शका स्यादत एकपदैवपदयोः सार्थक्यम् ॥ किंच त्वन्मतेपि सत्तातीयविजातीयस्य
 गतभेदाभावबोधार्थं एकादिपदत्रयमुपात्तं तत्र ब्रह्मणः सजीयविजातीययोरप्रसिद्ध्या
 तद्भेदस्याप्यप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं दुर्वारमेव ॥ न च शकानिहृत्यर्थ
 तदिति वाच्यम् ॥ ब्रह्मभिन्न सर्वमसदेवेति निश्चयत्रस्तत्र शकाया असंभवात् ॥ न च
 वादिशकानिहृत्यर्थं तदिति वाच्यम् ॥ माध्वादीनां द्वैतवादिनां तादृशशकाया निवृत्त्य
 संभवात् प्रत्युत विजातीयं भिन्नं प्रहेति निश्चय एव वर्तते रामानुजाचार्याणां शरीर
 शरीरिभावमभ्युपगच्छता स्वगतभेदशकाया अनिवृत्तेः ॥ एवमन्येषां नैयायिकमी
 मासकादीनां तदनिवृत्त्या तत्साधक्यस्य दुरपपादत्वात् ॥ मायापदेन कुहकमिति वदन्
 प्रष्टव्यं किं मायाविद्याभिन्नं कुहकं भगवति वनं स्वीकृतं येन न यत्र माया किमुतापरे
 इत्यादिनां कैमुतकन्यायः संगतः स्यात् । येषु चेत्यादिना भगवद्वर्माभगवदिच्छया
 भगवत्कृपापात्रेषु आविर्भवति पुनरिच्छयैः तिरोभवतीति प्रतिपादितं तत्रायधर्माणां
 मन्यत्र स्थितेरसंभवादिनि दोषापादानमसंगतं जीवानां भगवतोऽत्यंतभिन्नत्वानभ्यु
 पगमात् कल्पनाया दृष्टानुसारित्वं स्वीकृत्यतापि घटे षट्धर्माणामदृष्टत्वे मृद्वर्मा
 गन्धादयः ब्रह्मधर्मा सत्तादयस्तत्र कुतो वागीक्रियते ॥ श्रिया पुष्ट्या गिरा काल्य
 त्यादिवाक्ये निपेक्षितमित्यस्य निरंतरं युक्तमित्युक्त्वा निपेक्षितत्वं च माययेति यदुक्तं
 तदपि न संभवति मायया निरंतरं युक्तत्वासंभवात् मायाया सातत्वस्वीकारात् ॥
 किंच तद्वाक्ये मायया च निपेक्षितमिति वाक्यघटकनिपेक्षितत्वमपि माययैव वक्तव्यं
 तत्र माययोर्भेदाभ्युपगमेन्योन्याश्रयात्तदनभ्युपगमे चात्माश्रयप्रसंगः इति दिक् ॥
 अन्यत्सर्वं पूर्वमेव निरस्तम् ॥ इति सप्तत्रिंशत्प्रबन्धनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥
 अथ तत्र भगवद्गीलानित्येत्यादेरष्टत्रिंशत्प्रबन्धनाभासस्याभासत्वं प्रदर्शयते ॥ भग
 वद्गीला नित्या भगवदेकनिष्ठत्वादित्यत्र तद्वैयर्थ्यमित्यस्य तद्वैयर्थ्यादित्यर्थः ॥ आका
 शादेर्भगवत्कार्यत्वे न भगवद्विष्टत्वमपि तद्वैयर्थ्याभावाच्च व्यभिचारोत्पन्नैकपदमु
 पात्तं “सत्यज्ञानान्तानदमात्रं करसमूहं” इति पूर्वोदाहृतवाक्येन भगवद्वर्माणां तथा
 विधत्वाश्रित्यत्वं प्रसाध्य लीलाया अप्येवविधत्वादिनि वदन् तस्या अपि भगवद्वैयर्थ्य
 त्वमानदरूपत्वं व्यनक्ति आकाशादीनां चानदरूपत्वरूपद्वितीयहेत्वभावादिनि न
 दोषः ॥ एतेन आकाशादेरित्यादिनोक्तं सर्वमपास्तं भगवदेकनिष्ठत्वं समवायेन स्वरू
 पसंबन्धेन वा बोध्यं तेन तदेवनादेः श्रुतिसिद्धस्य दिगादिदृष्टिरप्येति न शक्तिः ॥

प्रभञ्जनः

योगिसापेक्षभगवद्गीतासु हेत्वभाषयने तु नांशत स्वरूपासिद्धिः प्रतिपादनं तु लीला-
 शब्दार्थानभिज्ञत्वात् भागासिद्धिरूपपरिभाषानभिज्ञत्वाच्च तथाहि लीला हि स्थानदर-
 सास्वाद । अत एवोक्तं “लीलाकैवल्य”मिति तस्य च प्रतियोगितापेक्षत्येपि न प्रति-
 योगिनिवृत्तिरन्ये लोकेषु राजादीनां लीला न गृह्यामिनिष्ठेति ॥ किंच प्रतियोगिना-
 मपि भगवद्भूतत्वेन लीलाया अन्यनिष्ठत्वं चापि नास्तरति “तदेजति तद्वैजतीत्यादिना
 प्रतिपादितानां विरुद्धधर्माणां सर्वभवनसमर्थं भगवत्पुण्यपक्षत्वासभवेन तेषां मायि-
 क्त्वरप्रतिपादनं निरर्थकमेव । एजनादिलीलायां प्रक्षणि देशादिनिरपेक्षाया एव सभवे
 च प्रतियोगिसापेक्षत्वं प्रतिपादयतस्तत्रात एव जपतीत्यत्र स पुरोनु इत्याद्यायाहारं
 तुर्वैशुपेक्ष्यश्च । अद्याहारस्य पूर्वखण्डे तेनैव दूषितत्वात् ॥ किंच भूतत्वविवक्षया यथान्यत्र
 भादिप्रयोगस्तथात्रापि कुतो न दृष्ट ॥ नच शत्रुतद्वयस्य विरोधणत्वेनामुष्यरत्नाद
 लीलानित्यत्वप्रतिपादने तस्य तात्पर्यं किंतु भगवदुत्कर्ष एवेति कथं तेन वाच्येन लीला-
 नित्यत्वमुच्यत इति वाच्यम् ॥ अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवदिति न्यायाद्वग्नरस्य रूपस्य
 नित्यत्वेन तदुत्कर्षस्यापि सर्वसमतत्वेन तत्प्रतिपादने वाच्यमानर्थक्यापत्त्या “सविशेषणे
 हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसक्रामत सति विशेष्ये बाध” इति न्यायादुक्तविशेषणी-
 मूलाया लीलाया एव नित्यत्व प्रतिपाद्यते ॥ तस्यानित्यत्वस्य सर्वमाद्यसमतत्वात् तत्त-
 लीलासन्धिनां तेषां नित्यत्वालीलाया अपि तन्निःप्रत्यूहमेव तत्तत्पुराणत्राक्यालीलानां
 नित्यत्वे बाधकाभावात् ॥ नच “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानगच्छे”त्यनुशासनाल्लटो भूतार्थ-
 वाचकत्वापि सभवालीलानित्यत्व न सम्भतीति वाच्यम् ॥ तदनित्यत्वाभ्युपगमे तत्प्र-
 योगकालसमीपकालिकत्वस्याप्यनाराहट्योऽनुपपत्तिः स्यात् ॥ लीलानां पूर्वमेव व्यती-
 तत्वेन तत्प्रयोगस्यासाधुत्वं च स्यात् ॥ किं चान्यैरपि वाक्यैर्लीलानां नित्यत्वानुगमा
 त्प्रत्ये सभवति गौणप्रयोगस्यान्याय्यत्वात् तादृशप्रयोगो युक्त एव ॥ तस्मादुत्तरप्रह-
 तिप्रयुक्त एवायं प्रलाप इत्यवधेयम् ॥ यत्तु (एवमेव क्रियाप्रवधस्याविच्छेदेन सदा
 ददातीत्यादिवल्लटि) त्युक्तं तदिष्टमेव यथा तत्र वर्तमानकाल एव प्रयोगस्तथात्रापि
 श्रीशुकवाक्योच्चारणकाले तासां वर्तमानत्वस्वीकारे नित्यत्व गले पादुकान्यायेन सिध्य
 त्वेयभूतकाले तथा प्रयोगस्तु न सम्भवति क्रियाप्रवधस्य विच्छेदेन वर्तमानत्वासम्भ-
 वान् ॥ किंच लटो वर्तमानत्वाविवक्षाप्रयासो लीलायां नित्यत्वे श्रुत्या बाधादित्यादि-
 प्रलापश्च व्याससूत्रार्थानभिज्ञत्वं शोतयति ॥ व्यासेस्तृतीयाध्याये “व्यासेश्च समजस
 सर्वभवेवादन्यत्रेभ” इत्यादिसूत्रैर्लीलायास्तत्सर्वविषयार्थानां च नित्यत्व प्रतिपादितम् ॥
 तथा हि ब्रह्मधर्माणां बाध्यवैगडादीनामेकस्मिन् विग्रहे न्यूनाधिकभावात्प्राप्तत्वेन श्रुत्या
 सविदानद्वैतत्वमनुपपन्नमत आह “व्यासेश्च”ति सर्वतः पाणिपादाविति श्रुत्या
 साकारस्यैव व्यापकत्वं तथा च पूर्वोक्तदोषस्तदा स्याद्यदि विग्रहस्य प्राप्तत्वं तस्मिन्नु-
 नाधिकपरिमाणत्वं च कालोपाधिग्रन्थ स्यात् ॥ तत्तु नास्ति किंत्वावरणापसारण
 आकाशशेष सविदानद्वैतस्य व्यापकस्य विग्रहस्यापारणभूताया योगमायाया क्रमादप-
 सारणे भक्तानां तल्लीलारसानुभवेच्छया कृपया तादृशपरिमाणकं प्रकटीकरोतीति ॥

भगवतो योगमायावरणं गीतायामुक्तं—नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययमिति । तथा चोपाख्यरूपेषु प्रतीयमानानामेव
बाह्यपौगंडादिधर्माणां तल्लीलानां चावरणतद्भंगजन्यप्रतीतिविषयत्वेनोपपत्तौ नासमंज-
स्यमिति सूत्रार्थः ॥ नन्वनुच्छित्तिधर्मा इत्यादिवाक्याद्ब्रह्मधर्माणामनुच्छेदश्रावणाद्वाल्या-
दयोपि ब्रह्मधर्मत्वाज्जित्या वाच्यास्ते च लीलानां तत्तद्भक्तानुभवार्थतया तत्तत्क्रीडो-
पयोगिभक्तविशिष्टास्तत्र कृष्णोपनिषदेकभक्तस्य पौर्वापर्येणानेकलीलासंबंधो—यो नन्दः
परमानन्दो यशोदा मुक्तिगोहिनी । इत्यादिना—सोवतीर्णो महीतले । वने वृंदावने
क्रीडन् गोपगोपीसुरैः सह । इति तैः सह क्रीडाकथनाल्लीलासंबंधित्वेनोक्तभक्तस्यापि
नित्यत्वं वाच्यम् ॥ एवं च पूर्वलीलातरसंबंधिभक्तयोर्नित्यत्वे सति तस्यैवापूर्व-
लीलावैशिष्ट्यस्यापि नित्यत्वे सति तस्यैवाग्रिमलीलासंबंधोऽशक्यवचनः तस्यैवाग्रि-
मलीलासंबंधवचने त्वेकस्य युगपद्विरुद्धलीलाद्वयानुभवस्याशक्यवचनतयाग्रिमलीला-
नुरोधेन पूर्वलीलानित्यत्वे चैकस्य युगपदनेकलीलानित्यत्वं भज्येत पूर्वनित्यत्वे चैकस्य
युगपदनेकलीलासंबंधस्याभावादग्रिमलीलासंबंधिनो भक्तस्य पूर्वलीलानुभवितुः सका-
शान्निवृत्तत्वं स्यात् । तच्च भिन्नत्वं लीलानुभवितृभक्तैक्यावेदकप्रमाणभूताया कृष्णोप-
निषत्स्थश्रुतिस्तद्विरुद्धम् ॥ लीलानित्यत्वे भक्तश्रुतिविरोधो भक्ताभेदे च लीलानित्यत्व-
भंगादनुच्छित्तिधर्मश्रुतिविरोध इत्युभयतः पाशा रज्जुरित्याशंकायामाह “सर्वाभेदा-
दन्यत्रेमे” लीलामध्यपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सद्भावेदाद्ब्रह्मणैश्चैक्यात्पूर्व-
लीलातोऽन्यत्रोत्तरलीलायामपि मे पूर्वलीलासंबंधिन एवेत्यर्थः ॥ “रसो वै स”
इत्यादिश्रुत्या सर्वरस इत्यादिश्रुत्या च सर्वरसात्मकत्वं ब्रह्मणो निर्णीतं तथा च यस्य
रसस्य ये विभावानुभवादिरूपास्तैः स रसः संपद्यते ॥ आत्मानवितानात्मकतंतुभिः पट
इवावतस्तत्तादात्म्यं परस्येति तस्माल्लीलासहितं भगवतो नित्यत्वं व्यासाभिमतमज्ञा-
तैवायं प्रलापः । एतद्विस्तरतो भाष्यप्रकाशादिषु निरूपितमधिकजिज्ञासुभिस्ततोऽवगं-
तव्यम् ॥ यत्तु (वर्तमानसामीप्य इत्यस्य गौणप्रयोगबोधकत्वमित्युक्तं प्रमाणाभावा)
दित्युक्तं तन्मदं महाभाष्यविरोधात् स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये “गुरुबहुषुत्रे वर्तितव्य-
मिति गुरुबहुषुत्रोपि यथा आसनादिकं लभत एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशेति-
दिश्यते” इत्युक्त्या “नैतदस्ति प्रयोजनं लोकेत एतत्तिसद्व” मित्युक्तं तथा च लोके
तत्सदृशो तद्व्यवहारो न मुख्यः किंतु गौण एव यथातिदेशिको व्यवहारो मुख्यः स्यात्त-
दायमपि मुख्यः स्यादेव नचैतदस्ति वाहीके गोव्यवहारस्य मुख्यत्वप्रसंगात् । एवमति-
देशांतरेष्वपि योष्यम् ॥ एतेन अतिदेशांतरेष्वतिप्रसगादित्यादिकं निरस्तम् ॥ इत्यष्टा-
विंशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र गर्भोक्तिगतेत्यादेरेकोनचत्वारिं-
शत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ दशमस्कंधस्थगर्वाचार्यवाक्यगतसंति-
पदेन लीलोपयोगिभगवन्नामरूपयोर्नित्यत्वं योष्यते तत्र संतिपदमप्याहारादिप्रकार-
समूहेन योज्यमिति यदता तत्प्रकारं चादर्शयता तत्प्रकारानभिज्ञत्वमाप्तिभूतम् ॥
किंचाभ्याहारः क्रियायाः कारकस्य वा भवति क्रियां विना कारकस्य कारकं विना

क्रियाया बोधकत्वाभावात् यथा द्वारमित्युक्ते विधेहीत्यस्याध्याहारः । विधेहीत्युक्ते द्वार-
मित्यस्याध्याहारः । अत्र तु क्रियाकारकयोर्नामसत्तारूपयोस्तत्पदेनोक्तत्वात्कस्याध्या-
हार इत्यपि विचारणीयं बुद्धिमद्भिः ॥ तस्मादध्याहारोऽसंगत एव ॥ यत्तु तस्मिन्नेष
वाक्ये अनुरूपानीत्यस्य रूपस्य योग्यानीति विग्रहं कृत्वा रूपं यस्तुमात्रपरिचायक-
मित्युच्यते तदप्यज्ञानात् ॥ रूपस्य यस्तुमात्रपरिचायकत्वे गुणकर्मपदयोर्बैधर्म्या-
पत्तिस्तयोरपि तदंतर्गतत्वात् ॥ किंचानन्वितार्थत्वं च तादृशवाक्यस्य स्यात् नहि
रूपपदार्थं यस्तुमात्रे गुणकर्मपदार्थस्याभेदेन न्वय इति वक्तुं पाष्यते समासा-
घटकपदसापेक्षत्वादसामर्थ्यं स्यात् ॥ अत एव सामर्थ्यः पदविधिरेति सूत्रभाष्ये
सापेक्षमसामर्थ्यवद्वज्जनीत्युक्तम् ॥ किंच योग्यमात्र एवानुरूपपदस्य शक्तिरित्येताव-
तैव सामंजस्ये तादृशविग्रहप्रदर्शने व्यर्थमेव ॥ किंच योग्यस्य बाधयून्यत्वायैकत्व-
मुक्त्वा स्वार्थगुणकर्मार्थान्यानीत्यर्थप्रदर्शनमप्यसंगतं गुणकर्मार्थान्यानीत्यर्थस्यैव तादृश-
प्रणाह्या स्वार्थगुणकर्मार्थान्यानीत्यर्थस्य शब्दादलाभात् लक्षणाश्रयणे तु गौरवं स्यात् ॥
एवं च स्वोक्ती गौरवान्वाभावरूपात् दोषानदृष्ट्वा परपक्षे दोषमुद्गाढयद्गुपेक्ष्यः ॥
तथा च तत्समये तद्योग्याकारक्रियादिमत्वमेवानुरूपत्वं योग्यत्वं च बाधाभावा इति
न त्वदुक्तात्माश्रयशंकापि ॥ यदपि यत्त्वत्रेत्यादिना टीकाकृतं किंचिदनुच तत्र
संगतमित्युक्त्या तथाहीत्यादिना जैमिनिमतव्याप्तिशक्तिलक्षणज्ञानस्यैव च पदार्थशक्ति-
द्वारा विशिष्टशब्दहेतुत्वमिति न लक्षणादोपावसर इत्याद्युक्तं तदपि न सार्थीयः
शब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थिते रतिप्रसंगभंगाय हेतुत्वं वाच्यं तथा च
व्यक्तौ शक्त्यस्वीकारे वृत्तिज्ञानजन्यव्यक्त्युपस्थितेरभावात्तच्छब्दबोधोपाधुनोपपत्तिः ॥
किंच जातौ शक्तिस्वीकारे गौर्नष्टे गौरत्वम् इत्यत्र गौरत्वे नादामतियोगित्वोदत्तत्वादेर्वा-
धिवत्त्वादनुन्ययापत्तिस्तस्माज्जातौ शक्तिर्व्यक्तौ लक्षणेति भेदनमिधप्रतिपादितं जैमिनिमत-
मेवाद्वशेषं तथा च जातेरिव व्यक्तेरपि वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः सत्त्वादानुपपत्तिरत
पुनोक्तं तैः—जातेरतिरवनातिरत्ये नहि कश्चिद्विद्यति ॥ नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणाया व्यक्तेर्ये
हि विशेषमे । इति तथा च कथं न लक्षणदोष इति वक्तव्यं न च तद्वर्माश्रय-
विषयकशब्दबोधे तद्वर्माशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं स्वीक्रियत इति न तद्वर्माश्रयशक्ति-
ज्ञानात्पेक्षेति वाच्यम् ॥ निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वासंभवेन तदर्थं गोत्वा-
दिज्ञातिलिष्टशक्तिज्ञानस्य गोत्वत्वादिधर्मितावच्छेदकत्वस्यावश्यं यक्यतया गौरवात्तद-
पेक्षया गोत्वविशिष्टधर्मिकशक्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वे लाघवाव्यक्तिशक्तिसत्त्वमेव सार्थीय
इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ एवं च जैमिनिमतस्य दोषप्रसक्तत्वाच्चासत्य न तत्र निर्भरः किंतु
व्यक्तिशक्तिवाद एव ॥ यत्तु व्यक्तिशक्तावतिगौरवमित्यूचे तत्र स प्रष्टव्यः किं गौरवं
व्यक्तीनामानंस्यात् कारणत्वावच्छेदककोटौ धर्मधर्मिणोः प्रवेशाद्वा नाद्यः । गोत्वाश्रय-
विषयकशब्दबुद्धौ गोत्वप्रकारकपार्तिकविज्ञोविषयकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वत्वसकलबोधिरो-
प्यकशक्तिज्ञानस्याहेतुत्वाच्च नापि द्वितीयस्वरूपमेव धर्मितावच्छेदकविषया गोत्वत्व-
प्रवेशप्रयुक्तगौरवस्य पूर्वेनैवोक्तत्वात् “शब्द इति चेन्नातः प्रभावा”दिति सूत्रात्तथा-

ऽप्रतीतेरिति वदन् सूत्रार्थानभिज्ञत्वं द्योतयति सूत्रदेवतादृशशक्तेर्लाभात् तथा हि पूर्वसूत्रे देवानां कर्माधिकार उक्तः तत्रेयमाशुंका जायते कर्मकरणे विरोधो मास्तु तथापि शब्दे विरोधो भविष्यति । श्रुतौ “साध्या वै देवाः स्वर्गकामा एते पद्भ्यान्मपश्यंस्तमाहुरंस्तेनायजंत सोमिष्टोमेन वसूनयाजयत् स उक्थेन रुद्रानयाजय”दित्यादिना देवानां कर्माधिकार उक्तः । साध्यरुद्रवसूनां यागकर्तृत्वबोधनात् तत्र यागानां चाध्ययनविधिप्रतिपाद्यवेदाध्ययनसाध्यत्वाद्देदजन्यज्ञानस्य साध्याख्यदेवसाध्ययागरूप-विषयसापेक्षत्वात्तत्कर्तृणां च साध्याख्यदेवानां तु यागार्थं प्रवृत्तत्वेन वाक्यार्थप्रमिति-समये तस्य विषयाभावेनोत्पत्तौ ज्ञतौ चारमाश्रयप्रसंगे ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः ॥ न च ते साध्याख्या देवाः सा यागव्यक्तिश्च भिन्नैवेति वाच्यम् ॥ अनवस्थाप्रसंगात् ॥ तथा च देवानां कर्माधिकारैर्ग्रीकियमाण एवं विरोध इति शंकाशब्द इति चेदिति सूत्रभागेनोक्त्वा तां नित्येन निरस्यति तत्र हेतुमाह अतः प्रभवादिति । प्रकर्षेण भवः प्रभवस्तस्मात् अतः शब्दतः प्रकर्षेण भवस्तु विद्यमानता तथा च वेदोक्तपदार्थानां चेदत एव नित्यत्वावधारणात् पूर्वोक्तविरोध इत्यर्थः । तस्मान्नमप्रपंचो वेदात्मको, भिन्न एव अनुकारिणः सकाशादनुकार्यस्य भिन्नत्वाद्देदोक्तपदार्था अनुकार्या अन्ये अनुकारिणः तस्य च वेदैकवेद्यत्वं न लौकिकप्रमाणविषयत्वं तथा च साध्यादिभेदे वेदादवगम्य-मानस्य प्रपंचस्य भिन्नत्वात्तेनैव सह पदपदार्थानां संबंधात् ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधो न वा वेदानित्यत्वं भूतभावव्यवहारकालेपि तस्य सत्त्वादित्यया भूतत्वभावित्वयोर्निराश्रयत्व-प्रसंगात् । धर्मत्वमपि तयोर्न स्यात् तस्मान्न विरोध इत्यर्थः ॥ कथमवगम्यत अत आह “सूत्रे प्रत्यक्षानुमानाभ्या”मिति प्रत्यक्षं तावदिदानीमपि यजमाने यजमानकृत्यं ऋत्विजश्च ऋत्विक्कृत्यं वेदादेव घृद्यव्यवहारादिनैवावगच्छन्ति । एवं च यथा कर्म वेदैकगम्यं तथा पदार्था अपि ॥ ननु पदपदार्थसंबंधस्य नित्यत्वार्थमतिरिक्तप्रपंच-स्वीकारोऽनर्थको जैमिनीयोक्तरीत्या आकृतिवाचित्वेनापि तत्तिसद्वेः न च व्यक्तिप्रतीत्य-नुपपत्तिराशेषादेव तत्तिसद्वेरिति चेन्नैवम् ॥ आशेषपदार्थस्य दोषप्रसत्त्वात् तत्राशेषपदे नानुमानमुच्यतेऽर्थापत्तिर्वा नाद्यः शब्दस्यानुमानविधया बोधकत्वेऽप्रमाणांतरत्वप्रसंगात् न द्वितीयः सर्वत्र लक्षणायां गौरवप्रसंगात् ॥ किंच “सिक्तेरेता स्यात् प्रथमाया तस्य जित्यामुपदध्या”दिति श्रुतौ सिक्तेरतः पदस्य लक्षणया निर्गोहासंभवः न हि तद्वाच्या आकृतिः काचित्संभवति या व्याक्तिं सिक्तेरतसं तत्राक्षिपेत् ॥ किंनु सिक्तेरतस्त्वं तत्रोपाधिः स च रेतःसेकानंतरभावित्वादनित्यस्तत्र पदसंबंधांगीकारे शब्दानित्यत्वस्या-परिहाराशेषतादृक्स्थयमित्यतो जैमिनिमतं साधु ॥ ननु वेदिकगृष्टेरतिरिक्तत्वांगीकारे तस्या अगोचरत्वे नानुपस्थितत्वात्तत्र संकेतप्रज्ञो दुर्लभ इति चेन्न वेदिकगृष्टेर्भगवद्-भिद्यत्वात् पूर्व्यां प्रह्लादीनां भगवद्दर्शनेनोपस्थितिल्लगोवां चीनानामिदानीं तनपयंतानां तु संप्रदायसारंपरंपारसर्वस्य भगवदनुकारित्वेन लौकिकसत्सतपोपमानेन संकेतप्रज्ञसौकर्या-दशेषोपधिकं तु भाष्ये प्रतिपादितम् ॥ एतदुक्तरीत्याप्येवमेव तु समाननामरूपतादिरियु-त्तरसूत्रस्याप्यनावश्यकताप्रसंगः ॥ आकृत्या शब्दस्य संबंधस्वीकारे आकृतेर्नित्यत्वा प्रह-

प्राभञ्जनः

।दौ शब्दार्थयोरनित्यसंयंधशंकाया अनुत्थानात् ननु भवन्मतेपि वैदिकसृष्टेर्नित्यतया
 शब्दार्थसंबन्धे तादृशशंकाया अभावात् कर्णं सूत्राग्रस्यकत्वमिति चेच्छृणु "तत्तेजोऽसृज"
 इत्यादिना सृष्टेरनित्यत्वं प्रतिपादितं तद्वाचकशब्देन तस्य संबन्धो नित्य एव यत्कस्य
 इति कथं शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यतेत्यर्थबलविचारेण शंकायामाह "समाननामरूपत्वादा-
 वृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेऽप्येति" नामरूपयोस्तुल्यत्वालोकाप्युच्यनुसारेण प्रलये
 त्वोभावेपि समुद्रे जलप्रक्षेपवत्पुनरुत्पादने तदेवेति निश्चयाभावेपि नामरूपयोस्तुल्य-
 त्वादन्यस्य भेदकत्वाभावाच्चानित्यसंयोगः ॥ किंत्वनित्यतया प्रतीयमानः ॥ अत एवोक्तं
 विष्णुपुराणे—तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिरराणिलम् ॥ आधिर्भांरतिरोभावजन्मनाश-
 विकल्पवदिति तथा च तादृशश्रुतीनामाधिर्भावयोधकत्वमेव न तेनानित्यत्वमिति तात्पर्यं
 कुत एतद्वर्शनात् इदयते हि वेदे सूर्यपितृमातृस्त्रीभर्तृशरीरगंगाप्रवाहादिषु तदेवेदमिति
 व्यवहारः स्मृतेश्चावगम्यते—सर्ववेदमयेनेदमात्मना चात्मयोनिना ॥ प्रजाः सृज यथापूर्वं
 याश्च मरयनुशेरते ॥ इत्यादिरूपया गम्यते "सूर्याचंद्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्प-
 य"दिति श्रुतिबलविचारेणापि न शंका सभयतीति यत्तु समाननामरूपत्वादिति सूत्रं
 जगतोऽनित्यत्वं प्रतिपादयतीति तदसंगतं "अत एव च नित्यत्व"मिति पूर्वसूत्रा-
 संगतेः तेन सूत्रेण वेदस्य नित्यत्वब्रह्मतुल्यत्वयोः प्रतिपादनाद्वैदिकसृष्टेरपि नित्यत्वप्र-
 तिपादनाच्च ॥ अनुकृत्यधिकरणे च सर्वस्य भगवदनुकारिताया सिद्धत्वेनानुकार्यायाः
 सृष्टेरपि भगवद्रूपेण नित्यत्वात् ॥ नन्वनुकृतेस्तत्त्वोपधिकरणेन न सृष्टेर्भगवदनुकारित्वं
 प्रतिपादितं किंतु तस्यापमर्शः—अनु पश्चात्कृतेर्भ्यापारात् "न तत्र सूर्यो भाती" त्यादौ
 प्राज्ञ आत्मा प्राज्ञो न तु तेजो धातुः "तमेव भांतमनुभाती"त्यादिना सर्वस्य
 तत्प्रकाशाधीनप्रकाशतोक्तेति तस्य चेत्यस्य तस्य भासेति श्रुतिशेषोदाहरणार्थत्वादिति
 चेन्न तादृशसूत्रात्तादृशार्थालाभाद्देव्योर्गापदातिस्त्वेनानुकरणरूपं समुदायार्थं स्वक्या
 तत्पदात्केवलव्ययार्थस्य पश्चाद्यापाररूपस्य भाने मानाभावादत एव "रथंतरमुत्तर-
 योगीयती"त्यादावुत्तरग्रन्थ एव तद्वैयं न तूत्तरासु ऋक्षु सज्ञाशब्दानामनपेक्ष्य प्रवृ-
 त्तत्वेन बलवत्त्वादित्युक्तं पूर्वतन्त्रे किंतु "दहर उत्तरेभ्य"इति पूर्वसूत्रविषयवाक्ये यस्मिन्
 धीरित्यादिरूपे सूर्यादीनां ब्रह्माधारत्वं प्रतिपादितमेतद्वाक्ये च भानं निषिध्यत इति
 सदेह इदं सूत्रं प्रवर्तते न च भाननिषेधनाग्राहक्यं सदेह इति शंक्यं यत्र यस्तत्वेदा
 तिष्ठेत्तत्र यदि न भासेत तदा तदा क भासेतेति कथं न सदेहः स्यात् तत्र ताद-
 शसदेहनिवृत्त्यर्थमुच्यते "अनुकृतेस्तस्य चे"ति भगवदनुकारार्थमेवेतद्वाचनं सर्वोपि
 पदार्थज्ञानवानुकरोति सूर्यं रश्मय इव छायापुरपमिव तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति
 सूर्यादीनां स्वतः प्रकाशो नास्त्येव एवं च भसा श्रुतेः सूर्यादीनामभानेन तात्पर्यम् ।
 किंतु—राजा यत्र न गण्यते मराकानां तु का कथेति वत् । अत एवोक्तं तस्य भासेति
 तमेव भांतमनुभातीति इदमप्यनुकारित्वबोधनमेव न तु व्यापारः किंचानुपश्चा-
 द्यापार इत्यस्य ब्रह्मव्यापारात्पश्चाद्यापार इत्यर्थोमिष्टोद्य ब्रह्मण एव पश्चाद्यापारः नाद्यः
 ब्रह्मणि सर्वव्यापारश्च न्ये व्यापारस्य तन्मतेऽभावेन तादृशार्थसंभगतः न द्वितीयः

न तत्र सूर्यो भातीत्यादौ प्राश आत्मा प्राह्यो न तु तेजोधातुरित्यादित्वप्रतिज्ञा-
 तार्यासाधकत्वात् नहि पश्चाद्भाषापारमात्रेण भानस्य निषेधः संभवति वायुतः पश्चा-
 द्भाविनोपि तेजसस्तत्प्रकाशकत्वात् ॥ न च तेजसः पश्चाद्भाविस्त्वं तत्प्रकाशकत्व-
 हानिकरमिति वाच्यम् ॥ पूर्णिमायां चंद्रोत्तरभाविनापि सूर्येण तत्प्रकाशसंभवाद्भ-
 मिचारापत्तेः ॥ किंच तमेव भान्तमनुभातीत्यादिना तत्प्रकाशाधीनप्रकाशकतया
 सर्वस्योक्तत्वादिति त्वदुक्तिविरोधः तादृशश्रुतितोनुच्यापारस्यालाभादिति तस्मादनुक-
 रणमेवानुकृतिर्भावसाधनः ॥ नच तेज एव व्यापारपदेन विवक्षितमिति वाच्यम् ॥
 कृतेर्यत्नार्थकत्वे तस्यापि व्यापारे लक्षणैव वाच्या तथा च लक्ष्यार्थस्य पुनर्लक्षणया
 बोधकत्वे मानाभावाच्च तादृशार्थबोधः यदपि यद्वित्यादिना सूर्यादीनां प्रकाशो नास्त्ये-
 वेत्याद्युक्त्वा तद्वैयं भगवत्प्रकाशस्य भूतसाधारण्याभावादित्युच्यते तदपि न किंचित्
 भगवत्प्रकाशस्य भूतसाधारण्य उपदानोपादेयभावस्यैव नियामकत्वात् यथा भृदुपादानके
 घटे गंधादयो मृद एव एवंभूतेष्वपि प्रकाशकत्वादयो गुणास्तदुपादानस्य भगवत् एव
 अन्यथा घटादिषु सत्तापि त्वन्मते तेषामेव स्यात् ब्रह्मसत्ताया घटादिसाधारण्याभाव-
 स्यास्माभिर्यत्कुं शक्यत्वात् यदि चोपादानव्यतिरिक्तायामुपादेयसत्तायां मानाभावाद्
 घटादिषु ब्रह्मणः सत्तैव प्रतीयत इति चेत्तदा सूर्यादिपूपादानप्रकाशातिरिक्तप्रकाशकल्पने
 कथमाग्रह इति वक्तव्यं देवानां प्रियेण ॥ अत एव यदादित्यगतं तेज इत्यादि भगव-
 द्बचनमपि संगच्छते त्वदुक्तरीत्या तु तदसंगतिः स्यादेव ॥ यत्तु (विदेः प्रयोगोस्ति
 न तु इदोस्तथा च ज्ञानस्योपासनारूपत्वेन वस्तुसिद्धिरपि दुर्घटेति—नाविदं यज्ञसंभारा-
 न्पुरुषावयववार्ते ॥ इति भागवतवचनानुसारेणापि न तेषां नित्यत्वसिद्धि)रिति प्रलपितं
 तत्त्वमतप्रधानबलोकनविजृम्भितं त्वन्मतानुसारिभिर्ज्ञानोपासनयोर्भेदप्रतिपादनादत
 एवोक्तं विद्यारण्यैर्ध्यानदीपे बोधोपास्त्योर्विशेषः क इति चेदुच्यते शृणु—वस्तुतंत्रो
 भवेद्बोधः कर्तृतंत्रमुपासनमिति तथा च बोधस्य वस्तुतंत्रत्वात्कथं न तेन वस्तुसिद्धिः
 अत एव तदग्रे—सकृत्प्रत्यक्षमात्रेण घटश्चेद्भासते तदा ॥ स्वप्रकाशोयमात्मा किं घटवच्च
 न भासते ॥ इत्यप्युक्तं तस्मादिदेः प्रयोगेण बोधस्योपासनारूपतां वदन् स्वमतानभिज्ञ-
 त्वादुपेक्षणीय एव ॥ शब्द इति चेदिति सूत्रे तु यत्तेनोक्तं तत्पूर्वमेव निरस्तम् ॥ पाच-
 कादिप्रयोगे छत्रिणो यांतीत्यादिसादृश्यं तु एकदेशवृत्तित्वेन यथा लक्षणा तथैककाल-
 वृत्तित्वेनापीत्यभिप्रायेण उपचारस्तु लक्षणयोभयत्र तुल्यः ॥ एतेन कर्मणो भूतेतीत्या-
 दिकमपास्तम् ॥ छत्रिण इतरेषां कदाचिदपि छत्रसंबंधाभावादित्याद्युक्तिरपि सा छत्रिणो
 यांतीत्यादिटीकाकृदुत्तयनवबोधात् तेनेतरेषां संबंधो न प्रतिपादितो येन तस्य तदभावा-
 पादनमनिष्टं स्यात्किंतु काचित्कत्वं छत्रसंबंधस्योक्तं तच्चास्त्येवेति लक्षणा त्वेकसाध-
 वाहिर्येनैवेति ॥ अग्रेदं बोध्यं पाचकादिशब्दानां नौपचारिकत्वं पाककर्तृत्वस्य तस्मिन्वि-
 यमानत्वात्कदाचित्तस्याभावेपि प्रतियोगिभ्यधिकरणस्य तदभावस्य तत्रास्तत्वाच्च तस्य
 पाचकत्वहानिकरत्वं अन्यथा कपिसंयोगिन्यपि बृह्मे तदभावसत्त्वाच्च कपिसंयोगीति
 व्यवहारापत्तिः ॥ यद्वा नवस्त्रिंशद्विशेषणतासंबंधेन तदभाववत्त्वं तद्विरोधि पाककर्तृत्वे न

तत्संक्षेपेन तदभाव इति न दोषः ॥ एवं च यथा तेषां नीचचारिकृत्य तथा परमेश्वर-
 नाश्रामपि औपचारिके प्रयोगे तु न नामतत्त्वं यत्तु (भूतकालिकगुणादिविशिष्टसंज्ञि-
 मादाय संज्ञितयेन तादृशाध्यायमादाय प्रातिपदिकृतयेने)त्याह तन्मदं पाचकादिपदानां
 यौगिकत्वेन संज्ञात्वाभावाद्व्या योधकस्यैव संज्ञात्वात् । उक्तं च-रुदसंकेतवत्ताम सैव
 संज्ञेति कीर्तयत इति यदा तु पाकानुकूलक्रिया तेन त्यक्ता यदा तु तस्मिन्प्रयोग औप-
 चारिक एव तत्र तादृशाभावस्य सत्त्वात् प्रकृते तु संतीति प्रयोगाद्गुणकर्मणोर्नाभाव इति
 नौपचारिकत्वमिति विद्याद्यपि प्रसिद्धलोकादिकमर्थमादायैव पुरूपे प्रयुज्यत इति वदन्
 द्विषादिसम्बन्धानां संज्ञात्वमज्ञानद्युपेक्ष्यः ॥ सादृश्यमादाय प्रवृत्तये गौणत्वं स्यात् लोके
 नरसिंहादिनाश्रामपि पित्रादि संकेतेन तत्तदर्थयोधकत्वाद्वाच्यत्वमेव ॥ न चेश्वरसंकेत
 एव शक्तिर्न स्वाधुनिकसंकेत इति कथं तेषां वाच्यत्वं सत्तया योधकस्यैव वाचक-
 त्वमिति वाच्यम् ॥ द्वादशोदति पिता नाम कुर्वावित्याकारकत्वेभरसंकेतस्य तत्रापि
 श्रद्धान् तत्र हि नामपदं नामत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नपरं पुत्रस्येति चाभ्याहार्यं
 तदपि पुत्रत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नपरं तथा च पुत्रत्वावच्छिन्नसमाना-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यकनामत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यकयोधजनकत्व-
 प्रकारकृतिर्भवतिस्वाकारकेष्वरेच्छा तादृशावावयालुम्यते साच तत्रापि वर्तत इति ॥
 कृष्णादिपदानां द्विविधत्वे गौरवापादनं त्वप्रिमेण नाश्रामनित्यत्वप्रतिपादनेन विरुद्धं
 तेन सर्वानाश्रामनित्यत्वस्वीकारेणैकस्यैव नाश्र उच्चारणभेदेन सहस्रविधत्वात् ॥ किंचै-
 कस्यैव तदादिशब्दस्य त्रिविधरं प्रतिपादितं वैधाकरणैः समानानुपूर्वीकत्वात्तमेवच्य-
 चहारोप्यंगीकृत्योन्वयानिष्टं स्त्रीपुनपुंसकादिर्लिङं सत्वरजस्तमसामाधिक्यन्यूनसमभावा-
 दिरूपं स्त्रीकनृणां तेषां मते शब्दैक्ये परस्परविरुद्धस्य लिङप्रथमस्य सिद्धिर्न स्यात् । एवं
 कृष्णनाश्रामपि समानानुपूर्वीकत्वादेकत्वम्यरहारः ॥ आश्रामिकादीनां तु तत्त्वमसह-
 दानामोच्चारणादपि सज्जतिरिति पुराणेषु भगवत्तात्प्रां महिमा प्रतिपाद्यत इति न तद्वि-
 रोधः ॥ एतेन किंचेत्यादिकमपास्तम् ॥ वेदस्यानित्यत्वप्रतिपादनं तु बहुधाक्यव्याको-
 पादुपेक्ष्यम् । “ऋचः सामानि जज्ञिर” इत्यादि तु-स्वयंभूरेय भगवान्भेदो गीतस्त्वया
 पुरा ॥ प्रज्ञाया ऋषिपर्वन्ता सत्तारोस्य न कारकाः ॥ इत्यादियाम्यपयलोचनयाऽऽवि-
 भावप्रतिपादकमेव ॥ यत्तु (भगवत्स्वरूपे गरीरत्वभावस्य आहकदोषप्रयुक्तत्वे देहादेः
 सत्त्वत्वादि न संशयं न हि शुक्लौ रजतत्वमानस्य तथारवे रजतस्य सत्त्वत्वादि भवती)
 त्वुक्तं तत्र शुक्लं दारीरत्वमानस्य दोषप्रयुक्तत्वेपि भगवत्स्वरूपस्य सत्त्वत्वे वापका-
 भावात् रजतत्वमानस्य तथारवेपि शुक्तिसत्त्वत्ववत् नहि भगवतः दारीरमंगीकृतम-
 स्मातिर्नैव स्वदुक्तदोषावसरः स्यात् त्वयैव नानं स्वाधुराणामेव तेषां भगवत्माया
 मांहित्यावत् जागोपि तथा ज्ञानस्य सूत्रस्यादिपदमाहारावाश्च विरोधोन्यायाशुक्तिरजत-
 त्वासंमहापत्तेः । एतेन (भगवत्समतार्थके न वैधर्म्योद्य न स्मादिव”द्विष्यतेन विरोध)
 इति प्रकथितमपास्तम् ॥ एवं च तत्तल्लीलाविशिष्टो भगवान्सर्वधैवास्ते । अत एव गोवर्द्ध-
 नोदर इति क्रियानामभ्यां स्यते भक्तैरनुभूयतेपि तथैव ॥ ननु भगवन्मते सर्वस्यैव

जगतो नित्यत्वात्किमिति लीलाया नाम्नां च नित्यत्वप्रतिपादनं आप्रहः जगन्नित्यत्व-
साधकयुक्तिभिरेव तेषामपि नित्यत्वसिद्धेरिति चेच्छृणु नहि जगतो यथा नित्यत्वं
तथैव लीलाया अपि नित्यत्वं किंत्वन्यथैव जगतस्तु कारणात्मना नित्यत्वं कारणादेव
तस्याविर्भावस्तस्मिन्नेव लयस्तिरोभावः न तु स्वरूपेण तस्य नित्यत्वं लीलायास्तु स्वस्व-
रूपेणैव नित्यत्वं मायया तस्याच्छादनं तिरोभावः मायापहारणं नामाविर्भावः यथा
वस्तुनो घटादेः सत एव पटादिच्छादनेन तदपसारणेन चाप्राकट्याप्राकट्ये । अत एव
भक्तैस्तत्तल्लीलाविशिष्टं रूपं ध्यायन्निस्तादृशमेव रूपं दृश्यते यदि च तद्रूपं तदानीं
न स्यात् तदोपासकस्य भ्रान्तत्वं स्यात् । किंच-योन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिप-
द्यत इति वाक्यान्नरकगामित्वं च स्यात् तद्रूपस्य मायिकत्वस्वीकारे भगवतो भक्तव्या-
मोहकत्वं स्यादिति ॥ तस्मात्तल्लीलाविशिष्टं रूपं नित्यमेवेति मंतव्यं तत्तद्रूपाणां नित्यत्वे
सति शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यतया रूपे नाम्नोप्यावश्यकत्वेन तत्तत्कर्मानुरूपं नामापि
नित्यमेवेति तत्प्रयोगे कर्म कादाचित्कत्वकृता गौणी न संभावयितुं शक्येति ध्येयम् ॥
गोपीनां क्रीडितं पातु गोविंदमिति धीजन्याससमये कथनमप्येवमेव संगच्छतेऽन्यथा
तादृशनामप्रयोजनीभूताया लीलाया भावित्वात्तदसंगतिः स्यात् ॥ ननु गोविंदशब्दस्य
गोलाभप्रयुक्तत्वाभावेनार्थान्तरेण विष्णौ प्रयुक्तस्य तस्य श्रीकृष्णे तदवतारत्वं कुतश्चि-
ज्ज्ञातवतीनां तादृशकथनेन विरुध्यत इति चेन्नैवम् ॥ तादृशशब्दस्य गोलाभप्रयुक्त-
त्वाभावे मानाभावात् । अर्थान्तरस्य चानुकेर्न्यूनत्वं श्रीकृष्णे विष्णुत्वज्ञाने धीजन्या-
सादेरसंगत्यापत्तेश्च एतेन यद्वेत्यादिकमपि निरस्तं तच्चापि कल्पांतरीयलीलाकर्ताऽयमेवेति
निश्चयेन तल्लीलासु विष्मयानुपपत्तिः ॥ यदपि यत्किंवादिना टीकाकृतं किंचिदनूय
तदसंगतमित्युक्त्वा लीलादेरप्युत्पत्तिनाशापत्तिरिति पूर्वपक्षे दूषणमाह तदपि न
साधीयः ॥ लीलोत्पत्तिनाशासभयस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् सिद्धांतपक्षे तु तद्देशकालादेः
शब्दः पृथिव्यामित्यस्य विशेषणम्, एवं च घटरूपदेशे तत्सामग्रीसमवधानकालोत्तरघ-
टीयगंधरूपेण पुष्पादिरूपदेशे सुरभिगंधरूपेण पृथिव्यां यथाविर्भवति तथा स्वस्वरूपेण
जगति घृन्दावनादिरूपदेशे तथैवाविर्भवतीति एतेन (यदि तत्तद्देशे तत्तत्काल इति
पृथिव्यामित्यस्य विशेषणं तदा गंधहीनता क्वचित्कदाचिच्च तस्यावाध्या न च सा प्रमाण-
मिदं) इति तत्कथनमप्राप्तम् ॥ तद्गंधरूपेणाविर्भावस्योक्तत्वात् ॥ तद्गंधशून्यत्वस्य पृथि-
व्यां प्रमाणसिद्धत्वात् नहि जानीकुसुमगंधो घटादिषु घटीयगंधः पटादिषु वा कस्य-
चित्संमतः सामान्यतो गंधविवक्षणे तद्देशपदेन पृथिवीरूपदेशो विवक्षणीय इति
नानुपपत्तिः यत्तु (इदानींतनानां गोवर्द्धनोद्धरणविशिष्टानुभवो गंधयैनगरानुभवः)
द्विष्युक्तं तन्मन्दं इदानींतनमक्तानां कृतभगवदुपासनां तत्कृपाकृपाज्ञातस्य
तत्स्वरूपदर्शनस्य गन्धयैनगरतुल्यत्वे भगवदुपासनाया दोषत्वं स्यात् ॥ भ्रमस्य दोष-
प्रयुक्तत्वनिमित्तमात् इष्टापत्तिरिति चेद्वास्तव्यादुपेक्ष्योक्तिः ॥ रूपे मायिकत्वं तु भयत्येवेत्य-
वधारणपूर्वकं वदता भगवत्स्वरूपे मायिकत्वात्यंतायोगव्यवच्छेद उक्तः त्रियासंगतसौव-
कारस्यात्यंतायोगव्यवच्छेदार्थमस्त्वात् यथा नीलं सरोजं भवत्येवेति तत्र सरोजे

प्राभञ्जनः

नीलत्वात्यंताभावो नास्तीत्यर्थः । न च रक्तसरोजविषु नीलत्वाभावस्तथातादृशवाच्य-
 स्याप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् ॥ उद्देश्यताच्छेदकाच्छेदेनैव विधेयान्ययस्यामति
 बाधके व्युत्पन्नतया सरोजत्वाच्छेदेन नीलत्वाभावस्याविद्यमानत्वेन तादृशप्रयोगे
 बाधकाभावात् ॥ एवं च यथा कस्यचित्सरोजस्य नीलत्वमिप्रायेण तादृशवा-
 च्यम्यामोहाद्यै कृतरूपस्य मायिकत्वमिष्टमेव ॥ यावत्स्वरूपे मायिकत्वं तादृशवा-
 च्यान्न प्रतीयतेऽन्यथा नीलं सरोजं भवत्येवेत्यत्रापि यावत्सरोजे नीलत्वं प्रतीयते ॥
 किंच यावद्रूपे मायिकत्वस्वीकारे तन्माभिप्रेतनिर्गुणस्वरूपेपि मायिकत्वं कुतो न स्यात् ॥
 तथा सति शून्यवाद एव त्वयांगीकृतः स्यात् ॥ किंच यथा कुरु द्विजातिसंस्कारमित्या-
 दावुपक्रमानावस्तवया उक्तस्तथा मायिकत्वेऽप्युपक्रमानावेस्माभिरापादिते कथं मायि-
 कत्वस्यापि सिद्धिः ॥ पटादिनित्यत्वाङ्गीलानित्यत्वे तु यद्वैलक्षण्यं तन्निरूपितं पूर्वमेव ॥
 पुनः पटादेरित्यादिकं निरस्तम् ॥ इत्येकोनचत्वारिंशत्तण्डलखंडनाभासस्याभासत्व-
 प्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र तदेजतीत्यादेश्वत्वारिंशत्तण्डलखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥
 (तत्र तदेजतीति श्रुतिरपाणिपाद इत्यत्रोक्तरीत्याऽध्यारोपापवादाभ्यां निष्पन्नचपरे)
 त्यादिकथनं तु ईशानाख्यमाप्यार्थज्ञानमूलकमेव ॥ तत्र भगवत्पादैरध्यारोपापवादा-
 नुक्तैः ॥ अनेजदेकमिति पूर्वमंत्रेऽध्यारोपापवादस्य वक्तुमशक्यत्वात्तथाहि वस्तुन्यव-
 स्त्वारोपोऽध्यारोपः स चानेजदिति मंत्रे न संभवति तत्र वस्तुनो यथार्थरूपप्रतिपादना-
 दत एव तज्जात्ये अनेजत् नैजत् एजृ कंपने । कंपनं चलनं स्वास्थ्यप्रच्युतिसिद्धिर्जितं सर्व-
 दैकरसमित्यर्थ इत्युक्तं एवं सैकरसत्वारोपासंभवात् तत्राध्यारोपसंभवः । एवं मनसो
 जवीय इत्यत्रापि नापवादः वस्तुविवर्तस्यावस्तुनो वस्तुमात्रत्वस्याप्रतिपादनादत एव
 मंत्राणां जामितास्तीति पूर्वमंत्रोक्तमप्यर्थं पुनराहेत्युक्तं भाष्ये ॥ किंच “सदात्मानं
 स्वयमकुरुत सच त्वद्वाभवत् निरुक्तं चानिरुक्तं चे” स्यादिन्यायेन सर्वभाससमर्थे एज-
 नानेजनयोर्द्वयोरैवोपपत्तावेकस्यैवाधिकत्वमपरस्यानौपाधिकत्वकल्पनमयुक्तमेव ॥ नायं
 सर्पः किंतु रज्जुरेवेति वाक्यमेव तु नोभयसिद्धम् ॥ न तु सैव सर्पो सर्पश्चेत्यपि ॥
 तथा च तादृशदृष्टांतासिद्ध्या न दार्ष्टान्तिकसिद्धिः ॥ तस्माद्येन रूपेणैजति तस्य
 रूपस्य तस्यैजनस्य च नित्यत्वम् ॥ अत एव तच्छब्दस्य पुनः पुनर्ब्रह्मवाचकस्यावृत्तिः
 क्रियायाः स्वाभाविकत्वमुक्तम् ॥ अत एव तच्छब्दस्य पुनः पुनर्ब्रह्मवाचकस्यावृत्तिः
 प्रतिपादिता ॥ न च शब्दाधिक्यमात्रेण नार्थाधिक्यसिद्धिरिति वाच्यम् ॥ घटमानय
 पटं पश्येत्पादौ शब्दाधिक्यादर्थोपेक्ष्यस्य दृष्टत्वात् ॥ पुनः शब्दतोऽल्लाभादित्यादिकं
 निरस्तम् ॥ किंच वतमानत्वाद्येकलक्षप्रयोगादपि सदा वतमानत्वमेजनादेः सेत्स्यति
 स्वाभाविकत्ववचनादपि नित्यत्वं स्वरूपं च स्वभावश्चेत्यमरात्स्वरूपभूतेत्यर्थः ॥ तथा
 च यथा स्वरूपं नित्यं तथैव सेत्यभिप्रायः तस्मादनेकनित्यरूपकमनेकनित्यक्रियाक्रमे-
 कनित्यनामकं ब्रह्मेति चेदथात्यर्थम् ॥ तत्तात्पर्यमबुद्ध्यैव त्वादृशा भ्रान्ताः ॥ उक्तं च-
 श्रुतितात्पर्यमग्निरसपुद्गा आम्यते जडः ॥ विवेकी त्वमिदं बुद्ध्वा तिष्ठत्यानंदवारिधौ ॥
 अत एव गोडुलप्रतिपादिकायाः श्रुत्या “ज्ञावां वास्तुन्युष्मसिगम्य” इत्यादिरूपाया

अर्थान्तरं प्रकल्प्य ऋग्वेदस्य श्रुतिरप्यध्यारोपापवादपरा नेयं गोकुलपरेत्यादिको वृथा प्रलापस्तेन कृतः ॥ तद्वाचकशब्दाभावादिति हेतुः स्वरूपासिद्धेः ॥ गोकुलस्य गोस्वान्त्वात्तद्वाचकस्य 'यत्र गावो भूरि शृंगा अयास' इत्याकारकस्य यत्र दीर्घशृंगा गावो वसंतीत्यर्थकस्य शब्दस्य तत्र सत्त्वात् ॥ न च सत्यलोकेपि गावः संतीति तद्वाचकत्वमेवास्तेति वाच्यम् ॥ स्वर्गादिष्वपि कामधेन्वादीनां सत्त्वेन विनिगमनाविरहप्रसंगात् ॥ किञ्च वेदस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वात्सत्यलोकप्रतिपादनेऽर्थान्तरताप्रसंगात् ॥ गोकुलस्य च गोलोकाभिन्नत्वाच्चित्यत्वमेव ॥ न च तस्य नित्यत्वे मानाभाव इति वाच्यम् ॥ आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममेत्यनेन तत्रत्यलोकानां पुनरावृत्त्यभावप्रतिपादनेन तत्रैव स्थितेरभिप्रेतत्त्वेन तदनित्यत्वे तदसंगत्यापत्त्या तस्यैव प्रमाणत्वात् ॥ अत एवात्र परमं पदमवभातीत्युक्तं परमपदस्थानं वैकुण्ठं तस्मादप्यधिकं भाति प्रकृतिकालाद्यतीतमित्यर्थः ॥ न च परमशब्दस्योत्कृष्टवाचकत्वादितरावधिकाधिकमुख्यत्वेन तत्र भानापत्तिरिति वक्तव्यम् । आधिक्यस्यापि किञ्चित् प्रयुक्तत्वेन नित्यत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वसंभवे तदितरस्य कस्यचित्कल्पने मानाभावात् तन्नित्यत्वस्य च स्थाननित्यत्वप्रयुक्तत्वात् ॥ गोपीषु कामवर्षकत्ववर्णनमात्रेण विटवादित्ते व्यासशुकादीनामपि तत्त्वापत्तेः ॥ किंचामुरप्रकृतीनां तादृशार्थश्रवणेनेर्प्यादिसंभवेन तादृशार्थस्मारणीयत्वम् ॥ अत एवोक्तं—निजदोषावृत्तमनसामतिमुंदरमेव भाति विपरीतम् ॥ पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शंखमपि पीतम् ॥ यत्तु (रूढ्यर्थेत्यागे व्यापकत्वरूपार्थकत्वे च न मानं परिच्छिन्नैतद्ब्रह्मादस्यत्वबोधकश्रुतिस्थात्रपदविरोधाच्च) इति तनुच्छम् "यदतः परो दिवो दीप्यते हृदि ह्येष आत्मे"त्यादिश्रुतिविरोधस्त्वन्मतेष्वेवं दुर्बार एव ॥ व्यापकस्य परत्वापरत्वानुपपत्तेः ॥ यदि च व्यापकस्याप्युपासनाद्यर्थं स्थाननिर्देशेन कथं विरोध इत्युच्यते तदा प्रकृतेःपि कथं विरोध इति विभावनीयम् ॥ तथा च व्यापकस्य परिच्छिन्नत्वमुभयविधधर्माश्रयत्वात् विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि भूषणत्वात् ॥ एतेन तत्रेत्यादिकमपास्तम् ॥ परमत्वादिकं तु न नित्यत्वप्रयोजकं मानाभावादित्युक्तिस्तु हेया ॥ परमत्वस्य सर्वोत्कृष्टत्वरूपस्थानित्येकस्मिंश्चिद्रूपमशक्यत्वात् ॥ नित्ये प्रकृतिकालाद्यतीतत्वरूपसर्वोत्कृष्टत्वसंभवात् ननु—तावांवास्तुनीति मंत्रो माघवेनैवं व्याख्यातः—हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थं तातानि संतप्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तुनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि ध्याम ध्ये युवयोर्गमनायोश्मसि कामयामहे तदर्थं विष्णुं प्रार्थयामहे इत्यर्थः । तानीत्युक्तानि कानीत्याह यत्र येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृंगा अत्यंतोन्नत्युपेता बहुभिराश्रयार्णवा वा अयासोऽतिविस्तृता इति न वैकुण्ठगोलोकादिपरत्वमस्य युक्तमिति चेन्मैवम् ॥ अस्यापि व्याख्यानस्य विष्णुस्थानबोधकत्वेन गंतव्यत्वेन प्रसिद्धस्य भवत्स्थानस्य वैकुण्ठाद्यतिरिक्तस्याप्रसिद्ध्या गोलोकादिवोधकत्वं एव पर्ववसानात् ॥ अत एव "अत्राहत्तुरगायस्य विष्णोः परमं पदमवभाति भूर्ग"तीत्यग्निमार्दस्य "अत्र खलु वास्तवाधारभूते सुलोके ऋगायस्य बहुभिर्महातमभिर्गंतव्यस्य इत्यस्य कृष्णः कामानां वर्षकस्य विष्णोस्त्वात्सं पुराणादिषु गंतव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं

प्राभञ्जनः

निरतिशयं स्थानं भूरि प्रभूतं भवभाति स्वमहिम्ना स्फुरतीत्यर्थस्तेनैव व्याख्यातः । तथा च तेनापि वैकुण्ठगोलोकादीनामेव भगवत्स्थानानां प्रतिपादनात् विरोधः ॥ त्वन्मते च तद्याख्यानस्यापि विरोधः सत्यलोकोत्कृष्टस्य लोकस्य त्वया स्वीकृतत्वात् ॥ ब्रह्मस्वरूपं यत् स्थानं तच्च न गंतव्यस्येन प्रसिद्धं सर्वव्यापकत्वात् ॥ “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति प्रक्षीय सन्प्रक्षीयेतीति श्रुतेः ब्रह्मविदो गमनाभावबोधनात् ॥ किंच शृंगपदस्य तक्षिधानेन गोपदस्यापि गोवाचकत्वेनैव युक्तं न रश्मिवाचकत्वं संयोगस्याभिधानि-यामकत्वात् ॥ उक्तं च-संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं वाच्यस्थान्यस्य संनिधिरित्यादि ॥ अत एव सशंसकको हरिरित्यादौ नन्दस्या-वर्णितः ॥ शृंगपदस्य चोत्तरवाचकत्वे मानाभावात् । तत्र रूढेर्यागस्य चासंभवात् ॥ किंच शुलोके पक्षीयजमानयोः कर्मभिर्गतत्वं निरतिशयं विष्णोः स्थानं पुराणेषु न प्रसिद्धं किंतु सातिशयमेव निरतिशयं तु परणलभ्यमेव “यमेवैष वृणुते तेन लभ्य” इति श्रुतेः किंच नास्मिन्नेव व्याख्याने तस्य निर्भरः । अत एव द्वितीयव्याख्यानं तेनात्र उपन्यस्तं तादृशव्याख्याने विष्णुस्थानवर्णनमविवादं तदुद्गायस्य विष्णोर्महामतेः ५१मं परार्थं स्थलमवभातीत्यस्य तत्रापि दर्शनात् तत्रापि भूरिशृङ्गा गावो अयातेति वाक्य-पर्यालोचनया गोबुलरूपस्थानकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ कृत्स्नयोगोऽकृत्स्नकल्पने माना-भावात् । एतेन प्रधानात्सूर्याभिर्गतमित्याद्यर्थकल्पनं निरस्तम् ॥ इयं व्याख्या यास्कोपि विरुद्धत्वेन स्वकपोलकल्पितेति कथनं तु प्रमादात् ॥ पूर्वोक्तासाकृतव्याख्यानस्य यास्कादिविरुद्धत्वाभावात् ॥ व्याख्यानांतरस्य व्याख्यानांतरादप्युपकत्वाच्च ॥ अन्यथा माधवयास्कावणादिकृतवेदव्याख्यानां परस्परं विस्तरार्थकत्वेन माध्वरामानुजनिंया-केशंकरादिकृतसूत्रभाष्याणां च विरुद्धार्थकत्वे कपोलकल्पितत्वापत्त्या कस्याप्यर्थस्य निश्चयानुपपत्तिः ॥ तत्र व्याख्यानांतरस्यैतदव्याख्यानादप्युपकत्वकल्पनेनापि कल्पने वृणुणानवकाशात् ॥ अत एव अदो यदाह स्रवत इत्यस्य छद्मनीप्रकाशकमंत्रे पुरुषोत्तम-पदे व्यातिर्वर्जितत्वेपि तत्तद्याख्यानं वृणितं कपोलकल्पितमिति वा व्यवहिते शब्दा नामनेकार्थदत्तात् ॥ किंच तैत्तिरीयशास्त्रास्थोपि “ते ते धामान्युष्मन्ति गमज्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयातः । अत्राह तदुद्गायस्य विष्णोः परमं पदमवभाति भूरी” इति मंत्रोपि लीला तदुपयोगिपदार्थानामवभातीत्यादिवर्तमानार्थकप्रयोगानुरोधेन नित्यत्वमेव प्रति-पादयति । अयमेवार्थ “स्तानि परेतस्त्रया द्वाद अविभागो वचना” इति सूत्रार्था-भगवता व्यासेन निर्णीतः ॥ तत्र-मन्मनस्का हि मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ॥ ये त्यक्त्वा लोकधर्मांश्च मदर्थे तान्निभमर्थहम् ॥ धारयंस्वतितृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथं-चनेत्यादिवाच्यैर्भगवत् एव जीवनहेतुत्वं परमपुरुषार्थत्वं दुःखहेतुत्वं च प्रतीयते तत्र लोकेऽप्रसिद्धं नहि लोके दुःखहेतुत्वं जीवनहेतुत्वमानंददातृत्वं चैकस्मिन्प्रसिध्यतित्वं नुल्लहेतुत्वस्य नरकादिषु दुःखहेतुत्वस्य मित्रे सुखहेतुत्वस्य दात्रौ दुःखहेतुत्वस्यैव प्रसिद्धत्वात् ॥ एवं च कथमेकप्रैतत्सर्वं स्यादित्याशंकायामाह तानीत्यादि तानि पूर्वो-क्तानि परे प्रकृतिकालाप्रतीतवैकुण्ठावप्युत्कृष्टे गोलोके भगवत्प्रयुक्तानि संतीत्यर्थः ॥

तत्र प्रमाणं दर्शयति तथा ह्याहेति तथाह श्रुतिराह सा च श्रुतिर्ऋग्वेदेस्ति 'वावा
वास्तन्युष्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरि शृंगा अयासः' इत्यादिका ॥ तानि, भगवत
अनन्यभक्तसंबन्धीनि वास्तूनि, गमध्वे प्राप्तुं न्युष्मसि कामयामहे तानि, कुत्रेत्याकांक्षा;
यामाह "यत्र गावो भूरि शृंगा अयासः" तत्र च भगवत्कृतस्य गोपीषु सुखस्य
दुःखस्य च प्रसिद्धत्वात् ॥ रसात्मकभगवत्कृतप्राकव्यतद्दर्शनजन्यविरहभावतज्जनित-
तापमरणोपस्थितितद्विवर्तनतदौत्कव्यप्राकव्यस्वरूपानन्ददानादीनां तत्तत्पुराणेषु प्रपञ्चित-
त्वात् ॥ ननु लीलाया यदि नित्यत्वं तदा तन्मध्यपातिनां तद्दर्शनं, यथा नित्यं
तथा तादृशसाधनाभावेपि, निजानुकंपया कदाचित्कमपि भक्तं तत्र नयति चेत्तदा
कंचित्कालं स्थापयित्वा ततस्तं वियोजयति न वेत्याशंकायामाह "अविभागो
वचनान्" तत्र प्रवेशितस्य तस्मादविभाग एव कुतः वचनात् । तैत्तिरीयके "विष्णोः
कर्माणि पश्यते"त्युक्त्वा "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यति सूरयः" पुरुषोत्तम-
स्वरूपवित्सूरयो भगवद्भक्ताः, सदैव भगवत्पदं पश्यतीत्युक्तम् ॥ अन्यथा लीलाया
नित्यत्वात्पूर्वस्थितभक्तानां सदा दर्शनस्य प्राप्तत्वादिदं न वदेत् तस्मादविभाग
एवेति ॥ एवं च माधवयास्कव्यासादीनां मते तौ मंत्रौ, गोकुलवर्णनपरावेव
तद्वाक्यानुसारेणापि लीलाया नित्यत्वमेवायाति ॥ तथा च, माधवयास्कादिमताश्रयणे,
नापि न मिथ्यावादिमनोरथसिद्धिरिति संक्षेपः ॥ एतेन (विरोधाभावे व्याख्यान-
तरस्यादुष्टत्वेपि सति विरोधे दुष्टत्वमेवेत्यादि) निरस्तं विरोधाभावस्य दर्शितत्वात् ॥
यत्तु द्वितीयमंत्रे तेशब्दस्य त्वेति व्याख्यानां तु व्याकरणापरिशीलनादित्यादीना-
क्षेपोद्भावनं तदपि वैदिकरीत्यज्ञानाद्भेदे व्यत्ययो बहुलं छंदसी, दृष्टानुविधिरित्यादिना
तादृशदोषस्य स्वयमेव पाणिनोद्धृतरत्वात् ॥ द्वितीयतेशब्दस्तु, विभक्तिप्रतिरूपको-
व्यय एव तस्य तानीत्यर्थः । अन्यार्थकत्वे तु विनिगमकाभावः ॥ भूरीत्यस्य तु
बहुरूपस्येति ईदृशो मायाभिः पुरुरूप ईयते इत्याद्यनुरोधेन ॥ मायया बहुरूपस्येति
तु व्याख्यानं न सत् ॥ अत्र मायाबोधकपदाभावात् तादृशमंत्रस्य व्याख्या तु
पूर्वखंड एवोक्ता ॥ वेदस्य नित्यत्वं तु—स्वयंभूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया,
पुरा ॥ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेत्यादिवाक्यैर्निश्चितम् ॥ तादृश-
वाक्यानामर्थान्तरकल्पने वेदस्य प्रवाहरूपेण नित्यत्वकल्पने गौरवम् ॥ किंच त्वन्मतेपि
अनादिनिधनेति वाक्यानुसारेण वेदेऽभादित्वं कल्पनीयं तच्च स्वजानीयध्वंसव्याप्य-
प्रागभावप्रतियोगित्वरूपमेव कल्पनीयं प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपस्य तस्य वेदे जन्यत्व-
वादिनस्तत्त्वमतेऽसंभवात् ॥ असन्मते तु प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपमेव तत्संभवतीत्यपि
ह्यध्वं त्वन्मते त्वनंतप्रागभावध्वंसादिकल्पनेपि गौरवं स्यात्तस्मान्न त्वदुक्तरीत्या नित्य-
त्वं संभवतीति दिक् ॥ एतेन (वेदस्य नित्यत्वं, यादृशं प्रागभावाभिरुक्तं तादृशनि-
त्यत्वेन न त्वदीहितसिद्धिः) रिह्यादि सत् प्रलपितमपास्तम् ॥ इति चत्वारिंशत्खंडसं-
नामासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ, तत्र मंत्रद्वयस्येत्यादेरेकपत्वारिंशत्खंडसं-
सस्याभासत्वं प्रदर्शयते (तन्मंत्रद्वयस्य तावामिति मंत्रादन्तरत्वादिः प्रमादोऽयं तयो-

रतिरूपयहितरूपे) ति यदुक्तं तद्वशनाच्छब्दाद्वा नहि तत्र तापो वास्तव्युष्मरीत्यनंतरं
पठ्यत इत्युक्तं किंतु पृतदनेतरमेव पठ्यत इति पाठोक्तिः पृतच्छब्दस्य सञ्चित्पदमेव
शुद्धिविषयशब्दवारसंश्लिष्टता तु ते ते धामान्युष्मसीति मंत्रं पृथ तावामिति मंत्रस्तु
प्यवहितः ते धामानिति मन्त्रानंतरं च विष्णोः कर्माणि पठ्यत इति मंत्रपाठोक्त्ये-
वेति न दोषः । तथा च तादृशमिमायाभावादेयायमारोपः । अथ बलाच्छब्दं तु
अन्यामिमायेण प्रयुक्तस्य शब्दरसाभांतरं कल्पयित्वा तृपणोक्त्यानेन ते ते धामान्यु-
ष्मसीति मन्त्रमिमायेण प्रयुक्तस्य पृतदनेतरमित्यस्य पृतदंतस्य तावतां पास्तुतीति
मंत्रपरस्य कल्पयित्वा दोषारोपात् ननु अत्रवेदे तादृशमंत्रयोः पौरीष्ये न दृष्टमिति
चेन्मैवं कल्पेदे तदनापेयि तैत्तिरीयशाखायां यजुर्वेदे तादृशकमस्य दर्शनात् तत्र ते मे
धामान्युष्मसीति द्वितीयेत्याये पठ्यते तृतीये च विष्णोः कर्माणीति सदा पश्यंति सूर्य
इति पठितं तस्माच्चतस्र्यावयालीलाया तिल्यत्वम् ॥ यत्तु (परब्रह्मज्ञानं भक्त्यै-
वेत्युक्तिस्तु श्रोतव्यो मंतस्य इत्यादिविरोधादुपेक्ष्ये)त्यर्थं तन्मन्त्रम् । भक्तमाहमेकया
प्राज्ञ इत्यादिविषयविरोधाच्छ्रोतव्य इत्यादिनायमस्याश्रमप्राप्त्यापिपरम्यात् “प्राज्ञमिदामोति
पर”मित्यादि धृत्या भक्तिप्राप्तात् पुरुषोत्तमस्यैव श्रवणादिना स एवाध्यात्मविद्याविषयवे
प्रतिपादितस्योत्तमभाव्यरूपमज्ञानसंपत्तौ वरणे सति तद्वक्तव्यं पुरुषोत्तमज्ञानं भव-
सीति ॥ (भगवद्वाक्ययोर्भेदयेत्यत्र तृतीया तु काशीमरणाद्वैत्यत्र पंचमीये)त्युक्ति-
स्त्वज्ञानमूला काशीमरणादनुक्तिरित्यत्र यथा पंचमीहेतावपि तृप्राप्तुनिदाया न तथा
भक्त्यामामभिज्ञानातीत्यपि तस्याः क्रियान्वयित्वेन कारकविभक्तिर्यात् ॥ तथा च
दृष्टांतैर्वन्धम् ॥ किंच हेतुत्वस्य अन्यजनकतावच्छेदकताधारणस्य प्रयोजकरूपस्य यत्तु
प्राप्तयेपि करणत्वस्य न परंपरया कारणसाधारण्यम् ॥ क्रियायोगस्य पच्छिन्नकारणस्यैव
करणत्वात् तस्य च फलोपधायक एव संभवदिति यदपि (स्वर्गसाधित्वरूपेण दर्शना-
भावस्य यत्तु प्राक्तव्येन दृष्टांतपरत्वेन व्याख्यानं न युक्त)मिति तन्मन्त्रम् । स्वर्गपक्षुः
संयोगात्तरेपि तत्प्रत्यक्षानुदयेन तत्र यथाप्रतिबंधकाभावस्वरूपसहकारिसमवधानाभाव-
स्यैव हेतुरनं कल्पनीयं एवं प्रकृतेपि भगवाविसहकारिसमवधानाभावात् प्रत्यक्षमित्यस्य
यत्तु प्राक्तव्येन दृष्टांतपरत्वेन व्याख्यानं दोषाभावात् ॥ स्वर्गप्रत्यक्षे दूरत्वदोषस्य
प्रतीतिप्रतिबंधकत्वाद्वा तु दूरितस्यैव प्रतिबंधकत्वं भक्त्या तच्छिद्यतां तत्रैव तद्दर्शने तथा
छौक्तिकमेवेन्द्रियजन्यत्रादुद्भूतरूपवद्विषयत्वात् योनिनामपि सिद्धिसहकारेण दूरत्वादि-
दोषस्य विरस्कारालौकिकमेव स्वर्गादिप्रत्यक्षं यथा कारवाविसहकारादश द्वादनोयोजन-
गतत्वं यस्तुनोमदादीनां प्रत्यक्षमन्यथा तत्प्राप्त्यलौकिकत्वापत्तेः ॥ न धैवं योगजन्यसंज्ञ-
प्रत्यक्षत्वालौकिकत्वं न स्यादिति याच्यम् ॥ आकाशादीनीरुपद्रव्यप्रत्यक्षत्वंषालौकिक-
त्वात् छौक्तिकप्रत्यक्षतामधीत्यमवधाने आलौकिकत्वकल्पनरयान्वाव्यवर्णाए पृतेन किंच
यत्तु प्राक्तव्येत्यादिकं निरर्थं तादृशप्रत्यक्षत्वालौकिकत्वाभावाभावात्तद्विज्ञानस्य प्रत्यक्ष-
त्वेवालौकिकत्वात् तत्रैव च धर्मेभक्तिकर्मविषया हेतुत्वात् भाषया बह्वेति पक्षादप्ये
दोषमदृष्टावि मरपरविज्ञानाध्याहाररूपो दोष उजायितः स च ताम्भोपवृत्तिः ॥

किञ्च दिवि स्वयप्रकाश एवेत्यादि तत्कृतव्याख्याने दिधीति शब्दस्य स्वप्रकाशार्थकत्वे स्वर्गादीनामपि स्वप्रकाशत्वापत्तिः ॥ इष्टापत्तौ त्वपसिद्धातापत्तिस्त्वन्मते ब्रह्मण एव स्वप्रकाशत्वात् अत एव सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वस्वप्रतिबद्धव्यवहारे सजातीयपरानपेक्षत्वादीनि लक्षणानि प्रदीपसूर्यादिप्रतिध्यास्या दूषयित्वा अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमेव स्वप्रकाशलक्षणमादृतम् ॥ तथा च तत्र तत्पदस्य लक्षणैवादरणीया । इवशब्दस्य व्यवहितान्वयश्च ॥ किञ्च विष्णुपदेन शुद्ध ब्रह्म विवक्षित देवतात्मा वा नाद्य शब्द ब्रह्म सदा पश्यति सूरय इत्येतावतैव सामञ्जस्य “तद्विष्णो परम पद”मिति कथनस्य शिरोवेष्टने नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् नापि द्वितीय वैकुण्ठादिपुराणप्रसिद्ध तत्परम पदं परित्यज्य शुद्धब्रह्मपर्यैतानुधावने मानाभारात् स्वकपोलकल्पितविवर्तवादमाश्रित्य दत्रतात्मनोधिष्ठानविधया पर ब्रह्मैव परम पदमिति विप्रक्षणेपि जीवमात्रस्यैव तन्मतं शुद्धब्रह्मणि मायया कल्पितत्वेन विष्णुपर्यैतानुधावने बीजाभाव इति दिक् ॥ एव तदुपदर्शितमाधवकृतव्याख्यानेपि विष्णुसबधिपरममुत्कृष्ट पद स्वर्गस्थानमिति यदुक्तं तदप्यसंगतं नहि शास्त्रे विष्णुस्थानं स्वर्गमिति क्वापि प्रतिपादितं तस्य व्यापकत्वेन तत् स्थानं स्वर्गमपि भवतीति यद्युच्यते तदा भूलोकस्यापि तदायतनत्वात् स्वर्गस्यैव परमपदत्वं नान्यस्येत्यत्र नियामकाभाव इति ॥ तस्माद्विष्णोः परम पदं वैकुण्ठापेक्षयोत्कृष्टं गोकुलमेव गोलोकरूपत्वाद्गोलोकस्य च शास्त्रे वैकुण्ठादुत्कृष्टत्वेन वर्णनात् ॥ तच्च सूरयो भगवद्भक्ता सदा पश्यत तेषां लीलामध्यवर्तितालीलायाश्च नित्यत्वादिति भावः । ननु लीलाया आनदरूपत्वाद्गोकुलस्थाने तु खव्याध्यादिदर्शनात् तत्रत्यवृक्षादीनां छेदभेदादिदर्शनादनित्यत्वादतिप्रसक्तिरिति चेन्मैवम् ॥ नहि दर्शनमात्रेण वस्तुसिद्धिस्तथा सति पीतशङ्ख स्वल्पश्चद्रमा पचता भ्रमतीति पित्तदूरत्वभ्रम्यादिदूषितकरणपुरप्रत्यक्षेण पीतत्वस्वल्पत्वभ्रमितत्वादीनामपि सिद्धापत्तिः किंतु निर्दुष्टकरणदर्शनेनैव तथा चात्राविद्यादुरितादिदोषयुक्तानां तथा दर्शनेपि न गोकुलस्थानित्ववशकाः । अत एवोक्तं सूरय इति भगवद्भक्ता इति तदर्थः । सूरय एव गोकुलादिस्वरूपं पश्यति नान्ये । अविद्यादिनाशे भगवद्भक्तिसपत्तौ चाधुनिकानामपि तद्दर्शनं भवतीत्यपि बोध्यम् ॥ एतदपि “दिधीव चक्षुरातत”मित्यादिनोक्तं एतेन यद्यपि करणदोषवशाद्दूरस्थस्य तथा भानं तथापि गोकुलस्थपुरपाणा व्याध्यादिकमनुपपन्नं देशांतरस्थपुरपाणा दोषसंभवेपि तत्रत्यपुरपाणा तदसंभवेन खव्याध्यादिज्ञानानुपपत्तिरिति शकापि निरस्ता भगवदिच्छयैवाप्रकटानुभवत्वेन तद्गुरेव दोष यथैतत्तथा दशमस्कंधधुधार्ता इदममुबलित्यत्राक्तगोकुलस्थाना व्याध्याद्यसंभवेन तद्दर्शनं भगवति घ्राणादिदर्शनवदासुरव्यामोहनमेव ॥ अत एव ब्रह्माहपुराणवाक्यमपि संगच्छत इत्यलं विस्तरेण ॥ इत्यकचत्वारिंशत्प्रबल्लडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र पूर्वस्मिन्निह्याद्वर्णाचत्वारिंशत्प्रबल्लडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्शयत ॥ वा पूर्वस्मिन्निह्याद्यसंगतमिति प्रामादिकं तत्पदेन तावावास्तुनिति भग्नस्याविवक्षणात्तेत धामान्युप्मसीति भग्नस्यैव विवक्षितत्वात्तस्य च विष्णोः कर्माणि पश्यत एतन्मग्नपूर्वत्वात् तत्र च गोकुलमेव मुख्यतया

निरूपितमतोन्पस्यार्थस्य तदंगतया निरूपणेऽपि नावधारणासंगतिः । एतेन गोकुलस्य-
 स्वादिकं निरस्तम् ॥ कर्माणि पश्यतेत्यस्यापि यशोदास्नानपानादिरूपाणि कर्माणि पश्यते-
 व्यर्थः । यत्तु (कर्मशब्देन कर्मानुरूपफलदानानि गृह्यत) इति तन्मन्दम् । कर्मपदस्य
 तादृशार्थावधारकत्वात् लक्षणाया तदर्थयोधकत्वे तु तादृशार्थकत्वं किंच तन्मते पश्यते-
 तस्यार्थस्य संभवेऽपि शक्तितो लक्षणाया जघन्यरसात् तादृशार्थकत्वं किंच तन्मते पश्यते-
 तस्य योग्यत्वेन जानीतेत्यर्थकत्वं तदपि लक्षणयैवेति गौरवं यत्तु दृशोऽनसामान्यार्थ-
 कत्वरमुक्तं तदप्यसत् । आकाशविषयकज्ञानमिति पुरूपे प्रयुक्तस्याकाशं पश्यतीति यावयस्य
 प्रामाण्यापत्तेराकाशं न पश्यतीत्यस्याप्रामाण्यापत्तेश्च तस्माद्दृशोऽलौकिकप्रत्यक्षार्थकत्वमेव
 तच्च गोकुलस्य तत्रत्यलीलायाश्च नित्यत्वं एवोपपद्यते यदपि (तात्राग्निं मंत्रे निरुक्ते
 उरुगायस्य विष्णोर्महागतेरित्युक्तत्वेन मंत्रांतरस्यविष्णुशब्दोऽपि महागतिपाचक इति
 तदर्थं महागतिरित्यं च सूर्यादावप्यस्त्रीति तत्परतायां तात्पर्यं प्रतीयत) इत्युक्तं तदपि
 बालभाषितं प्रसिद्धार्थकत्वं परित्यज्याप्रसिद्धार्थकत्वकल्पने मानाभावात् । चंद्रादिक-
 मादाय विनिगमनाविरहाच्च तत्रापि मंत्रस्य योजयितुं शक्यतयात् ॥ किंच मंत्रस्य भग-
 वत्परत्वं नास्ति सूर्यादिपरत्वमेवेत्याग्रहेऽपि तन्मायामोहिततमेव बीजमित्यपि बोध्यम् ।
 व्रतस्पर्शोऽपि न व्रतप्रयोजकः किंतु तदाचरणमेव तथैव लोके दर्शनात् ॥ नहि लोके
 सूर्यादीनां मनुज्यवतसंबंधव्यवहारः ॥ विष्णुना तु कात्यायन्यर्थनादीनि व्रतान्याचरि-
 तानि किंचैवमित्रतापि गोवर्द्धनोद्धरणलीलायां कृता । अत एवोक्तं तन्मते “इंद्रस्य
 युज्यः सखे” इति गोपीनां पातिवत्यादिरूपनियमवाधानमपि पुराणेषु व्यासशुकादिगीतं
 श्रूयतेऽत एव वाधनरूपस्पर्धाधातव्योऽपि संगच्छते । तन्मते तु सर्वप्रतप्रयोजकतया
 व्रतस्पर्शकत्वं सर्वयज्ञप्रवर्तकतया चंद्रसुखरत्वं विष्णुपदस्य सूर्यार्थकत्वमिति सर्वत्र
 लक्षणैवाश्रयणीया सा च वेदेऽनुचिता मुख्यार्थावधारणे तु सर्वत्रैवानादरणीयेति किंच
 तादृशार्थकत्वेऽपि सर्वव्रतप्रयोजकत्वरसर्वयज्ञप्रवर्तकत्वयोर्विष्णोऽपि संभवेन तस्यासौ
 मानाभावः ॥ माधनकृतव्याख्यानेऽपि यजमानवाचरूपदाभावादयमित्याद्यध्याहार्यं
 श्रीकृष्णपरत्वे तु सम्यक्तया मंत्रार्थान्वयः संगच्छत इति तत्परत्वमेव मंत्रस्य पुक्तं
 तस्माच्छ्रीकृष्णस्य मर्यादामंजकत्वे श्रीकृष्णतुदयोः को विशेष इत्याहुक्तिः श्रीकृष्ण-
 स्वरूपानमिश्रानामासुरप्रवृत्तीनां तन्मायामोहितत्वप्रयुक्तैः । नन्वेवमपि “यतो व्रतानि
 वत्तमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपत्वादिति चेन्मैत्रम् ॥ एतन्मंत्रस्यानुवादकतया भूतरूपे
 तात्पर्याभावादप्यथा “सदेव सौम्येदमग्र आसीदात्मा वा इदमग्र आसीदि” इत्यादि-
 भूतत्वयोधापत्तिरिति चेत्तर्हि कस्य भूतरमिति वक्तव्यम् । आत्मनो वा इदं-
 शब्दगात्रस्य वा सद्रूपताया वा नाशः । आत्मनो नित्यत्वादुक्तभूतरस्य तस्मिन्वाधात्
 नापि द्वितीयः इदंशब्दस्य प्रत्यक्षबुद्धिविषयताच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाच-
 कत्वेन प्रत्यक्षे भूतराश्रयसंभवात् तृतीयोऽपि न संभवत्युनापि सद्रूपतायां सत्त्वा-
 दारोपितस्याधिष्ठानातिरेकेण सत्त्वानभ्युपगमात्तत्त्वादगत्या लकारार्थस्याविरक्षेत्तन्भ्युपेया

तथात्रापीति गोपीना तडिद्रूपत्व तु गौरवर्णतया प्रकाशकतया च वर्णित कृष्णस्य मेघ
तुल्यश्यामत्वादत् एव मेघश्याम तडिद्रौरीन्दुतुल्यास्येति कविभिर्वर्ण्यते ॥ एतेन
(गोपीना तडिद्रूपत्वे मानमन्वेष्ट्य) मिति निरस्तम् ॥ किञ्च पूर्वोक्तमत्रयोर्न सूर्यादिपरत्व
तदनन्तर पठिते “तद्विप्राप्तो विपन्यवो जागृवास समिधते विष्णोर्यत्परम पद”मिति भन्ने
तद्वाचकपदाभावात् विष्णुवाचकस्य पदस्य गोलोकवाचकस्य विष्णोर्यत्परम पदमिति
वाक्यस्य सत्त्वात् किष्टकल्पनयान्यार्थकल्पने तु सर्वेषां मन्त्राणां कथंचिदन्यार्थकत्वसम्भ-
वेन सर्वज्ञानाश्वासप्रसगात् स्पष्टार्थं परित्यज्यास्पष्टार्थकल्पने मानाभावाच्च यदपि
एतत्सत्यमित्यत्र सत्यशब्दो नावाधितार्थक किन्तु यथावदर्थतावदर्थक तत्त्व यथा
प्रतीयमानत्वमिति प्रलपितवान् तत्र स प्रष्टव्यं यथा प्रतीयमानत्वशब्देन किं त्वया
विवक्षितं प्रतीयमानतुल्यत्वमथ वा प्रतीतिसमकालिकत्व वा नाद्य शुक्तिरजतस्यापि
प्रतीयमानघटादितुल्यत्वात्सत्यत्वापत्तिं द्वितीये तु क्षणिकपदापत्तिं प्रतीतीनां क्षणि-
कत्वात् ॥ नच दृष्टिसृष्टिवादे तद्विष्टमेवेति प्राच्यम् ॥ तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् ॥
यत्तु (ब्रह्मपुराणशब्देन शरीरमेव ब्राह्म अन्वयथा जरायां प्राणवियोगरूपवधस्य शरीर-
धर्मेतया प्रसिद्धत्वेन गोकुले तदभावेन) त्याद्युक्तं तदसंगतं तदग्रिमस्य (ब्रह्मैवैत-
च्छब्दे परामृश्य तत्प्रकरणस्यब्रह्मलोकपदवत्समानाधिकारण्येन ब्रह्मपुराणशब्देनोच्यते)
इति तत्कथनस्य विरोधात् ॥ किञ्च ब्रह्मपुराणशब्देन शरीरग्रहणे “एतत्सत्य ब्रह्मपुर-
मेतस्मिन्सर्वे कामा समाहिता” इति वाक्यविरोधः शरीरस्य सत्यत्वाभावात् सर्वे
कामसमाधानस्यापि तत्राभावात् यदि च पूर्वोक्तं विस्मृत्य ब्रह्मैव ब्रह्मपुराणशब्देन
विवक्षितं चेत्तदा जरायां वधस्य च तत्र केनाप्यनमीकारेण तच्छकाया एवाभावेन
वत्समाधानं “नास्य जरसा जीर्यति न वधनास्य हन्यते” इत्यादिरूपं श्रुतिप्रतिपादित-
मसंगतं स्यात्तस्मादसंगतत्वात् तथा चेत्प्यारभ्य तत्रैव सम्भवादित्यतः प्रलपनमनादरणी-
यमेव ॥ अस्मन्मते तु तच्छब्देन गोकुलग्रहणे पुरसामान्यात् जीर्णत्ववधयोराशका
जायत इति सदुत्तरसंगतिः तस्य च नित्यत्वाभ्युपगमे ‘नैतत्सत्य ब्रह्मपुर’ मित्या-
दिना प्रतिपादितस्य सत्यत्वस्यापि संगतिः ॥ तस्य लीलास्थानत्वेन भक्तमनोरथ-
विषयत्वा “दस्मिन्सर्वे कामा समाहिता” इति श्रुतिप्रतिपादितमपि संगच्छते ॥ किञ्च
तस्मिन्नेव “दह्रं पुडरीकं येश्म दह्रोस्मिन्नतराकाश” इत्यादिनोक्तस्य पुडरीकाकारभग-
वद्देशमनोपि सत्त्वात्तादृशश्रुतिभागेऽपि संगच्छते “किं तत्र विद्यते यदन्येष्टव्यं यद्वा
विजिज्ञासितव्यम्” मित्यादिना पुरुषोत्तमविषयं प्रभं तस्माद्गोकुलमेव तत्र ब्रह्मपुरा-
णशब्देनोच्यते ॥ पुराणशब्दस्यापि नगर एव कोशादौ प्रसिद्धिः नवद्वारे पुरे देहीत्यादौ
तु तत्सादृश्याद्दृष्ट्यारोपः ‘वापी कापि स्फुरति गगन’ इत्यादौ नाम्ना वाप्यारोप-
यत् ॥ अत एव मुखं चन्द्र इत्यादौ चन्द्राभेदारोपो मुख इत्युक्तम् ॥ यद्य न च
तेषां प्रतिष्ठितवैय्यादिना टीकाट्टुक्तं किञ्चिदनूय (परमेश्वरस्य मनोरथानाधातृत्वे
सर्वोन्नयनव्याप्तौ तस्य सदाधारत्वा) इत्यादि तेनोक्तं तत्र परमेश्वरपदं शुद्ध-
मद्वा विवक्षितं शक्यं वा नाद्य तस्मिन्कामानामभावेन सर्वे कामाः प्रतिष्ठिता

प्राभवन

इत्यसंगत यदि च “सर्वकाम सर्वगन्ध सर्व रस” इत्यादिश्रुत्यनुरोधात् मनोरथाया
 त्व तस्मिन्वीक्ष्यते तदा तादृशश्रुत्यनुरोधात्प्रसाधाधारत्वस्यापि तत्र स्वीकरणी-
 यतया शुद्धत्वहानिरुक्तस्तत्वेपि शुद्धत्वस्वीकारे विरुद्धधर्माध्यत्ववागीवार विना तदनु-
 पपत्त्या परमतप्रवेशापत्तिः ॥ द्वितीये “ब्रह्मविदामोति पर”मिति श्रुतिविरोधः तत्र
 हेयग्रहण सकाशात् परग्रहण उत्कृष्टत्वं प्रतिपादित तस्यैव च “सोभुते सर्वान्
 कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता” इत्यनेन मनोरथाधारत्वं प्रतिपादित तथा च तत्र
 मनोरथानां कामपदेन ग्रहेपि नासंगतमिति कथनेन तयो श्रुत्योरेकाग्र्यत्वांगीकार
 धनयतस्तत्र समत एव च तच्छ्रुतिप्रतिपादितमनोरथाधारत्व शक्यत्वेन तस्य त्वन्मते
 परराभावात् तादृशश्रुतिविरोधो दुर्गार एवेति योध्यम् ॥ एव च कामपदेन भोगोप
 करणान्येवामिप्रेतानि । अत एवोक्त “तस्मिन्सर्वे कामा प्रतिष्ठिता” इति श्रीगोकुल एव
 तेषा प्रतिष्ठितत्वं नित्यत्वादन्यत्र तु तेषामप्रतिष्ठितत्वमित्यपि ध्येयम् ॥ नच कामपदस्य
 सोकामो निष्काम इत्यादौ मनोरथपरत्वस्य दृष्ट्यान्मनोरथार्थकत्वमेवेति वाच्यम् ॥
 मनोरथपरत्वे “सोभुते सर्वान्कामान्सहे”ति श्रुतिविरोधापत्ते तेषामज्ञानासम्भवात्
 भोगोपकरणे वृत्तिव्याप्तिः समवेनाभुत इति सगच्छते मनोरथेषु वृत्तिरूपेषु तदसम्भवेन
 तदसंगति स्पष्टैवेति ॥ न्यासैस्तु श्रीगोकुलस्थहृदयपुढरीकस्यापि दहरत्वमुक्त तत्रापि
 भगवान् प्रकटीभूय स्थित इति पुरुषोत्तमलीलोपयोगिपदार्थां आकाशादयस्तत्रापि स्थिता
 इति चावापृथग्यावस्मिन्समाहित इति सगच्छते तेषा भगवद्रूपत्वात्, अत एव-ये
 त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्निर्भर्यहमिति भगवद्वाक्यमपि सगच्छते । त्यक्ता लोकध्वन
 हायैरवकालाद्यधीनत्ववाद्यत्वादयो धर्मा यैस्तानह धारयामि स्वस्वरूपेणेत्यर्थः । भक्तपक्षे
 तु मत्सेवासक्त्या लौकिकधर्म त्यक्तवतोऽहं विभर्ति पालयामीत्यर्थः उभयथाप्यस्मन्मत
 एवोक्तवाक्ये सगच्छते ॥ यत्तु लोकधर्मपदेन राजसेवादय एव ग्राह्या न वस्तुस्वभावादय
 इति तेनोक्त तत्पूर्वोक्तेन सकोचे मानाभावादित्यनेन तद्वचनेन विरुद्धत्वादुपेक्ष्य पूर्वा
 परानलोकनमूल च तस्मालीलात्थपदार्थां नित्या अपि लौकिकस्वरूपा इव वस्तुतस्तत्र
 लौकिका ॥ अत एवोक्त “लोकवत्तु लीलाकैवल्य”मिति लीलाशब्दस्य केलिवाचकत्वेपि
 लीलोपयोगिपदार्थसंपादनेपि लीला करोतीति प्रयोगदर्शनात्तेषामपि लीलाशब्दप्रति
 पाद्यत्वम् ॥ एतेन लीलाशब्देत्यादिकमपास्तम् । योपि यत्वेतत्सूत्रव्याख्यायामित्यादिना
 भाष्यकृतुक्तौ दोष उद्भावित सस्वमतमनवेक्ष्यैव तन्मतेपि निष्कामस्य ब्रह्मण केलि
 प्रवृत्तिर्न सम्भवति सकामत्वे चासकामहानानीश्वरत्वानुपपत्ति नद्यासकामस्तत्कामना
 करोति नापि प्रवर्तते तदुक्त-चिकीर्षाकृतिताप्येष्टसाधनत्वमस्तित्या ॥ उपादानस्य
 चाप्यक्ष प्रवृत्तौ जनक भवेत् ॥ चिकीर्ष्यां च कृतिविषयकेच्छेति ॥ भाष्यकृतौ
 त्वयमाशय लीलाया स्वस्वरूपानदतद्व्याप्यजकोभयरूपस्वयप्रयोजनरूपत्वाच्च तस्या
 प्रयोजनात्तर युज्यते प्रयोजने प्रयोजनातरापेक्षणेऽनवस्था स्यात् ॥ नहि सुप्रायं प्रवृत्तस्त
 स्मिन्प्रयोजनात्तरमभिकाक्षति तस्यैव पुरुषार्थत्वादेन प्रकृतेपि लीलैव प्रयोजन तथा च
 लीलायां न पर्यनुयोगः ॥ एवमेवेश्वर किमर्थं तत्र प्रवर्तते इति पर्यनुयोगोपीश्वर

त्वादेव न सभवति यथा लोके नरेश्वरं कस्मिंश्चित्कर्मणि यदृच्छया प्रवृत्ते भृत्यैर्न
पर्यनुयुज्यते तथैवात्रापि । अत एवोक्तं सूत्रकृता लोकवदिति पञ्चैतादृशार्थज्ञानमूलक
स्तथाहीत्यादिकस्तद्व्याप्यो हेय । भगवत्पादैरपि तत्सूत्रव्याख्यानेऽयमेवार्थः प्रकटी
कृतोऽत एव यथा लोके कस्यचिदासैषणस्य राज्ञो राजामासस्य वा लीलाव्यतिरिक्त
किञ्चित् प्रयोजनमनभिसंधाय कल लीलारूपा प्रवृत्तयः सभवतीत्युक्तम् ॥ लीलारूपा
भानद्वयजका इत्यर्थः । एतेन (लीलायां दुःखानुभासुखविलक्षणत्वेन) स्यादित
दुक्तिर्निरस्ता ॥ तत्र यथा लोके कश्चिदित्यादिभगवत्पादोक्ते रूपप्रभक्तयाभिधानं तु
तदभिप्रायानुबोधान् ॥ न च प्रयोजनमनभिसंधानेन प्रवृत्ताया लीलायाः प्रयोजनत्वा
भावः स्पष्टमेव भगवत्पादैरुक्तं इति कथं तस्य प्रयोजनत्वपरत्वं उपप्रभक्तयाभिधानं
सगतमिति वाच्यम् ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्य भदोपि न प्रवर्तते इति न्यायाल्लीलायाः
प्रयोजनत्वानुगीकारे प्रवृत्तिर्व्याहृत्येत ॥ अत एव व्यतिरिक्तं किञ्चित् प्रयोजनमन
भिसंधायेति तैस्तन्मन्यथा प्रयोजनमनभिसंधायेत्येव कुतो नोक्तं तस्माद्व्यतिरिक्त
पदस्वरस्याल्लीलाव्यतिरिक्तमिति लभ्यते तेन लीलारूपप्रयोजनमभिसंधायैवेति तद
भिप्रायः । अत एव तदग्रे केवलं लीलारूपा प्रवृत्तयः इत्युक्तम् ॥ यत्तु प्रयोजनानभि
संधाने हेतुरासैषणत्वमित्युक्तं तदपि प्रवृत्तयः इति भाष्यकृद्ब्रूयते विरुध्यते प्रवृत्तिमात्रे
चिकीर्ष्यादिरूपेणया हेतुत्वात् ॥ ननु लोकं यथोच्छ्वासादिचेष्टाहेतुप्रवृत्तौ न कस्या
प्येषणया हेतुत्वमेवमत्रापि नैषणया हेतुत्वमिति चेन्न ॥ उच्छ्वासादिहेतुभूतस्य
जीवनान्यथानुपपत्तिकल्पस्य जीवयोनियत्तस्य तथात्वेपि तन्निष्ठस्य चिकीर्षादिमन्तरेणो
त्पत्तौ मानाभावात् लीलाया उच्छ्वासादिषादृश्ये मानाभावाच्चेति सा च लीलाकैवल्य
मोक्षरूपेति परमपुरार्थः इत्यर्थः । अत एव कैवल्यमित्युक्तं तदुक्तार्थकत्वे तु तत्पदस्य
वैयर्थ्यात् लीलैवेत्यस्य सम्यक्त्वात् । एतेन यथेत्यादिकमपास्तम् ॥ इति द्विचत्वारिंश
त्खण्डखण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ यत्रेत्यादेशश्चत्वारिंशत्खण्डखण्डना
भासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ प्रपञ्चप्रगाहस्यानादित्वं तु चिरकालिकत्वेन यथा “ऽक्षय्य
ह वै चानुमांसपाजिनं सुकृतं भवती” त्यत्राक्षरपत्वमाभूतसत्त्वस्थितिमत्वं न तु क्षयरा
हित्य “यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवात्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत” इति
श्रुतिविरोधापत्तेरेव च न पूर्वापरविरोधः ॥ यच्चय (मध्यायः प्रसिद्धप्रवचनादिभिर्म
हामारतादिभिरलङ्घ्यसंबादः) इत्यादिना तेन भगवल्लीलायाः नित्यत्वमृदावनादीनां च
तत्त्वमसहमानेन तल्लीलानित्यत्वप्रतिपादकस्याध्यायस्य शेषकत्वमुक्तं तत्र स प्रष्टव्य
यदि भारतेपि भगवल्लीलानित्यत्वप्रतिपादिकं वाक्यं स्यात्तत्र समतः न वा आद्ये
तत्र शेषकत्वशका कुतो नेति वक्तव्यं नहि द्वैपायनैरिदमपि कुत्रचित् प्रतिपादितं महा
भारतं शेषका अध्याया न भविष्यतीति येन तत्र तत्र सनापो न स्यात् द्वितीये तु
महाभारतं प्रमाणत्वेनागीकृत्येतोपि तन्मायेऽममतिं कुर्वाणस्यासुरत्वादन्वयः कारणमिति
तादृशस्य प्रक्षान्नेन कृतकृत्यत्वबोधकश्रुतिषु कथं नाप्रामाण्यशङ्क्यपि चित्रमेव ॥ यत्तु-
प्राकृते प्रलये प्राप्ते व्यक्तेऽप्येकं गतं पुरा ॥ दिष्टं प्रक्षणि चिन्मात्रे कालमायातिगोक्षरे ॥

स्निग्धगन्त एव भानात् ततश्च भगवत्स्वरूपबलेनैव तासामाविर्भावो लीलायाम् ॥ ततश्च “सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते” ति श्रुतिप्रतिपादितः पुरुषोत्तमेन श्रीकृष्णेन सह सर्वकामभोग इति ॥ अत एवोक्त-केशलेन हि भावेन गोप्यो गात्र खगा मृगा ॥ येन्ये मूढधियो नागा सिद्धा मामीयुरजसा ॥ इति । एवं च मर्यादामार्ग एवाय दोषो न तु पुष्टिमार्गेपीति ॥ यच्च तेनोक्तं गोकुलादिदर्शनं तु अधिष्ठानदर्शनसौकर्याय न तु तत्स्वरूपतत्त्वबोधान्यया गोपीनामपि तदनापत्तौ वरादिक सर्वं विप्लवेति तदपि न साधीय । अधिष्ठानदर्शनं विना भगवद्दर्शनस्य तै प्रार्थितस्य सभवेनाप्रार्थितगोकुलादिदर्शनं निरर्थकमापद्येत तस्मै स्वरूपदर्शनमात्रार्थं प्रार्थितेन भगवता यद्गुदावनादि दर्शितं तेन घृदागनादियुक्तसामग्रीविशिष्टमेव सदा भगवद्रूपमिति ज्ञापितं तथा च भगवता यथा प्रार्थितं स्वस्वरूपमेव दर्शितं लीलायां तु यथा वरदानादिकं न विप्लुतं भवति तथा वक्ष्यते ॥ नच गोकुलादीनां स्वरूपात् पातित्वं चेत्तर्हि वृक्षस्य स्वगतभेदरत्नमते ब्रह्मणि तस्य प्रसक्तावद्वैतहानिरिति वाच्यम् । सर्वेषां चिन्मयत्वेन ब्रह्मरूपतत्त्वद्विभक्तत्वाभावात् नहि घटकरकाद्याकारेण वर्तमानायामपि मृदि घटादिभेद एव येन ब्रह्मण्यपि भेद आशङ्क्यते तस्माद्ब्रह्मण एव तथात्वाच्च दोष इत्यवधेयम् ॥ किञ्च न वयं द्वैतवादिवद्भेदं स्वीकुर्मो येनाद्वैतपदस्य पारिभाषिकत्वमापद्येत नापि पारमार्थिकमभेदं भेदं च येन परमतप्रवेशापत्तिः स्यात् । नाप्यौपाधिकं भेदं किंत्वी-
श्वरेच्छाकृतं भेदाविरोधिनं कार्यसमकालिकं भेदमिति । एव च वृक्षादिपदवद्वैतपदं पारिभाषिकमेव त्वन्मते स्यादित्यादिनोक्तस्य दोषस्यानवकाशः ॥ किञ्चैतादृशभेदस्वीकारे यदि तत्पदस्य पारिभाषिकत्वं तदौपाधिकभेदस्वीकारेण कुतो न स्यात् ॥ अत एवोक्तं गोपालतापनीये-तस्मान्न भिन्ना एतास्तु आभिर्भिन्नो न वै प्रभुरित्युक्तम् ॥ यत्तु (पूर्वाह्नस्य महावाक्यैः समानार्थत्वादित्युच्ये) तदपि न सम्यक् । तन्मते हि महावा-
क्यानि “प्रज्ञानं ब्रह्म अयमारमा ब्रह्म तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मी”त्येव रूपानि तेषां च न प्रकृतवाक्यसमानार्थत्वसंभवस्तथाहि चक्षुरादिद्वारा निस्तृतात् करणवृत्तिव्याप्यतत्त्व-
दार्थप्रकाशकस्य प्रज्ञानपदवाच्यस्य सर्वाधिष्ठानस्य ब्रह्मपदवाच्यस्य परस्परविरुद्धा-
शत्यागेन लक्ष्यस्वरूपमात्राभेदबोधकस्य प्रथमवाक्यस्यैवमहंपदवाच्यस्य जीवस्यात् करण-
साक्षिप्रतिबिम्बसघातरूपस्य पूर्वोक्तस्य ब्रह्मपदवाच्यस्यापि तत्तदशत्यागालक्ष्यस्वरूपमात्रा-
भेदबोधकस्य द्वितीयस्य तत्पदवाच्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टत्वपदवाच्याल्पज्ञत्वादिविशि-
ष्टयोरपि विरुद्धविशेषणाशपरित्यागेन भागत्यागलक्षणया स्वरूपमात्राभेदबाधकतृतीयम-
हावाक्यस्य तथैवापरोक्षबुद्धिविषयस्याहंपदवाच्यस्य सर्वजगदधिष्ठानस्यैव ब्रह्मपद-
वाच्यस्यापि च तत्तद्विरुद्धाशत्यागेनासद्वस्वरूपबोधकस्य चतुर्थस्य महावाक्यस्य चोक्त-
वाक्यस्य च समानार्थकत्वे तच्छब्दवाच्यसर्वज्ञत्वादिलक्षणस्यैतच्छब्दवाच्याल्पज्ञत्वा-
दिलक्षणादभेदस्य पूर्वोक्तमार्गेण कथञ्चित्मिद्वानपि तस्यार्थस्य “तस्मान्न भिन्ना एतास्तु
आभिर्भिन्नो न वै प्रभु” रित्यनेन उभासंभवात् ॥ कथञ्चित्ताभेदपेक्षेनैव पादेन
तन्निर्द्वा पादांतरस्य वैयर्थ्यं दुर्वांरमेवेति संक्षेपः ॥ यैकुष्ठपदं तत्संयधिपरमित्यपि

रितं वचः सत्यं गुरुर्याधेत्सो धीजाभाङ्गं यथेष्टादिना शुद्धाद्वैतमतविरोधं मत्तोत्तर-
 प्रवेशादिका ये सेनोक्त दोषाश्चे तु पूर्वमेवोच्यताः किंचेष्टादिना ॥ किंच भगवद्-
 र्माणां भगवता सदाभेदो भेदश्च व्याप्तेः "प्राज्ञानाध्यवद्वा तेजस्वर" इति गुरो
 श्रवंचितो विद्भारभयापोह लिख्यते । एवं च लीलायां नित्यत्वे कर्तुरनिवृत्त्यस्य संबंध-
 नित्यत्वस्य प्रमाणाभासस्य वा प्रमाणतात्पर्याभासस्य वा सत्तात्पर्याभासस्य वा भाग-
 प्रयोगस्य वा उत्पत्तिप्रारम्भस्य वा नाशप्रतियोगित्वकमिकत्वयोर्वा अनुभावस्य वा
 तत्रित्यताभावेन उपासकेऽपराधप्रसक्त्यां तेषु प्रमादस्य वा इदानीमिच्छाकारकलीला
 स्थानामवतारकलीलानां कदाचित्कृत्येनानुभवस्य वा प्रमाणद्वैतस्याधिष्ठानध्वंस-
 प्रयुक्तलीलासंबन्धनित्यत्वासाधारणजनदृश्यवलीकित्यभगवन्नित्यत्वानां वा बाधकस्य
 प्रत्युक्तम् ॥ कर्तृनित्यतादीनां जयतीत्यादिकट्टप्रयोगादिभिः प्रतिपादनात् ॥ इति
 त्रयश्चत्वारिंशत्तर्कद्वयं इनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् । अथ तत्र श्रुतौ जज्ञानेत्यादेश-
 तृश्चत्वारिंशत्तर्कद्वयं इनाभासस्याभासत्वं प्रदर्श्यते ॥ तत्र लीलायाः क्रमेणाविर्भावः
 प्रतिपादितः तत्र जज्ञानेत्यादि भूतप्रयोगानामाविर्भावप्रयानुसारेण भूतभविष्यद्वर्तमाना-
 न्वयोपधकृतं न तु तत्त्वदार्धानां ध्वंसाद्वयोपधकत्वम् ॥ न च तदनित्यत्वं विना
 तादृशप्रयोगाणामभास एव स्वाद्भूततादीनां ध्वंसाघटितत्वे मानाभावादिति वाच्यम् ॥
 तत्रान्यदीयोत्पत्तिनाशादिकमादाय भूतभविष्यदर्थकप्रत्ययसंभवात् ॥ अत एव आत्मास्ति
 पर्यताः संति तम आसीत् इ मे आ संवरस्यामि भविष्यामीत्यादौ तात्कालीनराज्ञां परमा-
 न्यादीनां वा क्रियाया अनित्यत्वात्तत्तिष्ठोत्पत्त्यादिकमादाय वर्तमानत्वादिकं शेषमित्युक्तं
 भूषणकारैः ॥ पात्रयपदीयेषि—परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्प्यते ॥ पर्यतादि-
 स्थितितत्त्वात्पररूपेण भिद्यते ॥ इत्युक्तम् ॥ एवं च तादृशप्रयोगानुसारेणानित्यत्वं न
 संभ्रतीति ॥ एतेन तत्र श्रुतावित्यादिकं निरस्तम् ॥ नच "आत्मासीत्तम आसी" इत्यादौ
 श्रुत्यंतरपर्यालोचनयत्मादीनां वर्तमानकालसत्त्वनिश्चयेन सत्तात्त्विकल्पनेपि प्रकृते तथा
 वर्तमानत्वयोपधकस्याभावात् तादृशप्रयोगोपपादनं युक्तमिति वाच्यम् ॥ अप्रापि श्रुति-
 स्मृतीनां पूर्वं दर्शितत्वात् ॥ जयतीत्यादिप्रयोगाणां वर्तमानत्वप्रतिपादकानामनुपपत्त्या
 च भूतत्वादीनामन्यदीधकिययैवोपपादयितुमुचितत्वात् जयतीत्यादिप्रयोगाणामन्ययो-
 पपादने तु आत्मासीदित्यादिप्रयोगाणामन्ययोपपादयितुं शक्यत्वेन तादृशप्रयोगसाधु-
 र्तायं "इह हि भूतभविष्यद्वर्तमानकालिकराज्ञां क्रियास्तिष्ठतेरधिकरण" मित्यादिना
 भाष्यकृतां प्रयासो विफल एव स्यात् ॥ श्रीकृष्णदेवताकर्मग्रन्थेऽद्वैतदेवताकत्वकथनमपि
 प्रमादादेव ॥ किंच "इद्वैतदेवताकत्वे जज्ञान एव व्यवधात्तत्पृथ" इति तन्मंत्रप्रतिपादि-
 तार्थो न संगच्छते । नहीद्रेण जातमात्रेणैव शत्रुयधः कृत इति शुराणेषु प्रतिपादितम् ।
 श्रीकृष्णेन तु जातमात्रेणैव पूतनादीनां वधः कृत इति श्रीमद्भागवताधिषु प्रतिपादितम् ॥
 "प्रापश्यद्दीरो अभिपौंश् रण"मिति श्रुतिभागोपि श्रीकृष्णपक्ष एव संगच्छते ॥ तदर्थं तु
 वीरो विक्रान्तो अभिपौंश्चमात्रमपौराणानुरूपं दैत्यैः सह संग्रामं प्रापश्यदनुभूतवान् ।
 किंच त्वरसंमत्तायेकत्वे "अवृश्चिद्विमावसस्यदसृज" इत्यत्रादीनिति पाठः स्यात् ॥

इन्द्रेणानेकाद्रिपक्षच्छेदनादिरूपावयवविभागस्य कृतत्वात् ॥ अस्मन्मते त्वेकस्य गोवर्द्धन-
स्योत्पादनं श्रीकृष्णेन कृतमिति तत्संगतिः ॥ अन्यथैकत्वस्य स्वसजातीयद्वितीयराहि-
त्यरूपतयैकवचनासंगतिः स्यात् ॥ नचैकपर्वतोत्पादनेपि तत्पर्वतसजातीयद्वितीयपर्वतस्य
सत्त्वादसंगतिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ॥ सजातीयद्वितीयराहित्यं हि सजातीयनिष्ठभेदाप्रति-
योगित्वं साजात्यं च स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण
बोध्यम् । तथा च श्रीकृष्णकर्तृकोत्पादनकर्मत्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकपर्वतत्वस्वरूपेण
सजातीयद्वितीयपर्वतस्यासत्त्वाच्च तादृशभेदप्रतियोगित्वं तस्येत्येकवचनसंगतिः ॥ त्वन्मते
तु सजातीयस्य द्वितीयस्य पर्वतादेः सत्त्वात्तद्विष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य सत्त्वात्तदसंगतिर्दुर्वारै-
रैवेति ॥ नच वृक्षेः च्छेदनार्थकत्वादवृक्षद्वयसंगतमिति उत्पादनस्याप्यवयवविभागानां-
तरीयकतयाऽविरोधात् ॥ अत एव वृक्षाद्युत्पादनेपि तादृशप्रयोगः ॥ एतेन वस्तुतस्त्वि-
त्यादिकं निरन्तरम् ॥ रंस्यथेत्यादिप्रयोगास्तु पूर्वोक्तरीत्या ऊह्याः । तेन भविष्यत्प्रयोगानुप-
पत्तिरिति दूषणमनवकाशम् ॥ यदपि मयेमा रंस्यथ क्षपा इति भगवद्वाक्ये इदं शब्देन
ताम्यः सर्वाः क्षपा दर्शितवानितोपि लीलाया नित्यत्वमन्यथा प्रातःकाले तादृशक्षपाणाम-
भावात्तत्प्रदर्शनमनुपपन्नं स्यादिति विद्वन्मंडनपञ्चयुपरि तेनोक्तमिदंशब्दस्य बुद्धिस्थपरा-
मर्शकत्वादिति तदप्यसंगतम् । इदंशब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वे तच्छब्देदंशब्दयोः पर्या-
यतापत्तिसंस्थादिदंशब्दस्य प्रत्यक्षबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्ति-
रित्यन्यत्र विस्तरः ॥ एतेन (बुद्धिस्थपरात्रिविहारस्याबाधितत्वात्सत्यसंकल्पताप्युपपन्ने)ति
प्रलपितमपान्नाम् ॥ बुद्धिस्थत्वेपि प्रत्यक्षबुद्धिविषयस्य बाधितत्वेन तदनुपपत्तेर्दुर्निवार्यत्वात्
अत्रेदं प्रतिभानीत्यादिप्रथस्य त्वयमभिप्रायः पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिभिर्लीलानित्यत्वे सिद्धे
तत्र युक्त्या तद्वचनविरोधोद्भावनमर्किचित्करं शब्दस्य सर्वप्रमाणापेक्षया प्रबलत्वादन्यथा
स्वर्गादिषु वेदैकप्रतिपाद्येषु स्वबुद्धिपरिकल्पितानुपपत्तिसहस्य विद्यमानत्वात्तत्सिद्धिरपि
न स्यात् ॥ एवमपि कृत्वा चिंतयोन्यते यथा चित्रपटस्यभगवल्लीलायां केनचिद्रसिकेन
क्रमेण दृश्यमानायां सर्वस्यासत्त्वात्कालिकत्वेपि तत्तल्लीलादर्शनकाले भाविदर्शनविषया-
याम्तस्या भावित्वानुभवो न तारता लीलाया भावित्वभूतत्वादिकं संभवत्येवमेव माया-
च्छादितायां क्रमेणाविर्भविष्यत्यां लीलयापि कुत्रचिद्भगवानेप्यति कुत्रचित्संगतो
वियुक्तश्चेति नानित्यत्वादयो दोषा भगवतः सर्वभवनसमर्थत्वादिति ॥ एवं च यत्ति-
त्यादिना यदुक्तं तद्भगवत्स्वरूपाज्ञानादेव ॥ यदि च “यजमानप्रसन्न” इत्याद्युक्तन्यायेन
प्रत्यक्षविरोधाच्छ्रुतेरन्यायिकल्पन एवाग्रहस्तदा “तत्त्वमसी” त्यादिवाक्यानामपि त्वंपद-
वाच्यस्याप्यकत्वेनोपपत्तौ तत्र जहदजहलक्षणाप्रयासो विफल एव स्यात् ॥ एवं “रसो
वै सः रसं ह्येवायं लब्धवानंदी भवती”ति श्रुतौ रसशब्दस्यानंदमात्रवाचकत्वं आनंदं
लब्धवानंदी भवतीत्यर्थः स्यात् । स चैकस्मिन्कारणत्वकार्यत्वयोर्विरोधादसंगतस्तस्माद्रसः
शृंगाररूप एव । तथा च सर्वरस इति भौतिकार्थपरमिति मिथ्यावादिनां व्याख्यानं
हेयम् ॥ अन्यत्तुं प्राक् ॥ इति चतुश्चत्वारिंशत्पंडितं दनाभासस्याभासत्वं प्रदर्शने ॥
अथ तत्र त्वन्मतेपीत्यादेः पंचचत्वारिंशत्पंडितं दनाभासस्याभासत्वं प्रदर्शने ॥ त्वन्मते

प्रामाण्यः

जन्यस्यापीधरेच्छया नित्यतायाः संभवेनेत्यादिकथनं तद्वन्मताज्ञानात् ॥ नह्यस्मन्मते
 जन्यस्येश्वरेच्छया नित्यत्वं गुणचित् प्रतिपादितम् । नच जन्मांतरमहरोषित्यादिना प्रति-
 पादितस्य भक्तस्य नित्यलीलामध्यपातित्वांगीकारे जन्यत्वनित्यत्वमभ्युपेतमेवेति
 वाच्यम् ॥ भक्तस्य जन्यत्वाभावात् ॥ अत एव जीवानां व्युत्थरणमेव नोत्पत्तिर-
 युक्तम् ॥ एवं च नित्यस्यैव भक्तस्येश्वरेच्छया लीलामध्यप्रवेष्ट इति ॥ पूर्वपक्षस्तु
 तद्वक्तृभजनादिपराधीनोऽन्यां लीलां करिष्यतीत्यभिप्रायेण तथा च तस्याजन्यत्वाद्यप्रामा-
 न्यतत्तदनित्यमिति व्याप्तेर्लीलाया अनित्यत्वं स्यादिति ॥ किंच प्रतिपादिसंमतसिद्धांतानु-
 रोधेन चादिकृतपूर्वपक्षस्यासंगतत्प्रतिपादनमपि कथकसंप्रदायानभिज्ञत्वं द्योतयति
 तथा सत्यनिर्वचनीयवादिनं प्रति प्रमाणादिसत्त्ववादिनः कथायां प्रमाणादिसत्त्वान्युपगम-
 प्रतिपादकः पूर्वपक्षोसंगतः स्यात्तेन तस्य साम्यव्यवहारदेतुत्वान्युपगमात् पूर्वपक्षमात्र
 एवासंगतश्चैवं स्यात् । अत एवोत्तरपक्षोपीत्याद्यस्यसंगतम् ॥ त्वन्मतेपि मायाया दुर्घट-
 घटनापटीयस्त्वमित्युक्तयैव सर्वसमाधानसंभवेनानेकप्रथरचनाध्रमो व्यर्थ एव स्यात् ।
 सर्वस्य चानिर्वचनीयत्वस्वीकारेणैवोपपत्तौ तत्तत्तुक्षणप्रणयनं परिभाषादिषु व्यर्थमेव
 गौतममतदृष्टांतोप्युक्त इत्यस्यसंगतम् । त्वया आश्रयेन स्वीकृतरेव स्वप्नेषु तन्मत-
 दृष्टांतस्योक्तत्वात् । तदुक्तं पंचदश्यां चित्रदीपे—विशेषस्य स्वरूपं हि प्राक्पक्ष-
 मीक्षते ॥ उपादाने विनष्टेपि क्षणे कार्यं प्रतीक्षते ॥ इत्याहुर्माकिकास्तद्वदस्माकं किं न
 संभवेत् ॥ संततां दिनसंख्यानां तस्माद्वक्षण ईरितः ॥ भ्रमस्यासंख्यकल्पस्य योग्यः
 क्षण इहेष्यतामिति ॥ यदि तदुक्तार्थप्रामाण्याभ्युपगंतृभिरेव तद्दृष्टांतेन वस्तुसिद्धिरूपे
 वेत्येव नियमस्तदा तद्वाक्यात्वन्मतस्थानां निश्चयो न स्यात् । कणभुगक्षचरणमतसंश्रि-
 तानां च स्यात् । तस्मात्स हीत्यादिनोक्तमसंगतं यदपि तदैक्षतेत्यादि भूतप्रयोगानुरोधेन
 भगवन्मानस्य नित्यता यत्कुमशक्येत्युच्यते तत्रोच्यते तादृशप्रयोगानुरोधेनानित्यत्वसाधने
 “सदेव सौम्येदमप्र आसीदात्मा वा इदमप्र आसी” इत्यादिवाक्यानाुरोधादात्मसत्ताया
 अप्यनित्यत्वादि कुतो न स्यादिष्टापत्तौ चात्मनोप्यनित्यत्वापत्त्यापसिद्धांतः स्यात् ॥
 यदि “चाकाशवत्सर्वगतश्च नित्य” इत्यादि श्रुत्यनुरोधादात्मनो नित्यत्वमित्युच्यते
 तदा “सत्यकामः सत्यसंकल्प” इत्याद्यनुरोधेन ज्ञानादीनामपि नित्यत्वमिति विभा-
 वय ॥ केवलानुमानस्य श्रुतिसाहाय्यरहितस्याप्रामाण्यमित्यपि न किंचित् । तथा सति
 पूर्वतादौ भूमादिना वन्धनानुमानस्याप्रामाण्यं स्यात्तत्सहायश्रुतेरभावात् । इष्टापत्तौ भूध-
 दर्शानोत्तरं वन्धयित्तुल्यं प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति ॥ अनुमानस्य श्रुतिसहकृतस्यैव प्रामाण्ये
 तस्य साधारणत्वापत्त्या प्रमाणांतरत्वानुपपत्तिश्च ॥ तदेव हि प्रमाणांतरं यदसाधारण-
 सहकार्यासाधनमनोवह्निगोचरां प्रमां जनयति । अन्यथा दृष्टादीनामपि प्रमाणांतरत्वापत्तेः ॥
 किंच लीलाया अनित्यत्वं स्वमतानुसारेणास्मन्मतानुसारेण बोध्यते । आद्ये क्रियाया इत्या-
 युक्तो हेतुनिष्फलः सर्वस्यैव त्वन्मतेऽनित्यत्वात् नापि द्वितीयः । अस्मन्मते तादृशहेतोः
 स्वरूपासिद्धत्वात् । एतेन क्रियाया इत्यादि निरस्तम् ॥ यद्य सत आविर्भावे श्रमस्य
 वैयर्थ्यमुक्तं सत आविर्भावात्सायदयवत्यादित्यादिना एव सम्यक् । सतः स्वयमेवावि-

भावंस्वीकारे त्वन्मते विमुक्तिसाधनप्रयासवैफल्यं सत्यात्मकस्य ब्रह्मरूपतया स्वयमेवा
 विर्भावसम्भवात् ॥ अविद्यानिवृत्त्यर्थं तदिति चेदत्राप्यावरणनिवृत्त्यर्थं तस्य सफलत्व
 सम्भवात् ॥ ईश्वरेच्छाया तत्तु प्राक् ॥ वामनपुराणवाक्यस्य भर्तृपदं स्वामिपरं तेन
 वामनपुराणेत्यादिना तत्कृतप्रलापोनवकाशः । अयोग्यमिच्छन्पुरुषं पततीति वाक्ये
 पातं स्वाभिलषितां प्राप्तिर्दण्डादिप्राप्तिश्चेति लौकिकन्यायेनोक्तं यथा शूद्रादीनां तप
 आदिकरणे दण्डस्तपस्यतः वने शूद्रमित्यादिनोक्तं । अपि चेत्सुदुराचार इति कैमुतिकन्या
 येन भगवद्भक्तेः प्रशंसा तेन अयोग्येत्यादिनोक्तस्य कुचोत्पत्त्यस्य नावकाशः ॥ यत्तु साधने
 प्रतिबन्धनिवृत्तावित्यादिना टीकाकृदुक्तमनूद्य तन्न युक्तमित्यादिना सर्वस्य नित्यत्वेन
 प्रतिबन्धनिवृत्तेरयोगादीश्वरेच्छया सर्वत्र हेतुत्वेन तद्विधत्तेरकिञ्चित्करत्वादित्युक्तं तन्म
 दम् ॥ सर्वस्य कारणात्मना नित्यत्वेऽपि कार्यात्मना वर्तमानस्य निवृत्तेस्त्रिभोभावरूपाया
 उक्तत्वान् । ईश्वरेच्छाया अप्येतत्कारणेनैतद्भववित्यादिरूपायास्तत्कारणसम्बन्धान एव
 फलजनकत्वादित्यर्थस्यासकृदुद्भावेदितत्वाच्च साधनप्रयासस्य न वैयर्थ्यमिति 'ये यथा मा
 प्रपद्यत इति' वचनं तु मर्यादामार्गविषयं न पुष्टिमार्गविषयम् । तेन पुष्टिमार्गे मर्यादा
 त्यागस्यादोषत्वादित्यादि तत्कथनमज्ञानमूलकमेव ॥ यत्तु टीकाकारेणेत्यादिटीकाकारोक्तं
 मनूद्य तत्रैतद्युक्त्वा ध्रुव्यादेर्गतेरुक्तत्वाद्वावामनपुराणे सति विश्वासे व्यापिशब्दो यौगिको
 न तु रूढ्या विभुत्वबोधकः पुराणेषु तस्योपरिदेशे निरूपणादित्युक्तं तन्न युक्तम् ।
 नक्षुपरिदेशे निरूपणं विभुत्वव्याघातकं विभोराकाशस्योपरिदेशे सत्त्वेऽपि विभुत्वा
 व्याघातात् । अन्यथा "यदत्तं परो दीप्यत" इत्यादिनोपरिदेशे ब्रह्मणो निरूपणस्य
 त्वत्समत्वान् तस्यापि विभुत्वं न स्यात् ॥ किं च विश्वव्यापिनं विश्वव्यापकमित्यादौ
 व्यापिशब्दस्य विभुत्वभिन्नयोगार्थोद्देशेन तादृशापूर्वयोगार्थकल्पने रूढ्यर्थस्य प्रसिद्धस्य
 त्यागे मानाभावाच्च ॥ पृथिव्या दृश्यमानत्वं च पृथिव्यवच्छेदेनाविर्भूतत्वं तदपि
 विभुत्वप्रतिपादकमन्यथाऽसत् आविर्भावसम्भवादृशेनानुपपत्तिं तस्य भिन्नत्वस्वीकारे
 च—स्तभाभ्यतरगर्भभावनिगदव्याप्याततद्वैभवो यः पचाननपाचन्यवपुषा व्यादिष्ट
 विश्वात्मताम् ॥ इति त्वत्समत्वं तस्य चित्तमुखप्रणीतश्लोकस्यासंगतिः स्यात् । तत्रापि
 स्तभादाविर्भूतस्य भिन्नतया वस्तुं शक्यत्वात् ॥ पुराणादिषु ब्रह्मणो विभुत्वेन प्रतिपाद
 नात्तत्त्वमिति चेत्प्रकृतेऽपि तुल्यं सर्वेषां पुराणानां व्यासप्रणीतत्वेनैकत्र विश्वासोन्मत्तं च
 नेत्यत्रापि दुराग्रहादतिरिक्तं न किञ्चिद्विषयमवकमन्ति—एतेन पृथिव्या दृशमानस्येत्यादिकं
 निरस्तम् ॥ इति पञ्चत्वारिंशत्तत्त्वद्वयद्वयनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र ध्रुव
 शकौ हर इत्यादेः पदचत्वारिंशत्तत्त्वद्वयद्वयनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ तत्र "ध्रुवासो
 अस्य फीरय" इति मन्त्रे ध्रुवशब्दस्य नित्यार्थकत्वाभावे तदन्यार्थशक्त्यै हेतुः प्रदर्शितः
 मन्त्रं यद्यदनेकार्थशक्तं पदं तत्तत्रैकार्थमात्रविषयकशब्दबोधजनकमिति सामान्यतो
 मुखीभ्यासिस्तेनाश्रयणीयाः । सा च गामानय संधर्मानयेत्यादिवाक्यघटनेषु गद्यादिपदे
 ष्वनेकार्थशक्तेषु साक्षादिमन्त्रिलयणाद्यकमात्रविषयकशब्दबोधजनकेषु व्यभिचारिताः ।
 तथा च तदुक्तं हेतोर्न कार्यक्षमत्वं किञ्चानेकार्थशक्तस्य पदस्यैकार्थविषयकशब्दबोधजन

कृत्ये प्रवर्णादीनामभिधानियामकत्वानुपपत्ति । तेषां तत्पत्नीकरी चाणापि प्रशंसा प्रकर-
 णनित्यस्ये तच्छक्तिनियामकत्वसम्भवे । तन्मात्रार्थवत्तर गते पादुकाभ्यायेन सेतस्यतीति ॥
 किंच स्वयं ध्रुवादिशब्दानामर्थमप्रदर्शयित्वा परपक्षे दोषमुद्गात्रयमुच्छृङ्खलत्वादुपेक्ष्य ।
 नित्यत्व तु ध्वसाप्रतियोगित्वं तच्च लीलामध्ये प्रविष्टे भक्तेऽतिरिक्तमिति तस्यैव नित्य-
 शब्दार्थांशनेन भ्रातृत्व लीलामध्यपातस्तु भगवदनुग्रहादेवात् एवास्त्येत्युक्तं तदर्थस्तवेत
 तस्यधिन सवधश्च भगवदनुग्रहविशेषरूप एव । स च येषु स्तोत्रेषु भवति तस्य लीला-
 मध्यपात इष्ट एवेति ॥ एतेन देवानामपीत्यादिकं प्रत्युक्तम् “यथेह कर्मवित” इत्यादि
 तु “ह्मा ह्येते अष्टदा यज्ञरूपा” इत्यादिपूर्वप्राप्त्यपरालोचनया यथादिपरमिति । अन्यथा
 भगवदनुग्रहादीनामपि कर्मचितो लोक इत्यादि ध्रुतिरिपयत्ये “यमेवैष वृणुते तेन ह्यन्य-
 म्ब्रह्मैव आत्मा वृणुते तनु स्वा”मित्यादिनोक्तप्रकरणस्यापि तत्त्वापत्तौ तत्पक्षस्यापि सातत्या
 पत्ति ॥ टीकादृष्टं किंचिदन्वय परास्मिन्त्युक्त्वा आपत्तेरभावादिति यदूचे तत्रापत्ते-
 रंक्षणादिरूपाया अनुद्वारात्तदभावात्तथा साहसमात्रं विष्णोर्जन्म तु तदाविर्भाज इत्युक्तं
 मसकृत् । यत्र प्रसिद्धायेषां यन्त्राप्रसिद्धार्थकत्वेन न्येत्यमेवातो जन्मशब्दस्योत्पत्तौ
 प्रसिद्धस्य भगवति बाधास्तु न निमित्तस्यार्थोत्तरकल्पनेन न दोष । अत एव “नात्मा
 श्रुतेर्नित्यत्वाच्च तान्य” इति सूत्रं आत्मन औपाधिकं जन्मादि स्वीकृतम् । शरीरके
 यदि चात्मनो नित्यत्वप्रतिपादकध्रुतिबलात्तथा कल्प्यत इति प्रवीपि तदा विष्णोर्नित्यत्व
 प्रतिपात्तिका ध्रुतिस्मृती किं न पश्यसि ॥ जन्मादिलीला त्वासुरव्यामोहनार्थं तेन तेषां
 तथा प्रनीतावपि न दोष ॥ किंच भगवल्लीलाया यद्यनित्यत्व स्यात्तदा तद्वसानुभयितु-
 र्भक्तस्य मुक्तापेक्षयाधिक्यवर्जनं विरज्यत । तथा चोक्तं व्यासैः—“अतस्त्वितरन्यायो
 र्लिङ्गाद्येति” तदर्थस्तु अतः—तस्मात् सङ्गतिर्युक्तस्य योगिनो वै मदात्मन ॥ न ज्ञानं न
 च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिदं ॥ अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव द्विज ॥ इति भगव-
 द्वाक्यसमूहात् इतरङ्गवदीयत्र ज्याय । तत्र हेत्वतरमपि लिङ्गादित्यनेनोक्तम् । मुक्तानां
 तु मायाविनिर्मुक्तात्मस्वरूपेणैवात्रस्थानं न तु भक्तानवानुभयो लीलारसास्वादो वा
 देहद्विधाद्यभावात् । भक्तानां तु तत्सत्त्वाद्भयविधानद्वो भवतीत्यतस्तेषामाधिक्यं तदपि
 नाभावात्कार्यरहितमतो भगवत्सेवोपयोग्यमपि ॥ अत एवोक्तं न यत्र माया किमुतापरे
 हरेरनुब्रता यत्र सुरासुरार्चिता ॥ एव च “सोभ्रुते सर्वान् कामा सह ग्रहणा विपश्चिते”ति
 श्रुत्युक्तं फल परमाप्तिरूपं तस्य भवर्नात्युक्तमतस्तस्य परत्वेन वर्णनादपि नित्यत्वमत एव
 “तद्वत्स्य तु नातद्भार” इति सूत्रमपि लीलानित्यत्वमेव प्रतिपादयति ॥ न च तन्मूय
 ग्रहचारिणो नैष्ठिकस्य प्रच्युत्यभावात् तद्रूपस्य प्रच्युतिरूपस्य अभावेभ्यविध्यभावादिरूपा
 नातद्भावो न तत् प्रच्युतिर्नियमात् तद्रूपस्य प्रच्युतिरूपस्य अभावेभ्यविध्यभावादिरूपा
 दिति चेन्मैवम् । तादृशार्थस्य ततो लभान् तच्छब्दस्य प्रकातपरामर्शकत्वेन ग्रहचारिणो
 प्रकातत्वेन तादृशबोधामभवात् । किंच तस्य न प्रच्युतिर्निध्यभावादिरयेतावैव त्वदु-
 क्तार्थस्य लभसमवे तादृशभग्या कथनं निष्प्रयोजनं स्यात् ॥ किंच ग्रहचारिणं प्रच्युतौ
 न विधेर्हेतुत्वम् । किंतु रागादीनामेवेति प्रच्युत्यभावे तादृशहेतोरप्रयोजकत्वं तस्मादेव

तस्यार्थं - तद्भूतस्य भवद्भक्त्या भगवदीयत्व प्राप्तस्य नातद्भावः न पुनः ससारं प्रवेशः । एतेनानित्यत्व निराकृतम् ॥ अत्र विश्वासदार्ढ्यार्थं कैमुतिकन्यायेनाह - जैमिनेरपीति यदि कर्ममात्रनिरूपकस्येश्वरानगीकर्तुं जैमिनेरपि कदाचिद्भगवत्कृपया तद्भावः स्यात्तदा तस्य नातद्भावस्तत्तिरोधानं नेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह नियमादिति 'सदा पश्यति सूरय' इत्यादिना भक्तानां सार्वदिकदर्शननियमात् । अथ भगवद्भावो मुक्तिरूप एव भविष्यतीति शका परिहारार्थमाह तद्रूपाभावेभ्य इति । मुक्तिरूपत्वाभावावधकेभ्यस्ततोप्यधिकत्वे बोध केभ्यो 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायण ॥ सुदुर्लभं प्रज्ञातात्मा' इति तथैव परया निर्वृत्त्याह्यपवर्गमात्यंतिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नैवाद्रियते । भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था इत्यादिवाक्येभ्यस्तस्मालीलानुभवात् सार्वदिकत्वेन प्रतिपादनालीलाया नित्यत्वमेव व्याप्ताभिमतम् ॥ एव च तदज्ञानमूलको न चात्र लीलानित्यत्वबोधनस्य गधोस्तीति प्रलाप उपेक्ष्य ॥ किंचेत्यादिना यत्तेनोक्तं तदुत्तरं पूर्वमेव प्रतिपादितम् । तथापि यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायात्पुनरप्युच्यते । जगतः सत्यत्वं तु कारणात्मना लीलाया सत्यत्वं स्वस्वरूपेणेति जगल्लीलयो सत्यत्वे विशेषः । नहि योगिना लीला अप्रत्यक्षेत्ये तावता अनित्येति वक्तुं शक्येति । त्वन्मते ब्रह्मणोपि योगिप्रत्यक्षविषयत्वेन तस्याप्यनित्यत्वापत्तेः यद्यद्योगिप्रत्यक्षाविषयः तत्तदनित्यमिति व्याप्सरनगीकारात् ॥ (जगद्योगिना सर्वदा प्रत्यक्षं लीला तु तेषामपीश्वरेच्छयैरेतत् सुतरामस्या अनित्यत्वमित्यपि बालभाषितम् । ईश्वरेच्छया प्रत्यक्षस्यानित्यत्वाप्रयोजकत्वात् । दशस्त्रित्यादिभविष्यत्वभूतत्वप्रतिपादकप्रत्ययानां नित्यविषये गतिर्भाष्यहृतैव प्रतिपादिता सापि पूर्वमुक्तैवेति किं पुनः पिष्टपेषणेन ॥ यत्तु (एकत्र कृतो निर्णयो नान्यत्रोपयोगी पृथिव्या गुडे माधुर्यनिर्णयेपि जयीरादौ तदभागादि) त्युक्तं तदपि तादृशन्यायतात्पर्यमबुद्धेव । तदर्थस्तु एकस्मिन् प्रसंगे यस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा निर्णीतं अन्यप्रसंगेपि तस्य नित्यत्वेन सदेहं किंतु स एव निर्णय उपयुज्यते न पुनर्निर्णयः कार्य इत्यर्थः । यथा धूमे कदाचिद्व्याप्तिनिश्चये पुनः पर्वतादौ धूमदर्शने स एव पूर्वं कृतो व्याप्तिनिश्चय उपयुज्यते न तु निणयात्तरम् । उपयोगस्तु स्वजन्यसंस्कारद्वारा स्मारकत्वेनेति कृतं पक्षमेव ॥ (भक्तानुभवविषयस्य पारमार्थिकत्वं तु विप्रतिपन्नं) मित्रं यदुक्तं तत्र तदनुभवविषयस्यास्तु विप्रतिपत्तिः "सदा पश्यति सूरय" इत्यादिना प्रतिपादितस्य सदा दर्शनस्य विषयानित्यत्वेऽनुपपत्त्या तन्नित्यत्वसाधकत्वात् ॥ इति पदचत्वारिंशत्खण्डखण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र तावल्लीलेत्यादेः सप्तचत्वारिंशत्खण्डखण्डनाभासस्याभासत्वप्रदर्श्यते ॥ तत्र सात्र दिश्वारभ्य पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः प्रतीयत इत्यतः प्रथमेन ननु प्रभासलीलायाः कथं सगतिरिति पूर्वपक्षस्याभिप्रायस्तेन वर्णितस्तथासंगतः ॥ तत्र मायावादिनः पूर्वपक्षित्वे तत्प्रति भगवान् हि सर्वलीलायुतः प्रकृत इत्यादिनोत्तरासंगतिः स्यात् । तन्मते लीलायाम् स्वार्थावस्थाभावेन यथेत्यादिदृष्टातासंभवात् ॥ तस्मान्मायावादिनो नाप्यपूर्वपक्षः । एतदेव टीकाकारेण "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिव" इति सूत्रानुरोधेन यदि मायिकत्वं नांगीक्रियत इति यदुक्ता प्रकटीकृतं पूर्वपक्षमभिप्रायणतत्परं अन्यथा तन्मते

स्वमादिवैधर्म्यस्य मायिकत्वं प्रयुक्तत्वाभावात्तथा यथागतसगत स्वर । तन्मते हि स्वमात्रा-
 गतिर्योगात्कालिषमाध्याचित्वाद्यप्रयुक्तं वैधर्म्यम् । अत एव भाववृत्तिरन्तर्ग-
 म्यालयासरे वि सुमैधर्म्यस्याद्याद्याविनि मून ॥ यायेत हि स्वमोपलब्ध-
 वस्तुप्रयुक्तस्य जागरीतोपलब्धप्रत्युक्तमादि यस्याचिद्वरत्वाया दाभ्यत इत्युक्तम् ॥ एव
 तदभिप्रायमनुज्ज्ञेयं तद्वर्णितं लीलाप्रतिपादकमात्रमात्रम् । अथ रथानिवादिवाक्यतुल्य
 त्यकथा प्रमादत् । यथा तत्र न “तत्र रथा न रथयोगा ” सतीति रथादीना निषेधक
 यास्यमुपलभ्यते तथा लीलानिषेधत्रास्याभावेनेद्वन्नादितुल्यत्वं स्वदुर्भगतत्वात्तिद्वै-
 तम्माहीलाया विप्रवृत्तमधर्मरूपाया प्रमातादीलीलानुरोपेनानित्यत्वमथा पूर्वापरा
 यथानुरोधावित्यत्रमिति सदेहे अंशान्तरणभारतादिमाषयादिमिश्रानित्यत्वमेवेति भावीति
 पूर्वापरविरोध इति जिज्ञासो पूर्वपक्ष ॥ आसुराणां पूर्वपक्षे तु मातमेव शरणम् । उच्यते
 रस्य म्यामोहनिवृत्त्यर्थं तन्मासोहस्य भगवत्प्रेमप्रयुक्तस्य दुरच्छेद्यतयोत्तरनातस्याप्य-
 निवृत्तिरत्रात् ॥ अत एवेधरमायामोहितत्वात्तेन श्रीकृष्णस्य बुद्धितुल्यत्व प्रतिपादितम् ।
 युक्तमेवेदहर्षतत्त प्रतिपादनम् । अत्रानति मा मूढा मानुषीं वनुमाश्रितम् ॥ पर
 भावमज्ञानतो मम भूतमद्देशरमित्यादिभगवद्वचसादेष्टादज्ञानात्मसुरस्य युज्यते-ये यथा
 मा प्रपद्यते तामथैव भगवन्मममिति भगवदुक्तेर्यदि सधेनमोहकत्व स्यात्तदेव दोषापर
 स्यात्तत्सात्तकमेवदशपलद्वान्नाह वैधर्म्यम् । अत एव भगवदज्ञाना तद्रूपे नित्यत्व-
 निश्चय । लीलायामपि या या यवदर्थोक्तं तत्र तत्तद्वचनिश्चय आसुराणां चास्मादि-
 परित ॥ न च विनिगमनाविरह इति वाच्यम् ॥ भगवद्भक्त्यस्यैव विनिगमकत्वादत एव—
 महात्मानस्तु मा पाथे देवीं प्रकृतिमाश्रिता ॥ भक्त्यवन्ममनसो ज्ञात्वा भूतादिमग्नयम् ॥
 एव च ये मामिति पदवाच्य उच्यतेयितृतात्रन्देदकत्वोपलक्षितरूपारच्छिद्ये भगवद्भवे-
 ऽप्ययत्नभूताविरता दाम्या प्रतिपालितानाद्यनतत्र जानन्ति तस्मिन्नेव दामोदरलीला
 प्रमात्रे दक्षिण यद्वच्छिद्रताया प्रतीकत्वं च ज्ञात्वा ये भजते भगवत्स्वरूप याया
 ध्वनं जानन्ति देवीं प्रकृतिं च श्रिता इति भगवता प्रतिपादितम् । ये च तत्स्वरूप मायिक
 तत्प्रतिपादकाना वाक्याना स्वमप्रतिपादकत्वतुल्यत्व भगवत् च मानुष जानति ते
 भगवदुक्तामासुरीं वनुमाश्रिता । अत एव मोघाशा मोघज्ञानावेति । एव च भगवन्माया-
 मोहितस्य तत्र चाप्यष्टीकृष्णस्य बुद्ध्यन्मोहकत्वमित्यादिक प्रलाप उपदेश । विरयेवविध-
 स्यानुशोच्यस्वमेव ॥ विचैद्वन्नालिकस्यापि गृहपृष्ठाकाशादिगमनादिकर्म कुर्वत प्रति
 पदमिदं कर्मासत्यमिदं च सत्यमित्यवदतोपि तत्तत्कर्म दृष्ट्वा विशेषज्ञा जाननीदमग्न्या-
 मोहायमिदं नेति इतरे तु सर्वमेव सत्यमसत्य वा जानतो मुहाति । एव च जननमरणादि
 लीला मायिका एवेति । अत एवोक्तं श्रीशुकै-रात्रन् परस्य तनुभृज्जननाप्यवेहा माया
 विश्वजनमवैहि यथा मत्स्य ॥ सद्भात्ममेवमनुविश्य विद्वस्य चाने मग्नस्य चात्ममहिमो
 परा स आस्ते ॥ अथार्थ-हे राजन् परत्याक्षराटुचमस्य “महत्प्रिदाप्रोति पर” मित्यत्र
 तथैव दर्शनात् । तनुभृत्वा यादार्दना जननाप्यवेहा उरपत्तिनातचैष्टमायाविद्वयन माया
 नुकरणमवेहि । पर. नित्य लीलास्यचिना समागमगमने स्वमायया उत्पत्तिनाशयेन

प्रत्ययापत्तिः । तत्र दृष्टान्तो यथा नटस्त्वेति नटो यथान्वदन्यत्र प्रत्याययति । उत्तरार्धे नाधुना पूर्वोक्तपरत्वं दर्शयति । इदं जगदात्मना स्वस्वरूपेणैव सृष्ट्वा तदनु प्रविश्य पितृत्वं प्रलये संहृत्य स्वमहिम्ना यथा निष्ठति तथैवाधुनाप्याम्न इत्यर्थः ॥ अत एव दारुकं प्रत्यपि भगवतोक्तं—एवं तु मद्वर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः । मन्मायावचनामेतां विज्ञायोपशमं व्रजेति ॥ एतां सखिहितामित्यर्थः । यनु (अनन्यमनस्त्वेन भजनं स्वगत-भेदमंगीकृत्यतस्तेन सभजति स्वगतभेदसत्येऽभेदोक्तेः चोक्त्युक्तिमाश्रित्या) दित्याद्युच्ये तदप्यज्ञानात् । अनन्यमनस्त्वं हि विषयप्रिमुग्रमनस्त्वम् । आनन्दमात्रभगवदेकमनस्त्वं वा भगवत्स्वरूपस्य विकारित्वादीनामनंगीकृतत्वाच्च विकारस्येत्याद्यपि निरस्तम् । यदपि यत्प्रित्यादिना टीकादृष्टं मोहनमपि स्वरूपसाध्यमित्याद्यनूद्य तन्न युक्तमित्युक्त्वा स्वरूपपदेन धीकृष्णात्मनो ग्रहणे तद्देहस्य ग्रहण इत्यादितन्मायामोहितेनोक्तं तदपि मुच्यम्—आनन्दमात्रकरपादमुगोदरादीत्यादिनोक्तस्य धीकृष्णम्यानन्दमात्रस्वरूपस्य देहा-घनात्मकरत्वात्तत्र देह उच्यते आत्मा वेति शंकाया अनुत्थानात् । तत्र तादृशानन्दस्वरूप-स्यैवास्मच्छब्दवाच्यत्वं देहादिभागं त्वासुराणामेव । अत एवोक्तं—अवजानन्ति मां मूढा मानुषी तनुमाश्रितम् ॥ यदप्युक्तं (अस्मच्छब्दस्य शरीरवाचित्वे मानाभासो मम शरीरमिति प्रत्ययाच्चेति) तदप्यसत् । ममात्मा अहं गौरोऽहं दुःखीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन देहादीनामप्यस्मच्छब्दवाच्यत्वस्य स्वीकर्णीयत्वादप्यथात्मनि स्वसंबन्धगौरत्वादीनाम-संभवेन तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिः ॥ नच तत्र भ्रमत्वमेवांगीक्रियत इति वाच्यम् । एवं सति मम शरीरमिति प्रतीतेरपि प्रमातृत्वं दुरूपपादमेव । नह्यस्मच्छब्देनात्मनो ग्रहणेपि देहेन सह तस्य संबन्धः संभवति सदसतोः संबन्धानिरूपणात् ॥ किंचात्मनः संबन्ध-स्वीकारे तस्यासंगत्वहानिः ॥ न चाध्यात्मिकसंबन्ध इति वाच्यम् ॥ तादृशसंबन्धस्वीकारे भ्रमत्वमेव गले पादुकान्यायेन सिद्धोत् ॥ एवं च प्रतीतेस्तुल्यत्वाच्छरीरादीनामप्य-स्मच्छब्दवाच्यत्वमव्याहतम् ॥ किंच यदि अस्मच्छब्देन शुद्धात्मनो ग्रहणमभिमतं तदा विचारण्योक्तिविरोधः । तथा चोक्तं तृप्तिदीपे—एको मुख्यो द्वावमुख्यावित्यर्थस्त्रिविधो ह्यमः ॥ अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्धनुः ॥ एकीभूय भवन्मुख्यस्तत्र मूर्धः प्रयुज्यते ॥ एवं च मुख्यार्थस्यैव वाच्यत्वात् तत्त्यागेऽमुख्यार्थस्य वाच्यत्वकल्पने तद्-चनविरोधो दुर्वार एवेति ॥ यनु (व्यासशुकादीनामपि त्वयाऽसुरत्वं वाच्यं यतस्तैरपि तथा ज्ञातं अज्ञातस्योक्तेरसम्भवा) दित्युच्ये तदप्यज्ञानात् । नहि व्यासशुकादीनां भग-वल्लीलायां भगवतो वा अनित्यत्वज्ञानमित्यत्र प्रमाणमस्ति । वर्णनं तु यथा भगवताऽसुर-व्यामोहार्थमाचरितं तथैव तैरपि तद्विच्छानुसारिभिः कृतमिति न कोपि दोषः ॥ अत एव भागवतश्लोकेषु भक्तानां श्रीकृष्णतत्संबन्धिलीलादीनां नित्यत्वप्रतिपादकत्वप्रतीति-स्त्वादिशानामन्यार्थप्रतिपादकत्वप्रतीतिः । एवं च तैरपीश्वरानुरोधिभिरासुरव्यामोहार्थमेव तथा वर्णितम् ॥ एतेन किंचेत्यादिकं निरस्तम् ॥ यथा तद्दर्शनस्य नित्यलीलाप्रतिपाद-कत्वं तथा दर्शितमाचार्यैः सुबोधिण्यां ग्रंथगौरवभयाच्चात्रोच्यते ॥ किंच ब्रह्मांडपुराणे-प्युक्तं—अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरस्त ॥ निर्दोषत्वं तारतम्यं मुक्तानामपि

भानानुपपत्तेश्च भानाङ्गीकारे च “नाभाव उपलब्धे” रित्यादिन्याससूत्रविरोधादी)ति तन्मदम् । असत्यालीलाया भानानङ्गीकारात् । नहि विज्ञानादिवदस्माभिरसत्त्वं तस्या स्वीक्रियतेऽनिर्यचनीयत्वं वा येन तत्सूत्रविरोधोऽस्मन्मते स्यात् । किंतु त्वन्मत एव त्वया त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपासत्तस्य सर्वत्र स्वीकारात् । अस्माभि शुक्तौ रजतप्रतीतिस्थलेपि नासत्त्व्यातिरनिर्यचनीयस्यातिर्वा स्वीक्रियते किंत्वन्यस्यातिरेवेति तत्स्वरूपं तु प्रकाशादिषु विस्तरतो निरूपितं प्रथमगौरवमयाग्रेह निरूप्यते ॥ सूत्रं तु विज्ञानादिमतखड्गनाय तत्सदृशानामन्येषा च खड्गनाय प्रवृत्तं तेन विज्ञानातिरिक्तं प्रपञ्चो नाम्नीत्यङ्गीकृतम् । अन्यैरपि प्रपञ्चस्यासत्त्वमङ्गीकृतं तथा च न प्रपञ्चस्याभाव इति वक्तुं शक्यते । कस्मादुपलब्धे । उपलभ्यते हि प्रपञ्चः । अयमभिप्रायः विज्ञानवाग्ना विज्ञानं साकारमङ्गीक्रियते तत्र तत्संस्कारं यत्किंचिदाकारं वा प्रथमे प्राह्यप्राहकं सत्त्वित्वत्सर्गानेन प्रकाशयेत् द्वितीये त्येकमेवाकारं सर्वदा प्रकाशयेत्तेतरं तस्मात्तत्तदा कारप्रतीते कादागित्त्वत्तोपपत्तये बाह्याथस्यापि सत्त्वमुपेयम् । तथा च कथं बाह्यार्था सत्तम् ॥ न च सहोपलभनियमादनतिरिक्तत्वं बाह्याथस्येति वाच्यम् ॥ सहस्य हि द्वयोर्भिन्नयोः पदार्थयोरकदेशवर्तित्वमेककालवृत्तित्वं वा वाच्यम् । तत्र द्वित्यं ज्ञानार्थं योर्भेदं विना न सभवनाति भेदः एव घटकुटीप्रभातन्यायेन सिद्ध्यदिति ॥ तस्मादसत्त्वं वादिनस्तत्र मतं एव तादृशसूत्रविरोधः । यदपि (व्यामोहायेति तु न सगतं तादृशभक्त्या व्यामोहनीयत्वा) दिति तदपि पूर्वोक्तानुरूपदमदृष्टैव । तत्रानुरव्यामोहाय प्रदर्श्य भानानामेवार्थानां यदिदमित्यादिना कथनादित्युक्तम् । एव च यथा कश्चिन्नरो मायिकं मात्रादिकमितरजनव्यामाहाय कृतं स्वमित्रं प्रतीदं मायिकमिति जानीहीति वदति तस्य वाक्यं श्रुत्वा च तन्मित्रस्य न व्यामोहः । किंतु तत्त्वज्ञानमेवैवमुद्धवस्यापि भगवद्वाक्येन न व्यामोहः । किंतु तदपगम एवेति तत्रापि तादृशलीलाया भक्तस्य वैराग्यं जायते इति मायिकस्य पुराणव्यति वाक्यमपि न विरुद्ध्यते ॥ वस्तुतस्तु तादृशवाक्यं ससारस्य मायिकत्वं प्रतिपादकपुराणवाक्यपरम् । एतन् मायिकत्वं पुराणेतिवत्यादिकं निरस्तम् ॥ तद्वा क्यस्येतद्विषयत्वाभावात् ॥ इसङ्गीतवाक्यमपि गुणसृष्टिविषयम् । न सदवेत्यादिवाक्योक्तं सृष्टिविषयम् । त्रिधा गुणकृतो विसर्ग इति । तत्र वाक्यस्वारस्यानुरोधात् ॥ नच सृष्टिद्वयकल्पने मानाभाव इति वाच्यम् ॥ तादृशवाक्यस्यैव प्रमाणत्वात् ॥ किंच त्वन्मतपि— ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं द्वैतं द्विधोच्यते इत्यादिना निरूपिते सृष्टिद्वये किं मानमिति वक्तव्यम् । नहि चेदे द्विधा सृष्टिर्निरूपिता येन तत्र प्रमाणं स्यात् । नच जीवसृष्टिरीश्वरसृष्टितो न भिन्नं वाच्यम् ॥ अबाधकं साधकं च द्वैतमीश्वरनिमित्तम् ॥ अपने तुमशक्यं चेत्यास्ता तद्विष्यते कुत ॥ जीवद्वैतं तु शास्त्रीयमशास्त्रीयमिति द्विधा ॥ इत्यादिनोक्तनिर्यायत्वानिर्यायत्वरूपविरुद्धधर्मयोरैकत्रासभवेनाभेदस्य वक्तुमशक्यत्वादप्यथा तन्निवृत्तौ तस्यापि निवृत्त्यापत्तिरिष्टापत्तौ चापनेतुमशक्यमिति प्रतिज्ञाविरोध इति दिक् ॥ किंच सवस्य जगतो मिथ्यात्वं यदि तादृशवाक्योक्तमनोविलासत्वरूपत्वादिहेतुभिः प्रतपायते तदा—याददं मनसा वाचा गृह्यतेऽन्यैरपाद्रिय ॥ अहमेव न

भक्तोऽन्यदिति पुण्यध्वमंजसेति ह्यवचनविरोधः । नहि मायिकस्य भगवद्वत्तन्मयत्वं संभवति
 तस्यासत्त्वात् । सदसतोश्च परस्परं विरुद्धयोरेकत्वासंभवात् । नहि शुक्तिरजतयोरभेदः
 संभवति । अन्यथा नेदं रजतमिति यावत्स्याप्रामाण्यापत्तिः । तथा च तदभेदस्वीकारे
 जगतः सत्यत्वं । स्वस्वरूपस्य मिथ्यात्वं वा स्यादिति भगवत्स्वरूपाभिन्नजगतः सत्यत्वं
 मायिकस्य मिथ्यात्वं स्वीकार्यमिति विषयभेदस्यावश्यकत्वात्तानुपपत्तिः ॥ एतेन
 मिथ्यात्वेऽपि स्वामिन्नत्वस्योपपत्तिरप्युक्तैवेति प्रलपितमपास्तम् ॥ तदुक्तेः पूर्वविन्तरेण
 संबधितत्वाच्च ॥ ननु—न तदाज्ञे पृथिव्यां धै द्विवि देवेषु वा पुनः ॥ सत्यं
 प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्याभिभिर्गुणैरिति भगवदुक्तेर्न त्रिगुणसृष्ट्येतिरिक्ता सृष्टि-
 स्तीति चेन्न ॥ तत्र सृष्टियाचक्रपदाभावात् ॥ किंच तद्वाक्यं त्वदभिमतविशुद्धसत्य-
 प्रतिषेधकं मिथितसत्त्वाद्यतिरिक्तं सत्यं नास्तीति बोधयति । तथा च—सत्त्वशुद्ध-
 विशुद्धिद्व्यां मायाविद्ये च ते मते । इति प्रवादो निर्मूल एवेति ध्येयम् ॥ न च सत्त्वपदं
 जीवराचक्रमेवैत्यत्र प्रमाणमस्ति । एवमन्यत्रापि द्विविधा सृष्टिः—पटो यथा तंतुवि-
 त्तानसंस्थ इत्यादिना भगवदवस्थाविशेषरूपां सृष्टिमुपत्वा मामयं वेद स वेद येदमित्या-
 दिना गुणसृष्टिः प्रतिपादिता ॥ एतेन किंचेत्यादिकमपानम् ॥ यनु निरीश्वरसृष्ट्यंगीकारो-
 नुचित इत्युक्तं तदप्यज्ञानम् । गुणसृष्ट्यावपीश्वरेच्छया हेतुत्वेन तत्रेश्वरस्य न हेतुत्वमिति
 यत्कुमशयत्वात् । गुणसृष्टेरप्यनुवाद एव स्वप्नादिवत् । अनुवादस्तु प्रपंचार्थः । एतेन
 नहि दूषणायेत्यादिदूषणमनयकाशम् ॥ इति सत्त्वचत्वारिंशत्संखंडनाभासस्याभासत्व-
 प्रदर्शनम् ॥ अथ तत्रास्वकुलमिति पदच्छेद इत्यादेरष्टचत्वारिंशत्संखंडनाभासस्या-
 भासत्वं प्रदर्शयते ॥ तत्र संज्ञे स कुलं विशुरित्यादि श्लोकेषु मायिकलीलानित्यलीला-
 मिथिता । तत्रापि नक्तानामिदं मायिकलीलाप्रतिपादकं वाक्यमिदं च नित्यलीलाप्रतिपा-
 दकवाक्यमिति विवेकेन प्रतीतिरास्ताम् ॥ पामराणां तु नित्यस्वरूपेण प्रतीतिरेवं
 स्थितेऽनित्यत्वप्रतिपादकवाक्यानुरोधेनास्वकुलमिति पदच्छेदः मायिककुलस्य स्वकीय-
 स्वाभावान् । अत एव तस्य भूभाररूपत्वेन वर्णनं संगच्छते ॥ न चाम्बकुलमिति
 पदच्छेदे गौरवमिति वाच्यम् ॥ गौरवं तत्तच्छास्त्रज्ञानप्रयुक्तं वा स्वरूपप्रयुक्तं वा नाद्यः
 विरुद्धार्थ इष्टापत्तिं कृत्वा गौरवमिमा पदच्छेदास्वीकारे बहुविध्यापत्तिः “सुषोऽसु लक्ष्म-
 पूर्वसंवर्णाच्छेयादाद्यायागाल” इत्यादिसूत्रेणपि आभात इत्यादिपदच्छेदो गौरवमिया
 न स्यात् । अत एव द्वितीयोऽपि निरस्तः ॥ किंच पूर्वरूपपररूपादिविधायकताज्ञानं
 विपरीतार्थप्रत्यायकत्वं च स्यात् । संवर्तुमैच्छत् कुलमित्यत्र कुलपदस्य कुलत्वेन
 रूपेण स्वकुलान्स्वकुलमोषोऽधिक्यत्वात् । पूर्वमकुलमिति पदच्छेदेऽपि नैकवानपरहानिमित्वा
 चात प्रयेत्यादिनोक्तोपपत्तिभासंगतिः । स्वकुलभिन्नत्वं तु मायिकत्वेन मायिकपदार्थः सह
 संबंधाभावात् । नैवावत तस्य कुलस्यान्यदीयत्वं संभवति । अत एव संज्ञेह्यकुलमिति
 नोक्तम् । मायिकामायिकयोः साम्याच्चतप्रतिपादकपदस्यापि साम्यता ॥ यथा तदानीं
 सहृदयानां विवेकेन प्रतीतिरेवं तत्पदार्थयणे सत्ताम्यकुलमिति प्रतीतिरामुराणां स्वकुल-
 मिति प्रतीतिरत एव गृह्यत्वं तस्य फलं स्वामुरत्यामोहनमेव । एतेन फलाभावादिति

प्रत्युक्तम् । एव च ईश्वरस्य यत् कर्तव्यस्थितकृत्यशेष इत्यादिना प्रतिपादितं तदेव सपाद-
यितु निगृहता कृतेति ॥ यत्तु सर्वादृश्य पदमगादिति तु सत्य ब्रह्मणो यस्यामतमित्या
दिश्रुत्या पल्लव्याप्यत्वाभावेऽतद्वमने तथोक्तैर्युक्तत्वादिनि तदपि न सम्यग् । ब्रह्मण
सर्वव्यापकत्वेनागादित्यस्यामगत्यापत्ते । किंच दृग्धातो पल्लव्याप्यत्वमर्थावृत्तिव्याप्यत्व
वा नाद्य द्रष्टव्य इत्यानेरमगत्यापत्ते । द्वितीये तु सर्वादृश्यमित्यादिना त्वदुक्तेरसङ्गति
रम्भन्मते तु सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यादिपुत्र प्रोक्तसर्वलोकादृश्यपदमगादित्यर्थः ।
लौकिक्या भूमेर्मायिकलीलाधिष्ठानत्र उपयोगो न तु नित्यलीलाधिष्ठानत्व इत्युक्तं
प्राग् ॥ एतेन (परमेश्वरतल्लीलालौकिकाधिष्ठितत्वप्रसगा) दित्यपास्त मायिकाधिष्ठान
त्वदोषाभावान् नित्यलीला तु वृद्धावनाद्यलौकिकभूम्याश्रयवति ॥ यत्तु (लीलोपयुक्ता
नामपि प्राप्तशापाना मायिकत्वे लीलाया अपि मायिकत्वमापद्येत । एव बलदेवादीनामपि
तथात्व स्या) दित्यादिप्रलपितं तत्रोच्यते । नित्यलीलामाविर्भावयता भगवताऽऽसुरव्या-
मोहाद्यं वचिन्मायिकी लीलापि प्रदर्श्यते । तदज्ञानं च नित्यलीलाया अज्ञानेन भवति ।
तच्च न भक्ताना तेषा सदा तज्ज्ञानप्रत्यात् । कदाचिदज्ञानेपि न तेषा मोहः यथा नट
चर्यामिज्ञाना तन्माया पश्यतामपि न मोहः इतरेषा तु भवत्येव । एवमेव प्रकृतेपि यथा
नट स्वपुत्र मारयित्वा स्वयं म्वकीय शिरच्छित्त्वा मृतो भवति लोकाश्च तथैव जानति
नैताप्रता तस्य पुत्रो मृतः स्वयं वा किंतु मायिकावेव तौ मृतौ । एव यादवकुलनाशोत्तर
स्वस्यापि तथा दर्शनेपि न स्वस्य यादवकुलस्य वा नाशः । यथा तादृशनटचर्याया मायिक
त्वमेव शापादिलीलाया मायिकत्वेपि न नित्यलीलाया मायिकत्वम् । माया च भगवत
सामर्थ्यविशेषः ॥ अत एवोक्तं “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत” इति । मायिकत्व तु
पुनर्भक्ताना तथैव दर्शनसंभवात्तिश्रीयते ॥ मायिकत्वादित्वात्पर्यवच्छास्त्रादिरेव मायिक
त्वप्रयोजकमिति तु बालभाषितं नटदर्शितस्वहननादेर्मायिकत्वानुपपत्तेस्तत्र मायिकत्व
तात्पर्यवच्छास्त्रादेरभावात् शुक्तिरजतादेरपि मायिकत्व न स्यात्तद्वोधकशास्त्राभावात् ।
यत्तु (तत्र प्रभपरतयोपन्यस्तवाक्यस्य तु ब्रह्मण्यत्वादिविशिष्टत्वेन शापायोग्याना कथं
शाप इत्येव तात्पर्यं न तु कुलातरसत्त्वे राज्ञस्तज्ज्ञान ईदृशप्रभानुपपत्ते) रिति तन्मदम् ।
न तु वयं राज्ञस्तादृशतात्पर्यं ज्ञानं वेति ब्रूमो येन त्वदुक्तानुपपत्तिः स्यात् । किंतु राजकृत
प्रभञ्ज्याजेन व्यासैर्यादवकुल शापायोग्य शापयोग्यान्निष्ठमिति ध्वनितम् ॥ अत एवाम्रे
कालारमना निसृष्टा मुनय इति प्रतिपादितं त ॥ एवं च राज्ञस्तदज्ञानेपीत्यादि निरस्तम् ॥
किंचेत्यादिना यदुक्तं (कुलसंहारेच्छया तत्संहारे तेनैवासुरमोहसिद्ध्या निर्मूलं कुलान्तर
कल्पन) मिति तदपि तदा युज्येत । यदि आसुरमोहवद्भक्तानामपि मोहः कृत्यशेष
प्रतिपाद्यः स्यात् । नहि नटेन लोकाना विस्मयरसोत्पादनार्थं स्वपुत्रो हन्यते तद्वदनेपि
विस्मयरसोत्पत्तेरव्याहतत्वात्तत्रापि पुत्रांतरकल्पनं तद्वन्नस्य वा मायिकत्वकल्पनं
निरर्थकमेव स्यात् । तस्मादासुरमोहभक्ता मोहोभयकार्यसिद्धयर्थं कुलांतरकल्पनमावश्य
कम् ॥ स्थितकृत्यशेष इत्यस्य स्थितः स्वकुलसंहारलक्षणस्य कृत्यस्य शेष इत्यर्थस्तु न सत्
स्वकुलसंहारस्य लोकविरुद्धत्वात् । नहि लोकानुसारिणा त्वया लोकविरुद्धार्थं कल्पनीय

इति ॥ यदपि टीकाठुक्तं इत्याह प्राजापत्या इत्यादिनोक्तमनूय सन्न युक्तमित्युक्त्वा
 दृष्टांत एकस्मिन्निद्रिये घृत्तिभेदस्यैवांगीकारेणेंद्रियद्वयानंगीकारादित्युक्तवान् । तत्रेंद्रियद्व-
 यानंगीकारेण नाम्नाकमाग्रहः घृत्तिद्वयस्यैव दृष्टांतत्वसंभवात् ॥ किंच जिह्वायां यथा
 वा रसनं वागिन्द्रियं च तथैव कल्पनीयम् । अयं दृष्टांत एकस्मिन् द्वयसत्त्वे । यस्तुतस्तु
 नवपुत्रे यथा मायिकः पुत्रस्तथैव तत्कुले मायिकं कुलम् । यथा तद्वननेन न पुत्रहन्तं
 किंतु सामाजिकमोहमात्रमेवं मायिकयादवकुलस्यस्वरूपनाशेपि न वान्तवकुलनाश एतदेव
 वैदग्ध्यं द्योतयितुं यथा नट इत्युक्तं प्राक् ॥ एतेन (तत्र कुलशब्देन यद्यस्थूलस्य
 कस्यचिद्ग्रहणं तर्हि शस्त्रपाताद्यसंभवो यदि स्थूलस्य कस्यचिद्ग्रहणं तदेकग्रोभयस्थिति-
 र्युक्ते) ति प्रत्युक्तं शस्त्रपातादीनामपि मायिकत्वात् । भूतावेशान्यायोपि सत्ये मायिकस्य
 स्थितिमात्र एवोपन्यस्तो न स्थूले । स्थूलस्य स्थितौ एतदेव-भूभारराजपृथगं यदुभि-
 निरस्येत्याद्युक्त्वा-यथादवं कुलमहो भविष्यमास्त इत्यादिना म्यासेन दर्शितं मायिका-
 नामेव भूभारत्वं नतु लीलास्थानामिति ॥ अत एव-इंगितज्ञा पुरप्रौढा एकारामाश्र
 साहयताः ॥ साहयतामृपभं सर्वं भूतावासममंसत ॥ इत्यादिना तेषां स्वरूपमुक्तम् ॥
 यदपि यथेत्यादिना ते किं सर्वे उत केचिदित्युत्तरादौतथानिकोक्त्याद्युक्त्वा तदपि
 न युक्तमित्यनेन स्पष्टीकृतं दर्शयित्वा शूद्रा मंदभाग्या ये मनुष्यत्वेपि वेदानधिकारिण
 इति वदेतुहेतुमद्भावयोधनादित्युक्ते तदपि न साधीयः । तत्र हेतुहेतुमद्भावस्य
 त्वदभिमतस्याशङ्क्यनिरूपणत्वेन दृष्टांतासिद्ध्या दृष्टांतिकासंभवात् ॥ तथा हि तत्रो-
 द्देशविधेयमहिम्ना हेतुहेतुमद्भावे कल्पनीये शूद्रा । मंदभाग्या इत्यस्यैव हेतुवाचकत्वं
 वेदानधिकारे कल्पनीयम् । तत्र शूद्रत्वमंदभाग्यरूपयोः सृष्टारणिमणिन्यायेन स्वतंत्रतया
 हेतुत्वं विशिष्टस्य वा । नायः शूद्रत्वाभावावति धर्मकारादौ वेदानधिकारस्य सत्त्वेन व्यभि-
 चारापत्तेर्नहि तेषां शूद्रत्वं तेषामंत्यजमध्ये गणितत्वात् । एवं मंदभाग्यत्वस्य भ्रष्टधीवणि-
 जादौ सत्त्वेपि वेदाधिकारसत्यान्नभिचारो घोष्यः ॥ न च वेदानधिकारिणि मंदभाग्यत्वं
 विजातीयमेव । तत्र । वणिजादाविति न व्यभिचार इति वाच्यम् ॥ तादृशैजालस्य वेदा-
 नधिकारप्रयोज्यत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसंगात् ॥ नापि द्वितीयः । विशिष्टस्यांत्यजादायभायेन
 व्यभिचारस्य तदवस्थत्वात् । विनिगमाविरहेण मंदभाग्यत्वविशिष्टशूद्रत्वस्यापि कारणत्व-
 संभवे गौरवाच्च । तस्मात्तादृशवाक्यानां न कारणत्वबोधकत्वम् । किंतु स्वरूपबोधक-
 त्वेनानुवादकत्वमाश्रितैवेति ध्येयम् ॥ अत एवान्यथेत्यादिप्रलापोपि निरस्तत्वापेक्षितः ॥
 अयमेवाप्येष्टीकाकृता भर्तृसूक्तानुयाकमुनेन प्रपंचितो यन्मायालीलानित्यलीला च तत्र
 वर्जितेति ॥ नच तत्र विशेषमाचक्रः शब्दो नास्तीति वाच्यम् ॥ भर्तृदेवादपिदानां “अय-
 मानो विभर्ता” त्यादिवाचकस्य च सत्त्वात् सर्वभर्तृत्वमीश्वर एव । यो लोकत्रयमाविश्य
 त्रिभलैर्यय ईश्वर इति भगवदुक्तेः ॥ किंच स एव सर्वरूपतया कार्यरूपेण अयमाण एव
 विभर्ति । अत एव तत्र हेतुरुक्तः “एको देवो बहुधा सधिविष्ट” इति । अयमप्यन्यासा-
 धारणो हेतुर्निशेषाचक्रः । अधुना भूभारराजपृथनेत्याहुकर्मप्रयुत्तरादौनाह-यदा भारं
 द्रव्ये संभर्तुं निधाय भारं पुनरुत्तमेनीति । अस्मार्थः-भूभारराजपृथगमायिकयादवकुल-

दिरूप भुंक्तुं यदा त द्रव्यते आलस्य करोति तदा भार पूर्वोक्त निधाय षष्ठिशिक्षिष्य पुनरस्तमेति स्वस्थान प्रामोतीत्यर्थः ॥ यथा सूर्यं स्थानांतरमेति तथा ॥ एवमग्रेषु “सद्यो-
जातमुत्तमं जहात्येव उतो जरत न जहात्येव उतो बहूनेभ्यमहर्जहार अतद्रो देव सद्यमेव प्रार्थ”
इति अनेनापि मयेण सद्योजातमायिकं जहानीत्युक्तम् ॥ एकं जरत न जहानीति चोक्तम् ।
एव च स्पष्टतया श्रीकृष्णलीलाप्रतिपादकग्रन्थानि दृष्ट्वापि विशेषमाचक्र शब्दो नाम्नीति
प्रलपन्तुपेक्षणीय एव ॥ श्रीकृष्णपरत्वेपि न नोद्वेप इत्यादिकथनं नाम्निव्यस्य प्रच्छन्न
त्वसपादनाय ॥ यत्तु (तमेव मृत्युममृतं तमाहुरित्यत्र भक्ताभक्तज्ञानभेदेन प्रकार
परत्वकथनं निर्मूलम् । किंतु प्रमाद वै वयमिति सनत्सुजानीयवारायप्रामाण्येन प्रमाद
मोक्षस्वरूपत्वमेव ग्रहणं उक्तं सर्वात्मकत्वा) इति तदप्यविचारितरमणीयम् । ग्रहणं
सर्वात्मकत्वे भूभारं त द्रव्यत इत्यादिनोक्तालस्यप्राप्तिरूपत्राभक्ताभरणरूपत्वेपि क्षत्य
भावात् तदर्थत्यागे वीजाभावात् “सत्येन लभ्यस्तपसा द्वेप आत्मा सम्यग् ज्ञानेन
ग्रह्यचर्येण नित्य” मित्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् । तादृशटीकोक्तार्थस्य समूलत्वेन त त्वनत्वा
मायिकभरणस्येत्यादिकथनं स्वकपोलकल्पितं तस्य हेयम् ॥ इत्यष्टचत्वारिंशत्खण्डखण्डना
भासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अत्र तत्र मोहस्येत्यादेरेकोनपचाशत्खण्डखण्डनाभासस्या
भासत्व प्रदर्श्यते ॥ श्रुत्युक्तेत्यादिलोकचतुष्टयस्यायमभिप्रायः ॥ अनेकग्रन्थेषु मोहनि
वारकेषु सत्त्वपि असुराणां कथं न मोहनिवृत्तिरिति शकाया तेषां तम प्रकृतित्वादि
त्युत्तरं तम प्रकृतीनामपि कदाचित्मगादितस्त्नामसभावनिवृत्तिं सभाव्येतास्त्नामोहस्य
दाढ्यं हेत्वत्तरमुक्तं श्रुत्युक्तेति । तथा चेश्वरेच्छैव तादृशीति बोधित—कपिरपि च कापि
शायनमदमत्तो वृश्चिकेन सदष्ट ॥ अपि च पिशाचत्रस्तं किं ब्रूमौ वैकृतं तस्येति
न्यायश्च सूचितः । एव च तन्मोहो दुरच्छेदः ॥ अत एव तस्य नित्यत्वमुक्तम् । नित्यत्व
मपि चिरकालावस्थायित्वेन उपायासाध्यत्वेन च “अक्षय्यं ह वै चातुर्मासयाजिनः”
इत्यादिवत् ॥ अत एव सत्त्वपि तेषामन्यथाभावात् ॥ न च ग्रन्थैवैयर्थं भक्तानामपि तत्संगा
दन्यथाभावो न स्यादित्यर्थतत्सार्थक्यात् । एतेन (मोहस्य मायाजन्यत्वेन नित्यतोक्ति
र्विरुद्धे) त्यादिदूषणं निरस्तम् । गालिप्रदानं तु शिष्टगार्हितमित्यमदृष्टमेवातस्तदीय
प्रलाप उपेक्षितः ॥ यत्तु (मा भवत्विति प्रयोगो माङ्गि लुङीति सूत्रेण आहमाप्नोश्चेति
सूत्रभाष्येण च विरुद्धं इति शब्देन्दुशेखराश्लिषिन्निव) इति प्रलपितं तनुच्छम् । तादृश
प्रयोगस्य शब्देन्दुशेखरादेव साधुत्वनिश्चयात् । नहि तत्र मादुपपदम् । किंतु निषेधार्थको
माशब्दः । अत एव मास्तिवत्यादौ निषेधार्थो माशब्दो न माङ्गिति न दोष इति शब्द
दुशेखरे निरूपितम् ॥ अत एव आङ्गाडोश्चेति सूत्रभाष्ये माङ्गो विशिष्टग्रहणं किमर्थं
प्रतिषेधार्थकत्वादिना विशिष्टस्यैव विचारः कृतः । तथा च भाष्यशेखराद्यज्ञानमूलक एवाय
प्रलापः ॥ भगवद्भक्तिप्रतिपादकेषु वाक्येष्वन्यथाभावात् तु निजदोषप्रबल्यादेव । तस्य
तत्रेश्वरेच्छाया एव हेतुत्वम् । अत एवाशनमुत्पत्त्यै स्वभावस्याशक्यपरिहारत्वात् । उक्तं
च—यदि स्याच्छीतलो वद्विश्रद्धमा दहनात्मकः ॥ स्वभावस्तर्हि मर्त्यानां शक्यते कर्तुं
मन्यथा ॥ इति । निजदोषावृत्तमनसामतिसुदरमेव भाति विपरीतम् ॥ पश्यति पित्तोपहत

शनिशुभ्रे शंखमपि पीतमिति चेति ॥ तस्माद्युक्तमेवेदं शस्यं कुलीनस्येदं वचनम् ॥
 पुनरपि नेदं विख्यापेन लीलाया अनित्यत्वम् । किंतु नित्यत्वमेव । एवं प्रपंचस्यापि सत्य-
 तामेव कारणात्मना लीलायास्तु स्वरूपेणैवेति विशेषः ॥ न च प्रपंचस्य मिथ्यात्वं वक्तुं
 शक्यं पूर्वोक्तवृत्तप्राप्तात् । त्वदुक्तं तु पूर्वनाम एव संदिग्धम् । किं पुनः पिष्टपेपणेन । ननु
 प्रपंचस्य कारणात्मना सत्यत्वं न वक्तुं शक्यम् । कारणस्य भावरूपत्वात्कार्यस्य च भावा-
 भावरूपत्वादिति चेन्मैरम् ॥ कारणस्यापि भावाभायोभयात्मकत्वाद्ब्रह्मणोपि भावनायोग्य-
 ररूपाभावरूपत्वात् ॥ अत एवोक्तं—नैष भावयितुं शक्यः केनचित्पुरयोक्तनः ॥ अतो
 भावं वदंत्येन नादृष्टत्वाच्चान्न उच्यते ॥ इति ॥ एवं चाभावस्याधिकरणात्मकत्वादभाव-
 रूपत्वमपि ब्रह्मणो निरावाधमेव ॥ एतेन महोपनिषद्वाक्यानीत्यारभ्य प्रतिष्ठाभावरूपत्वा-
 भावादित्यादिकं निरस्तम् ॥ किंच प्रतिष्ठाभावरूपत्वाभावादिति वदता प्रतिष्ठाभावरूपं
 किमभिमतं ब्रह्मणो नास्तीत्युक्तं भावभिरुक्तमिति चेद्भावरूपत्वस्य द्रव्यादिपदकान्योन्या-
 भाववद्विषयस्वरूपस्याभाववदित्येन भिन्नत्वस्य च भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वेनात्मा-
 ध्यान्योन्याध्याय्यादिप्रसंगात् । न चान्तीति प्रतीतिविषयत्वं भावरूपं भिरुक्तव्यपदेश्येदं
 चाखंडोपाधिरिति वाच्यम् ॥ अभावेऽन्तीति प्रतीतिविषयत्वेनाभावरूपस्यापि भावत्वप्रसगात् ॥
 न च समवायसामानाधिकरण्यान्यतरसंबंधेन सत्तावस्थं भावरूपमिति भातिप्रसग इति
 वाच्यम् ॥ अभावरूपस्यापि स्वरूपवदित्येनात्माधिकरण्यसंबंधेन सत्तावत्वाद्भावरूपत्वात् ॥
 न च समवायसंबंधेन तदधिकरणे समवायसंबंधेन वृत्तिस्वरूपमेव सामानाधिकरण्यं विर-
 दितमभावरूपं च सामानाधिकरण्यवत्तत्समवायेनावृत्तित्वात्तानुपपत्तिरिति वाच्यम् ॥
 समवाये व्याप्यापत्तेस्तस्य समवायेनावृत्तित्वात्तदंगीकर्तुमिच्छत्येकस्यैव स्वीकारात् । सम-
 वायानंगीकर्तृणा नवतारं मते च तादृशलक्षणस्यैवासम्भवात् ॥ अन्यथा “समवायानम्यु-
 पगमाद्य साम्यादुक्तवस्थित” इति सूत्रविरोधापत्तेः ॥ नच भावरूपसत्त्वं चोपाधिसत्त्ववच्छि-
 द्रमेव एवाभावरूपमिति वाच्यम् ॥ अभावरूपसत्त्वं चोपाधिसत्त्ववच्छिद्रमेव एव भावरूप-
 मित्येव कुतो न स्याद्विनिगमकस्य दुर्लभत्वात् । अखंडोपाधेरनिरूपणाच्च ॥ एतेन भाव-
 रमभावरूपसमुच्चयेनाखंडोपाधिरित्यपि निरस्तम् ॥ किंचाखंडं सच्चिदानंदमयाज्ञानस-
 गोचरमित्यादौ ब्रह्मणोऽप्यखंडात् स्वीकृत्यता तात्पर्यादिद्वारायानामखंडाद्येत्वानुरोधेन
 चारोपाधिरूपभावरूपसंबंधीकृतमेवेति प्रतिष्ठाभावरूपत्वाभावादित्यसंगतम् ॥ किंचा-
 भावरूपस्याधिकरणात्मकत्वं स्वीकृत्यता प्रमिद्धाभावस्यापि ब्रह्मविषयस्य ब्रह्मात्मकत्वं स्वीकृत-
 मेवेति कृतं दाग्जालेन ॥ यदपि जगतो ब्रह्मात्मकत्वं इत्युपक्रम्य प्रत्युक्तमित्युक्तत्वा
 (शुक्तिरजतवद्विज्ञानाभेदेन ब्रह्मरूपत्वेपि मिथ्यात्वात्तत्वायेनाविर्भावादिविषयस्य धम-
 स्याकिचिरकरत्वा) दित्युक्तं तत्र किंचित् । सत्यमिथ्यारूपमोरधिष्ठानकल्पितयोरभेदत्वा
 सम्भवेन दृष्टतासमयेन दाष्टान्तिकासिद्धेरन्यथा सत्यस्यापि मिथ्यात्वस्य मिथ्याभूतस्य
 सत्यरस्य च प्रसगात् । तस्मात्तयोरभेदो न सम्भतीति जगतो ब्रह्मात्मकत्वं घटादीनां
 मृदात्मकत्वं देवासेषाम् ॥ तथा च पद्मभावरूपकारप्रतीतीनामाधिर्भावनिराभावरूपविषय-
 कत्वमेव टीकोक्तरीत्या सिद्धतीत्युच्येत ॥ यत्तु यथेष्टापुक्ता जायंत इति प्रतीतीनां

प्रादुर्भाविषयकत्वात् धातुर्भावनवगमादित्यादिना दूषितं तत्तुच्छम् । जर्नी प्रादुर्भावि इत्यादिना प्रतिपादितं धातुर्थं परित्यज्यादूर्वायंकरत्वे मानाभावात् । कर्मांगेषु जायत इत्यादि-प्रतीतेरिष्टापत्तिपराहृतत्वात् ॥ “ययोर्येनाभि गृजते गृह्णते चे”त्यादिदृष्टातेन सत्कार्यं वादस्य दृढीकृतत्वेन सत्कार्यवाद्युक्तयो निरन्ता इत्यमगतमेव ॥ भमत उत्पत्तिश्च “कथमसत सजायत” इत्यादिना दूषितैव ॥ यद्य तेना(मत्समतोत्पत्तिवाचक एव प्रादुर्भाविशब्द) इति प्रलपितं तत्र स प्रष्टव्यम् । का त्वत्समतोत्पत्तिः । आद्यक्षणमयध इति चेत्तर्हि क्षण आद्यत्वं स्वाधिकरणसमयध्वमानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणत्व रूपमुच्यते चेत्तादृशविशिष्टसमयमयधस्य स्वस्मिन्स्वीकार आत्माश्रय स्वाधिकरणमयध्वसनाधिकरणसमयमयधस्यैव लक्षणत्वमनये स्वाधिकरणत्वाश्रयैव च ध्वसस्योत्पत्तिमदभावरूपतयोत्पत्तिघटितत्वेनान्योन्याश्रयादि ॥ प्राग्भावनप्रतियोग्यभावरूपत्वे प्राग्भावनगीकारे लक्षणासिद्धिश्चेति ॥ किंच जगत उत्पत्तिनाशास्मीकारे-तदेतदक्षर नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् ॥ आविर्भाविरोभावनप्रमनाश्रयित्वपदवदिति विष्णुपुराण वाक्यविरोधः । तत्र जन्मनाशयोराविर्भाविरोभावनभिरुक्तत्वं स्वीकृतत्वात् । अन्यथाऽक्षर-त्वनित्यत्वयोरनुपपत्तिः ॥ किंचोत्पत्तिस्वीकार आतपाभावलोको वा पटो यणपूरित इत्यादि विचारण्यवाक्यविरोधोपि न ह्यातपेन घटादय उत्पाद्यते । किंतु तेन तेषा दर्शनयोग्यत्वलक्षण आविर्भाव सपद्यते । तस्मादाविर्भाविरोभावावेव जगतो न त्वत्समतोत्पत्तिनाशाविति । अस्तीति प्रतीतिर्जन्मोत्तरस्थितिनिषेधेऽपि रिक्तं वचः । प्रादुर्भावातिरिक्तजन्मनोऽसंभवात्तस्मादाविर्भावनयुक्तपदार्थविषयैव सा प्रतीतिः ॥ यदपि यद्य तत्रैवेत्यादिना व्यावहारिक प्रपञ्च स्वापेक्षयोत्कृष्टसत्ताकप्रपञ्चपूर्वकं मायिकत्वेनाभिमतत्वान्मायिकत्वाद्वा स्वप्नप्रपञ्चवदिति टीकोक्तमनूय तत्र युक्तमित्युक्त्वा (स्वप्नमते जगतो नित्यतयोत्कृष्टसत्ताकजगदतरासमते बाधितत्वाच्च स्वरूपासिद्धेश्च तर्काभावेन व्याख्यासिद्धेश्च) त्याद्युक्तं तदपि टीकाकृद्भिर्प्रायाज्ञानादेव । नहि टीकाकृता व्यावहारिक प्रपञ्चपदेन त्वदभिमतो व्यावहारिक प्रपञ्चो विरक्षितः । किंत्वासुरमोहनार्थं यो भगवता मायया दर्शितः प्रपञ्चः स एव पक्षतया विरक्षितोऽन्यथा ब्रह्मण अवस्थाविशेषस्य ब्रह्मात्मकप्रपञ्चस्य मायिकत्वासंभवेन मायिकत्वकथनं विरुद्धं स्यात् ॥ अत एव ब्रह्मरूप एव प्रपञ्चे भगवता माययाऽविद्यमाने यत् प्रत्याव्यते तदतरा सृष्टिरूपत्वान्मायामनो मयमिति पूर्वं टीकाकृता प्रतिपादितम् ॥ एव च तादृशपक्षे मायिकत्वेनाभिमतरूपहेतोः सत्वाच्च स्वरूपासिद्धिर्नापि बाधस्तस्य पारमार्थिकप्रपञ्चे भगवतो दर्शितत्वात्तत्पूर्वकत्वस्य तस्मिन्नन्याहृतत्वात् ॥ भ्रम प्रत्यधिष्ठानविधया सत्यस्यैव संस्काराधायकत्वेनापि सत्यस्य हेतुत्वमुपेयमन्यथा भ्रममूलकभ्रम इव कल्पिताधिष्ठानेऽपि क्वचिद्भ्रमसंभवेनाधिष्ठान-विधयापि सत्यस्य हेतुत्वं न स्यात् ॥ भ्रमधाराकल्पने प्रमाणाभावेन भ्रममूलभूतभ्रमेऽपि सत्यस्य हेतुत्वानपायाच्च ॥ तत्तद्भ्रम प्रत्यपि सत्यस्य स्वजन्मसंस्कारसंबन्धेन नियतपूर्व-वर्तित्वेन भ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति पूर्ववर्तित्वसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात् ॥ पूर्ववर्तित्वस्य स्वव्यापारसंबन्धेन विवक्षणाच्च । न व्यभिचारगधोपि । तथा च तादृशानुमानेन जगत

प्राभञ्जनः

अत्यल्पमेव सिद्धम् ॥ जगन्निष्ठात्ययोधकानुमानं तु पूर्वमेव निरन्तरम् ॥ एवं प्रमाणपुरा-
 तन्मुक्तेषु येषां विपरीतैव मतिरत्यन्तते तत्र तेषां पापघातुष्वमेव हेतुः ॥ अत एवोक्तं-
 एवं ज्ञात्वाप्यसंतुष्टाः केचित् कुत इतीर्यताम् ॥ चारीकादेः प्रमुखास्याप्यात्मा देहः तुतो
 यद् ॥ सम्यगिच्छारो नास्त्यस्य धीरोपादिति चेत्तदा ॥ असंतुष्टास्तु शास्त्रार्थं न स्पक्षत
 कदाचनेति ॥ ज्ञात्वापि पापघातुष्व्यादमंतोपो यथा तव । इति च ॥ यदपि यथेत्यादिना
 टीकायामित्युपक्रममनूय तत्र युक्तमित्युक्त्वा (महाकौर्मैरास्यस्य सति प्रक्षिततत्ताभा-
 निश्चये महोपनिषन्मात्रघटकशून्यशब्दार्थवर्णनपरत्वा) इति प्रलापः तदप्यज्ञानादेव ।
 महोपनिषदि एव क्षेत्रं मुक्तं इत्यादिना ब्रह्मणः शून्यतुच्छादिशब्दप्रतिपाद्यत्वमुक्तम् ॥
 तत्तच्छब्दानामेवायं महाकौर्मै-शमूनं कुरते विष्णुरदस्यः सन् परः स्वयम् ॥ तस्माच्छून्य-
 मिति प्रौक्तस्त्रोदनानुच्छ उच्यते ॥ इत्यादिना विवृतस्तादृशविरणं महोपनिषद्वदशून्या-
 दिपदानामेवेत्यत्र नियामकमनुवृत्त्या स्वप्रज्ञयैव नियमकरणं साहसिकानामेव शोभते न तु
 विदुषाम् ॥ शमूनमिति रश्मिप्रायणं न तु विग्रहः । एतेन (शमो मकारलोपस्य यका-
 रागमस्य कल्पने गौरवा) इति पराम्भम् ॥ तादृशार्थं मानं तु महाकौर्मैवायं प्रदर्शितम् ।
 तेन मानं दृष्ट्वापि मानाभावं वदन्तुषेधः ॥ किंच यात्रद्विशेषशून्यमिति त्वद्विमिश्रितार्थेपि
 किं प्रमाणमिति वक्तव्यं प्राकृतधर्मशून्यमित्येव कुतो न स्यात् ॥ न च शून्यपदस्यान्यपदा-
 सहसृत्तस्य यात्रद्विशेषाभावाद्योधकत्वमिति युक्तम् ॥ शून्यागारे श्मशाने वेत्यादि वार्थे
 यात्रद्विशेषशून्यत्वस्यागारे बाधितत्वेन तादृशवाच्यस्याप्रामाण्यापत्तेः । शून्यमेवेति चेत्तर्हि
 नाम तादृश्विभाति हीत्यादावपि नाग्नौ यात्रद्विशेषशून्यत्वस्य रश्मतेऽभावेनासंगतिश्च
 स्यात् ॥ 'न शून्यं नापि तस्मादक तादृक तात्रमिहेष्यताम्' इत्याद्युक्तरीत्या ब्रह्मणोपि
 यात्रद्विशेषशून्यत्वं च न स्यात् ॥ तस्माच्छून्यपदार्थस्य नानार्थत्वमभ्युपेयम् । ब्रह्मणि
 वर्तमानस्य तत्पदस्य शमूनमित्यादिनोक्तार्थकत्वमेव नियामकं च प्रकरणादिकं तस्यैव
 नानार्थस्येतेऽभिधानिनियामकत्वात् ॥ एतेन मानाभावादित्यादिकं प्रत्युक्तम् ॥ किंचेत्यादिना
 सं विशेषज्ञानजन्यमुप ऊनं कारणीभूतज्ञानविषयांशेऽल्पम् । अर्थाद्विशेषहितं पुरुष-
 इत्युक्तं तत्प्रामादिकं स्वमतविरुद्धत्वात् । नहि रश्मते विशेषज्ञानस्य सूर्यं प्रति हेतुत्वम् ।
 तस्मादसत्सुगानुत्पत्तैरद्विषयमुक्तं प्रति तु विषयेन्द्रियसंघर्षस्य हेतुत्वं गौरवं च
 तादृशार्थं स्यात् ॥ किंच ऊनपदे न्यूनत्वयोधकत्वं न स्वभावाद्योधकत्वं न्यूनत्वं चास्मन्मते
 घटते । भगवता स्वलीलासुप्तेनान्यसुप्तस्यापीकरणात् ॥ नहि लीलारसान्यादमभुषा
 नामन्यदैन्द्रियिकादिसुखं रोचत इति । एवमेव तुच्छपदमपि ब्रह्मणि शोदनार्थकं स एव
 माययाच्छन्नस्तुदति ॥ यदपि यथेत्यादिना टीकादुक्तमनूय तदपि न युक्तमित्युक्त्वा
 (मायां तु प्रकृतिं विधादित्यादिश्रुत्यतैरकार्थ्येन जनकत्वरूपपर्यैव व्यञ्जकत्वस्य तत्र विर-
 शितत्वा) दित्यूचे तदपि न किंचित् । आरंभनादे जनकत्वव्यञ्जकत्वयोर्भेदेपि विवर्तवादे
 विशेषाभावात् । प्रत्युत प्रानीतिरानां व्यक्तिरेवोचिता । आराधकणमन्त्रादिरूपोत्पत्तेरस-
 त्यसंभवात् । व्यक्तिश्च प्रतीतिः । सा च प्रानीतिरस्य तत्कालेऽस्तीति न दोषः । अन्यदि-
 वेत्यादावपि यस्तुतोऽन्यत्वाभावेपि रश्मते न संभवति । मिथ्यासत्ययोर्भेदात्तत्वाद्-

न्यथा सत्यस्य मिथ्यात्वप्रसगादित्यादिना पूर्वं यदुक्तं दूषितत्वात् ॥ यत्तु जगदंतं पाति-
 भगवद्भजनादिकं तु तत्र मिथ्यात्वस्वीकारेण नाम्नामिदूष्यत इति प्रलपितं तन्मदम् ।
 उपासनाधितो धर्मो ज्ञाते ब्रह्मणि वर्तते ॥ प्रागुत्पत्तेरज सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥
 इत्यादिना दूषितत्वात् । किंच जगति मिथ्यात्वोपगमे तन्मध्यपातिभगवन्मूर्त्यादौ
 मिथ्यात्वबुध्यापादने कथं न तदूषितम् । नहि शुक्तिरजतं मिथ्येति जानतस्त्रय प्रवृत्तिः
 सभरति । तथा च भगवद्भजनादौ मिथ्यात्वज्ञापने तन्मूर्त्यादावपि तथात्वज्ञानम् । तत्र
 प्रवृत्त्यभावो लोकानां संपादित इत्यादि ॥ जैमिन्यादिभिः कर्मोपदेष्टृभिः कर्मणि लोकाः
 प्रवर्तिता न तु कर्म त्याजितम् । त्वया तु कर्मोपासने उभे त्याजित इत्याधिसयमिति ॥
 एतेन (मिथ्यात्वज्ञानस्य भजनद्वेपाप्रयोजकत्वा)दिति निरस्तम् ॥ मिथ्यात्वज्ञानस्य
 धर्दानाशक्त्ये भजनप्रतिबंधरत्याद्य ॥ अर्चयामेव हरये पूजां य ध्रुवेयहते ॥ न
 तद्वक्त्रेण मान्येषु स भक्त प्राकृत स्मृतः ॥ इत्यादिभागवतादिवाक्यान्मूर्तिसेविनां प्राकृत-
 वैष्णवत्वं यदुक्तं तत्रोपदेष्टृभक्त्येन यस्यात्मबुद्धिरित्यादिवाक्यं च यदुपन्यमं तदप्य-
 ज्ञानात् । नहि मूर्तिसेविनां प्राकृतवैष्णवत्वं तत्राभिमतम् । किंतु भगवद्भक्तसेवित्वे सति
 मूर्तिमात्रसेविनां भगवद्भजन भगवद्भक्तसेवापूर्वकं कार्यमिति तस्याभिप्रायः ॥ एवं च
 तादृशाभिप्रायमबुद्धा शंकराचार्याणामभिप्रायं चाबुद्धा मूर्तिसेवाखंडनपराणां वचन-
 मनुपादेयमेवेति ॥ इत्येकोनपंचाशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वप्रदर्शनम् ॥ अथ तत्र
 श्रुतिविरुद्धपद्धतेरित्यादेः पचाशत्खंडखंडनाभासस्याभासत्वं प्रदर्शयते ॥ तत्रेत्यादिना
 गालिप्रदानं पुन पुनस्तेन कृतं तच्च तादृशलोचितमेव कुलीनत्वात् परास्तत्वाच्च ॥
 लोके युक्त्यनभिज्ञा परास्ता गालिप्रदानं कुर्वीत्यतस्त्रय मौनमेवोत्तरम् ॥ अत एव खंड-
 नकृद्भिरक्तं मूकतैवात्र विजयायेति ॥ न चाप्रतिभैवं प्रसज्येत । उत्तरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरा-
 र्हेत्येति तल्लक्षणविशेषणादिति ॥ देवद्विपामित्यादिभागवतश्लोकेनासुरप्रवृत्त्यर्थं भगवता
 बौद्धानां प्रस्थानं कृतमित्युक्तम् । एवं च भगवन्मायामोहिततया शिष्टगर्हिताचरणं तेन
 कृतम् । विप्ररूपाणीत्यादिश्लोकानामप्यर्थोल्लसान्यपरा एव भांति ॥ अत एव दोषदूषित-
 हृदयतयान्यपरो भातीत्युक्तम् । तेनैव प्रक्षिप्तत्वं यदि तादृशश्लोकानामगीकरोपि तदानीयेषां
 तवाभिमतानां न प्रक्षिप्तत्वमित्यत्रापि किं प्रमाणमिति वक्तव्यम् ॥ अन्यार्थकत्वं क्लिष्टत्वा-
 दुपेक्ष्यम् ॥ ब्राह्मणैरूपयति निरूपयतीत्यर्थे पृथगाणि चिणि नौ तृतीयेत्यादिप्रलापोपि क्लिष्ट-
 त्वादुपेक्ष्य । अन्यत्र ब्राह्मणरूपिणेत्यादिपदस्य तादृशार्थादर्शनाच्च ॥ न कर्मधारयान्म-
 त्वर्थीयेत्यत्र कर्मधारयपदस्य तत्पुरुषमात्रपरत्वरिति यदुक्तं तनुच्छम् । “अरूपवदेव हि
 तत्प्रधानत्वा”दिति सूत्रविरोधात्तत्र त्वत्समतेर्ये रूपाभावस्य ब्रह्मणि बोधात् ॥ एवमप्रेपि
 क्लिष्टकल्पनया स्वनिंदापरवाक्यस्यान्यनिंदापरत्वेन योजयितुस्तत्र तत्र शर्मालामेनान्य-
 व्याख्यानं यद्वेत्यादिना दर्शयत प्रलापो नादरणीयः ॥ एवं चेष्ट्यादूषितहृदयेन शुद्धा-
 द्वैतमातंडे ये दोषाभासा समुद्भावितास्ते सर्वे श्रुतिस्मृतिविरुद्धाः ॥ एव विद्वन्मंडनेपि
 ये समुद्भावितास्तेपि श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वाद्वासाभिदंडं खडितत्वाच्च निरस्ताः ॥ आत्रादौ
 इति प्रयोगे तु पूर्वमेवोक्तम् ॥ बाह्येन कायैरिति प्रयोगस्य शुद्धत्वकथनं तु कौमुदी-

मिस्मृतिं द्योतयति । अचतुरविचतुरेति सूत्रे कौमुदीकारेण पाञ्चनस इत्युदाहृतम् ॥
अक्षिमुखमिति चोदाहृतम् ॥ यदि पाञ्चनसोः प्राण्यंगत्वं विवक्षितं स्यात्तदाक्षिभुवमूर्ध-
णीवमित्यादिवन्वाञ्जनसमित्येरोदाहरेत् ॥ तस्मात्तयोः प्राण्यंगत्वं नास्तीति समाहारा-
पित्रक्षायां बहुवचनेन बाधकम् ॥ एवं च शास्त्राज्ञानमूलकं खंडनाद्यनुपादेयमेव ॥
'भावावबोधविहितो न दुनोति दोष' इत्युक्तेरिति संक्षेपः ॥

मायानिर्मितमेघपाटनपटुर्यज्ञस्य विध्वंसनो
मिथ्यामस्करिवेशकल्पितसहस्राक्षं समुत्फालयन् ॥
शुद्धाद्वैतदिवाकरं विमलयन् विन्मण्डनं मंदयन्
मोदं बहुभवंदाजेषु जनयन्प्राभञ्जनो राजते ॥
शुक्लशुक्लप्रतिपदि भालुसूनोर्दिनेभवत् ॥
ग्रन्थः पूर्णोद्धवन्धनं कम्भूमिते वरसरे शुभे ॥
मधुराधीनापादाजे ग्रंथो ह्येषो मयार्पितः ॥
प्रीयतां तेन देवेशः शरणागतवत्सलः ॥
॥ इति धीप्रभञ्जने वज्रविस्तारमंगो नाम द्वितीयो भागः ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रंथः ॥